

**ЎЗБЕКИС ТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

Э.ҒОЗИЕВ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Психология мутахассислиги учун дарслик

II китоб

Тошкент
«Университет»

2002

Мазкур дарслик умумий психология фанига бағишланган бўлиб, психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал — типологик хусусиятлари тўғрисидаги материалларни ўзида мужассамлаштирган. Дарсликнинг ўтмишдошларидан фарқи шундаки, унда барча психологик категориялар, муаммолар янгича методологик ёндашув негизига суянган ҳолда талқин қилинади. Унинг биричи қисмида психологиянинг предмети, тадқиқот методлари принциплари, психиканинг эволюцион тараққиёти, фаолият ва онгнинг психологик тахлили умумлаштирилган.

Дарсликнинг иккинчи қисмида шахс тўғрисида тушунча, унинг тузилмаси, назариялари, асосий методлари, шахс эҳ-тиёжлари, мотивацияси, қизиқиши, эмоцияси (хиссиёти), характери, иродаси, қобилияти, темпераменти, билиш жараёнлари ҳамда уларнинг жаҳон психологияси фанида ўрганилиши масалалари ўз ифодасини топган.

Дарслик психолог мутахассисларни назарий ва амалий маълумотлар билан қуроллантириш имкониятига эга.

Дарслик психолог мутахассисларга, аспирантларга ва олий мактаб ўқитувчиларига мўлжалланган.

ТАҚРИЗЧИЛАР: Т. Н. Қори–Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика

фанлари илмий тадқиқот институти бўлим бошлиғи, психология фанлари номзоди, доцент М.Ш.Расулова: Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ижтимоий психология кафедраси доценти Р.Ю. Тошимов

МАСЪУЛ МУҲАРРИР: Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ижтимоий психология кафедраси доцен — ти М.М.Маматов

ЎзМУ ўқув методик Кенгашининг 2002 йил. Мажлис қарори билан нашрга тавсия этилган. «университет» на — шриёти, 2002.

БИРИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

I БОБ ТЕМПЕРАМЕНТ

1. Темпераментнинг психологик тавсифи

Темперамент тўғрисида умумий тушунча

Инсоннинг руҳий олами бетўхтов ҳаракатлар мажмуасидан иборат бўлиб, бири иккинчисини бевосита тақозо этади ва улар узлуксиз занжир тичимиға ўхшаш тарзда ҳукм суради. Худди шу боис шахс руҳиятида ташқи атроф-муҳит тўғрисидаги таассуротлар, ўтмиш хотираларн, келажак юзасидан ижодий ҳаёллар, эзгу ниятлар. хоҳиш истаклар, мақсад ва тилаклар, мулоҳаза, фикр ва муаммо, ҳиссий кечинмалар, иродавий сифатлар узлуксиз тарзда ўзаро ўрин алмаштириб туриши эвазига онтогенетик дунёга мустаҳкам негиз ҳозирланади. Руҳий олам кечиши, унинг суръати, мазмуни, шакли кўлами, хусусияти, хислати, сифати, механизми алоҳида, яққоҳол инсонда ранг-баранг тарзда намоён бўлиш кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, инсонлар табиат ҳодисаларига, ижтимоий турмуш воқеликларига, омилларига, таъсир кучларига тез ёки секин, енгил ёки мушкулот билан жавоб қайтаршига мойиллик кўрсатадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, психик фаолиятнинг динамикаси нафақат темпераментга, балки мотивларга, психик ҳолатларга, хис-туйғуларга ҳам бевосита боғлиқдир. Мисол учун, инсон ўзи темпераментнинг қайси типига тааллуқли бўлишидан қатъи назар, ўз фаолиятига лаёқатли, майли кучли интилиши қатъий, қизиқувчан бўлса, уни ташкиллаштиришда ва назорат қилишда уюшқоқлик, ҳаракат суръати эса тезкор амалга ошади, унга лоқайд муносабатни билдирса, иш суръати секин ва суст кечади. Ҳар қандай вазиятга қарамасдан, шахснинг қариндош уруғлари тўғрисидаги, шунингдек, жаҳонда кечаётган нохуш хабарлар унинг аъзойи баданини ларзага келтиради, лаби қурийди, ранги бўзаради, атроф-муҳитга нисбатан мўлжалини йўкотади. Психологияда темпераментга тааллуқли индивидуал динамик хусусиятлар билан мотивлар ва психологик ҳолатлар, хиссий кечинмаларнинг динамик хусусиятлари ўртасида муайян даражасида тафовут мавжудлиги алоҳида таъкидланади. Улар орасидаги фарқларни ажратиб кўрсатиш мақсадида қўшимча белгилар

киритилади ва ўзига хос тарзда тавсифлаб берилади. Уларнинг айримларини ажратиб курсатиш мақсадга мувофиқ.

1. Фавқулодда темпераментнинг бир хил хусусиятлари, мотив, психик ҳолат ва ҳодисалардан фарқли ўлароқ, айнан шу шахснинг ўзида, унинг турли фаолиятларида, хатти-ҳаракатларида, муомаласида ифодаланади.

2. Темперамент хусусиятлари табиий шартланганлик омилига тааллуқли бўлганлиги туфайли инсон ҳаёти ва фаолиятининг (умрининг) давомида ёки унинг муайян бир бўлагиди (таъсирга берилувчанлиги сабаблигидан катъи назар) барқарор, ўзгармас ва мустаҳкамдир.

3. Яккаҳол шахсга дахлдор темпераментнинг турли хусусиятлари ўзаро бир-бири билан ғайриқонуний равишда бирлашган бўлмасдан, балки улар ўзаро бир - бири муайян қонуният асосида мужассамлашиб, худди шу хусусиятлар унинг типларини тавсифловчи ўзига хос тизилмани вужудга келтиради.

4. Психология фанида темперамент хусусиятлари деганда, алоҳида бир шахснинг психик фаолияти динамикасини белгиловчи психиканинг барқарор, ўзгармас индивидуал - типологик хусусиятлари мажмуаси тушунилади. Мазкур хусусиятлар турли шакл ва мазмунга эга бўлган мотивларда, психик ҳолатларда, мақсадларда, фаолиятларда нисбатан ўзгармовчи, темперамент типини тавсифловчи тузилмани ташкил қилади.

5. Психология фанининг ижтимоий тарихий-тараққиёти даврида темпераментга нисбатан билдирилган мулоҳазалар, унинг моддий асоси тўғрисидаги талқинлар хилма-хил бўлиб, шахснинг психологик хусусиятларини ўзига хос тарзда тушунтириш учун хизмат қилиб келган. Темперамент латинча “temperamentum” деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси «аралашма» деган тушунчани англатади. Темперамент тўғрисидаги дастлабки таълимотни юнон олими Гиппократ (эрамиздан олдинги 460-356 йилларда яшаган) яратган бўлиб, унинг типологияси то ҳозирги давргача қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг физиологик асослари тўғрисида тушунча

Қадимги юнон олими Гиппократ таълимотига биноан, инсонларнинг темперамент хусусиятлари жиҳатидан ўзаро бир-биридан тафовутланиши, уларнинг тана аъзоларидаги суюқликларнинг (хилт-ларнинг) турлича нисбатда жойлашувига боғлиқ эканлиги тасаввур қилинади. Гиппократ таъбирича, инсон танасида тўрт хил суюқлик (хилт) мавжуд бўлиб, улар ўт ёки сафро (юнон chole), қон (латинча

sanguis ёки sanguinis), қора ўт (юнон melas «қора», chole «ўт»), балғам (юнон «phlegma») кабилардан иборатдир. Унинг мулоҳасича; 1) ўтнинг хусусияти - қуруқликдир, унинг вазифаси - тана аъзоларида қуруқликни сақлаб туриш ёки баданни қуриқ тутишдир; 2) қоннинг хусусияти - иссиқликдир, унинг вазифаси танани иситиб туришдир; 3) қора ўтнинг хусусияти-намликдир, унинг вазифаси - бадан намлигини сақлаб туришдир; 4) балғамнинг (шилимшиқ модданинг) хусусияти - совуқликдир, унинг вазифаси - баданни совутиб туришдан иборатдир. Гиппократ таълимотига мувофиқ, ҳар бир инсонда шу тўрт хил суюқлик мавжуд бўлиб, унинг биттаси устуворлик касб этади. Мазкур аралашма (латинча (temperamentum) лардан қайси бири салмоқлироқ бўлса, шунга қараб инсонлар темперамент жиҳатдан фарқланадилар, чунончи, холерикда сариқ ўт, сангвиникда қон, меланхоликда қора ўт, флегматикда балғам (шилимшиқ модда) устун бўлиши таъкидланади.

Гиппократнинг тўрт хил моддалар (суюқликлар) аралашмаси, яъни темперамент тушунчаси ва унинг типологияси (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) рамзий маъмода ҳозирги замон психологиясида ҳам қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг илмий психологик асосларн ва унинг физиологик механизмлари кейинги ижтимоий-тарихий тараққиётнинг босқичларида яратилди ҳамда бу борада изланилишлар давом эттирилмоқда. Темпераментнинг физиологик асосларига улкан ўз хиссини кўшган олимлардан бири рус физиологи И. П. Павлов (1849-1936) ҳисобланади.

И. П. Павлов ҳайвонларнинг олий нерв фаолиятини тадқиқ қилаётганида итларда шартли рефлексларнинг пайдо бўлиши, кечиши, давом этиши хусусиятлари инсонларникидан фарқ қилиш ва бу ҳодиса темпераментда ҳам учраши мумкинлигини кашф этади. И. П. Павлов темперамент ҳам шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятларини келтириб чиқарувчи омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган хулоса чиқаради. И. П. Павлов таълимоти бўйича, шартли рефлекслар пайдо бўлишининг индивидуал хусусиятлари рўёбга чиқишининг сабаблари нерв системаси хусусиятлари моҳиятидандир. Муаллиф нерв системасининг учта асосий хусусиятига алоҳида аҳамият беради, чунончи, 1) қўзғалиш жараёни ва тормозланиш (тўхталиш) жараёнининг кучи; 2) қўзғалиш кучи билан тормозланиш кучи ўртасидаги мувозанатлик даражаси (нерв системасининг мувозанатлашгани); 3) қўзғалишнинг тормозланиши билан алмашиниши тезлиги (нерв жараёнларининг ҳаракатчанлиги). Унинг

кўрсатишича, ҳар бир ҳайвоннинг темпераменти ҳам мазкур хусусиятларининг у ёки бунисига алоқадор бўлмай, балки уларнинг мажмуавий тарзига, қонуний бирлашувига боғлиқдир. И. П. Павлов шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари билан темпераментга алоқадор нерв системаси хусусиятларининг ўзаро кўшлувини нерв системасининг типи деб номлайди ва уни тўртта типга ажратади: а) кучли, мувозанатли, эпчил; б) кучли, мувозанатсиз, эпчил; в) кучли, мувозанатли, суст; г) кучсиз тип.

Йирик рус психологларида бири Б. М. Теплов (1896-1965) ва унинг шогирдлари, маслакдошлари И. П. Павловнинг тадқиқотларини давом эттириб, инсон нерв жараёнлари хусусиятларининг ўзига хос томонларини очишга муваффақ бўлдилар. Улар нерв - физиологик жараёнларнинг нозик қирраларини ўрганишда махсус мосламалар ёрдами билан ўзгаришларни қайд қилиш ҳамда олинган натижаларни (омилларни) математик статистика методлари орқали ҳисоблашни татбиқ этдилар. Б. М. Теплов илмий мактаби намоёндалари томонидан олинган маълумотларга қараганда, инсонда ҳосил қилинадиган шартли рефлексларнинг баъзи бир индивидуал хусусиятлари ўзаро уйғунликка эгадир. Уларнинг таъбирича, ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятлар тизими нерв системасининг муайян хусусияти билан тавсифланади. Жумладан, ўзаро боғланган хусусиятлар, биринчидан, шартли кўзғовчи мустақкамланиши давом этишидан қатъи назар, шартли рефлекслар сўниши даражасига, иккинчидан, кўзғовчиларнинг кучли ёки кучсизлиги билан шартли реакциянинг ҳажми орасидаги тафовутларга, учинчидан, асосий кўзғовчи ссзгирлигига бегона (нотаниш) кўзғовчини ижобий (салбий) таъсир ўтказиш даражасига, тўртинчидан, бошқа кўринишдаги ёки кучланишдаги кўзғолиш жараёнларининг кучига боғлиқдир. Маълумотларнинг тахлилига биноан, тормозланишнинг (тўхталишнинг) кучи билан нерв жараёнларининг мувозанатлашувига тааллуқли шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари туркумлари шунга ўхшаш усул ёрдами билан кашф қилинган. Шунингдек, Б. М. Теплов илмий мактабининг намоёндалари томонидан ижобий ва тормозловчи шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш тезлигини тавсифловчи индивидуал хусусиятлар туркуми ҳам таъбирлаб берилгандир. Ушбу индивидуал хусусиятлар моҳиятида ифодаланувчи нерв системасининг нотаниш хусусияти динамиклик деб номланган ҳам тавсифланган. Бундан ташқари, улар шартли рефлектор фаолиятининг бир гуруҳ индивидуал хусусиятлари кўзғолиш жараёни тўхталишининг тезлиги маҳсули сифатида тахмин

қилинган хусусиятни (янги хислатни) лабиллик (яъни латинча labialis-бекарорлик) атай бошлаганлар. Шунинг билан бирга нерв системасининг бошса хусусиятлари мавжудлиги тўғрисида илмий тахминлар илгари сурилган, чунончи: сензитивлик, реактивлик ваҳоказо.

Б.М.Теплов илмий мактаби И.П.Павлов тадқиқотларида аниқланган нерв системасининг хусусиятлари тўғрисидаги назария ва тахминлар муайян даражада кенгайтирилган ҳамда темпераментнинг туб моҳиятини тушунтиришга қулай имкониятлар яратилган. Лекин шундай чуқур изланишлар олиб борилишига қарамай, психологлар томонидан кашф қилинган хусусиятларнинг кимёвий ва физикавий моҳияти то ҳанузгача номаълум бўлиб қолмоқда.

Худди шу боис, нерв системасининг хусусияти тўғрисидаги илмий мушоҳадалар фақат шартли рефлексор фаолияти билан ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятлар туркумига тааллуқли умумий сабаблар бўйича талқин қилишни ифодалайди, холос.

Нерв системаси хусусиятлари билан темпераментининг боғликлиги аксарият ҳолларда мана бундай омилларнинг моҳиятида акс этиши мумкин. Жумладан, негизда нерв системасининг фараз қилинган физиологик хусусияти ётган шартли рефлексор фаолиятининг ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятларининг муайян туркуми шахсда қанчалик кўп мужассамлашса, темпераментнинг унга мутаносиб хусусияти худди шу даражада намоён бўлса ёки акс ҳолатда шунча кам ифодаланиши кузатилади; 1) инсонда шартли рефлекс шаклланган бўлса-да, лекин у тез сўна бошласа; 2) ташки қўзғовчи шартли рефлексда кучли тормозланишни вужудга келтирса; 3) шахс кучсиз қўзғовчиларга кучли қўзғовчилар сингари шиддат билан реакция қайтарса; 4) одам кучсиз қўзғалиш жараёни билан уйғунлашган хусусиятларни аниқласа; 5) инсонда кучли эмоционал қўзғолиши ҳамда диққатнинг чалғиши юзага келади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, И. П. Павлов таълимотида темпераментнинг психологик таъсири нерв системасининг барча хусусиятлари билан алоқадорлиги ёки унинг типига тегишли эканлиги тушунтирилади. Худди шу боис, темпераментнинг у ёки бу хусусияти нерв системасининг бирорта хислати билан эмас, балки хусусиятларнинг туркумлари билан алоқага киришади. Бунинг таъсирида нерв системаси хусусиятларининг миқдорий муносабатларида темперамент хусусиятлари ҳам сифат ўзгаришини ясайди.

Иигирманчи асрнинг 60-70 йилларида ушбу соҳа бўйича олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, темпераментнинг психоло-

гик тавсифи билан И. П. Павловнинг типлари ўртасида алоқа ҳукм суришига ҳеч қандай шак - шубҳа йўқдир. Темпераментга тааллуқли; нерв системасининг типлари ҳам инсонга, ҳам ҳайвонларга тегишли бўлиб, улар умумий типлар деб номланади. Бинобарин, темпераментнинг физиологик асоси-бу нерв системасининг умумий типларидир. Бироқ И. П. Павловнинг типлари -бу нерв системаси хусусиятларининг танҳо типик бирикмаси эмасдир, чунки кейинчалик бу борада янги бирикмалар топилди. Лекин ажратилган типларнинг барчаси бир текис аҳамиятга молик эмаслиги туфайли уларнинг энг асосийлари кучли ва кучсиз типлардан ташкил топади.

2. Нерв системаси типдарининг келиб чиқиши

Нерв системасининг умумий типлари келиб чиқиши юзасидан мулоҳаза юритилганда, албатта И. П. Павловнинг таълимотини эслаш мақсадга мувофиқ, чунончи ирсият йўли билан шартланган типбу генотип демакдир. Ҳозирги даврда нерв системасининг умумий типи (генотип) ирсиятга боғлиқ эканлиги ҳақидаги маълумотлар, омиллар жуда кўп бўлиб, улар қиёсий психологияда ҳайвонларни ўрганишда топилгандир. Масалан, нерв системасининг кучи, эпчиллиги ҳайвонларни чатиштириш йўли билан юзага келтирилган, лекин барча хусусиятлар тўғрисида бундай дадил фикрларни билдириш мумкин эмас.

Хорижий психологик адабиётларда таъкидланишича, темперамент нерв системаси умумий типининг нерв-физиологик хусусиятларига эмас, балки: а) ташқи кўрсаткичи баданнинг жисмоний тузилишига, б) унинг баъзи қисмлари ўртасидаги алоқага, в) организм турли таркибларининг муносабатларидан тузилган организмнинг умумий тузилмасига боғлиқдир, деган назария жаҳон психологиясида устувор ўрин эгаллагандир. Бу назариянинг асосчилари Э. Кречмер (немис психологи) ва У. Шелдон (америка психологи) лар ҳисобланиб, уларнинг талқинича, тана тузилиши ҳам, темперамент хусусиятлари ҳам ички секреция безлари фаолиятидаги ўзаро муносабатларнинг наслий белгиларига боғлиқдир. Уларнинг фикрича, тана тузилиши билан темперамент хусусиятлари орасида муайян мутаносиблик мавжуддир. У. Шелдоннинг мулоҳаза билдиришича, семиз, қорин бўшлиғи такомиллашган инсон шодликка, мулоқотмандликка, тўйиб овқатланишга мойил (висцеротон) хусусиятга эгадир. Шунингдек, склет мускуллари тараққий этган шахслар ғайратли, фаол (соматотон) хислатлидир. Шу

- билан бирга нерв системаси, бош мияси ўта ривожланган инсонлар ўта сезгир, серташвиш, ҳаёлатга берилувчан бўладилар, яъни церебротон хусусиятлидирлар.

Мулоҳаза юритилган муаммо муҳим ижтимоий аҳамият касб этади, чунки ички секреция безларининг тузилиши ҳам ташқи шароитларга, ҳам фаолият талабларига тўла тўқис мослаша олмайди, бинобарин, у нерв системасига бироз мувофиқлашуви мумкин, холос. Худди шу омилдан келиб чиққан ҳолда Кречмер билан Шелдон талқинига ёндашилса, у ҳолда шахс темпераментининг хусусиятлари ташқи ижтимоий шароитларга ва фаолият талабларига мувофиқлашув эҳтимоли мавжуд. Муаллифлар эътирофича, турли темпераментли шахсларга ижтимоий зарурият туфайли бир хил тапаблар қўйилса у ҳолда инсоннинг темпераменти имкониятлари билан жамият талаблари ўртасида мураккаб зиддиятлар, низоли вазиятлар вужудга келиши мумкин эмиш. Шуни таъкидлаш жоизки, Кречмер билан Шелдоннинг темперамент тўғрисидаги назарияси бирмунча баҳслидир, чунки темпераментнинг нерв системаси умумий типининг хусусиятларига боғлиқлигини акс эттирувчи омилларни тушунтиришга заифлик қилади. Шунингдек, мазкур таълимот темпераментнинг келиб чиқишини тушунтиришда организм умумий тузилишининг ролига бирёқлама орттирма баҳо беради. Шуни унутмаслик керакки, организмнинг умумий тузилиши дарҳақиқат нерв системасининг типига ва темпераментга муайян даражада таъсир ўтказиши мумкин. Чунки нерв системасининг хусусиятлари модда алмашиш ички секреция безлари фаолиятининг индивидуал хусусиятларига мувофиқдир. Демак, темпераментнинг вужудга келишида организмнинг умумий тузилиши эмас, балки нерв системасининг генотиби ёки умумий типи муҳим аҳамият касб этади.

Шунга қарамай темпераментнинг физиологик асоси нерв системасининг умумий типидан иборат бўлсада, лекин унинг психологик тавсифини таҳлил қилиш учун нерв системасининг хусусиятларини билиш ҳозирги давр талабига жавоб бермайди. Мисол учун, ғайратлилиқ, барқарор кайфият, юқори фаоллик, ҳаракат тезлиги қўзғолиш кучига боғлиқдир, лекин унга ҳар хил психик хусусиятлар ҳам тааллуқлидир (сезги хусусиятлари, ҳаёл образлари ёрқинлиги ва ҳоказо). Темпераментнинг муайян хусусияти нерв системаси умумий типининг бирорта хусусиятига алоқадор бўлмасдан, балки бир туркум хусусиятига боғлиқдир. Психологияда бирор тобе ўзгарувчи бир нечта мустақил ўзгарувчиларга алоқадор бўлса ёки танқо (ёлғиз) мус –

тақил ўзгарувчи бир туркум тобе ўзгарувчига боғлиқлиги ўрнатилса, бундай тобелик кўпёклама тобелик дейилади. Худди шу боис, темпераментнинг психологик хусусиятлари нерв системаси умумий типининг физиологик хусусиятларига кўпёклама тобедир. Нерв системаси умумий типи хусусиятларининг физиологик тадқиқотлари темперамент пайдо бўлиши қонуниятларини тушунишга камлик қилади, шунинг учун бу соҳада физиологик изланиш ўтказиш унинг психология моҳиятини текширишни тақозо этади.

Темперамент типологияси мабодо инсонлар темпераментлари бўйича қиёсланса, у ҳолда унинг хусусиятлари жиҳатидан ўзаро ўхшаш шахсларнинг гуруҳи мавжудлиги намоён бўлади. Бу аснода эрампиздан олдинги даврда ҳам темперамент типлари тўғрисида материаллар тўпланган. Уларда темперамент типи дейилганда, инсонларнинг муайян гуруҳларини тавсифловчи психик хусусиятларнинг йиғиндис (мажмуаси) англашилган. Ҳозирги даврда темперамент типи деганда, маълум инсонлар гуруҳи учун умумий бўлган Хусусиятларнинг содда мажмуаси эмас, балки мазкур хусусиятларининг қонуний, зарурий ўзаро боғлиқлиги тушунилади. Темперамент тилини тавсифловчи хусусиятларнинг қонуний тарзда ўзаро боғлиқлиги турлича акс этиши мумкин.

Темпераментнинг айрим хусусиятларини унинг у ёки бу ташқи кўринишига қараб ўлчаш мумкин. Шахснинг шиддатлилиқ (тезлик, импульсивлиқ) даражасини иккита ҳаракатдан биттасини танланмайдиган ҳаракатга нисбатан қанча вақт мобайнида қарор чиқаришга қараб аниқлаш мумкин. Агар ушбу йўсинда темпераментнинг бир нечта хусусиятлари ўлчанса, у ҳолда унинг бир хусусияти қанча кўп миқдорда ифодаланса, темпераментнинг бошқа хусусиятининг шунча кўп ёки, аксинча оз акс этиши кузатилади.

Ҳар қайси тип учун ўзига хос хусусиятларнинг ўзаро алоқаси, ҳар бир алоҳида хусусиятининг сифат тавсифи темперамент типининг бошқа хусусиятлари билан боғлиқлигида ҳам акс этади. Масалан, ўзини тута билмаслиқ ёки ўзини тута билиш темпераментнинг битта типи учун: а) эхтирослиқ шиддат, б) жазава - юксак даражадаги мувоzanатсизлиқдир; бир хил тип учун ўзини тута билиш - эмоционал-иродавий бир меъёрга тутиш бўлса, бошқаси учун у улугворлик ва вазминлик намунасидир.

Темперамент типларини психик хусусиятлар ўртасидаги қонуний муносабатлар тарзида тушуниш Гиппократ томонидан талқин қилинган темперамент тўғрисидаги тушунча маъносига мос

тушади. Лекин у ушбу тушунча юнон красис сўзи билан белгилаган ва у латинча temperament атамасига мос бўлиб, нисбат, муносабат деган маънони англатади. Нерв системасининг умумий типлари билан физиологик жиҳатдан темперамент типлари И. П. Павловдан кейин Гиппократ типлари, яъни сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик деб атала бошланган. Лекин бу тушунчалар ҳозирги замон психологик маълумотлар муносабати билан янгича мазмун ва моҳият касб этган. Шу боисдан нерв системасининг тўртта типи темпераментнинг тўртта типига боғлиқ деб эътироф этишимизга ҳаққимиз йўқ, чунки улар гиппократча типларнинг айримлари, холос. Шунинг учун янги омиллар мазкур типларнинг психологик тавсифини қайта таҳлил қилишни тақозо этади.

Темперамент типларининг психологик тавсифи қуйидаги муҳим хусусиятлар ёрдами билан аниқланиши мумкин:

1. Сензитивлик (латинча sensus сезиш, ҳис қилиш деган маъно англатади). Сензитивлик юзасидан инсонда биронта психик реакцияни ҳосил қилиш учун зарур бўлган ўта кучсиз ташқи таассурот кучига қараб мулоҳаза юритилади, жумладан, сезгиларнинг пайдо бўлиши учун керак қўзғовчининг озгина кучи (уларнинг қуйи чегараси), эҳтиёжлар қондирилмаслигининг сезилар - сезилмас даражаси (шахсга руҳий азоб берувчи) мужассамлашади

2. Реактивлик. Бу тўғрида айнан бир хил куч билан таъсир этувчи ташқи ва ички таассуротларга шахс қандай куч билан эмоционал реакция қилишига қараб муносабат билдирилади. Реактивликнинг ёрқин рўёбга чиқиши -эмоционаллик, таъсирланувчанлик ифодаланишидир.

3. Фаоллик. Бу борада инсон қандай фаоллик даражаси билан ташқи оламга таъсир этиши ва мақсадларни амалга оширишда объектив ҳамда субъектив қарама-қаршиликларни фаоллик билан енгишига қараб фикр юритилади.

4. Реактивлик билан фаолликнинг ўзаро муносабати. Одамнинг фаолияти кўп жиҳатдан нимага боғлиқлигига биноан, чунончи тасодифий тарздаги ташқи ва ички шароитларга (кайфиятга, ғавқулоддаги ҳодисаларга) ёки мақсадларга, эзгу ниятларга, хохиш-интилишларга кўра фикр билдириш назарда тутилади.

5. Реакция темпи. Турли хусусиятли психик реакциялар ва жараёнларнинг кечиш тезлигига, бинобарин, ҳаракат тезлигига, нутқ суръатига, фаросатлилиқка, ақл тезлигига асосланиб хулоса чиқарилади.

6. Ҳаракатларнинг силлиқлиги ва унга қарама-қарши сифат ригидлик (қотиб қолганлик), шахснинг ўзгарувчан ташқи таассуротларга қанчалик енгиллик ва чаққонлик билан мувофиқлашишига (силлиқлик билан мослашишга), шунингдек, унинг хатти-ҳаракатлари қанчалик суст ва заифлигига (ригидлиги-қотиб қолганлигига) нисбатан баҳо беришдан иборатдир.

7. Экстравертированлик ва интровертированлик. Шахсининг фаолияти ва реакция кўп жиҳатдан нималарга боғлиқлигига, чунончи фавқулоддаги ташқи таассуротларга (экстравертированлик) ёки, аксинча, тимсолларга, тасаввурларга, ўтиш ҳамда келажак билан уйғунлашган мулоҳазаларга (интровертированлик) тааллуқлигига асосланган ҳолда муносабат ифодасидир.

Сангвиник-жуда фаол, ҳар бир нарсага ҳам қаттиқ кулаверади; ёлғон далилларга жаҳли чиқади. Атрофдаги нарсалар, маърузалар диққатини тез жалб этади. Имо - ишораларни кўп ишлатади, чехрасига қараб кайфиятини англаб олиш қийин эмас. Жуда сезгир бўлишига қарамай, кучсиз таъсир (қўзғатувчилар) ни сеза олмайди, серғайрат, ишчан, толиқмас. Фаоллик билан реактивлик муносабати мувозанатда, интизомли ўзини тия билади, бошқара олади. Хатти-ҳаракати жўшқин, нутқ суръати тез, янгиликни тез пайқайди, ақл идроки тийрак, топқир, қизиқишлари, кайфияти, интилишлари ўзгарувчан. Кўникма ва малакаларни тез эгаллайди. Кўнгли очик, дилкаш, мулоқотга тез киришади. Хаёлати (фантазияси) юксак даражада ривожланган: ташқи таъсирларга ҳозир жавоб ва ҳоказо.

Холерик-суст сензитивлик хусусиятига эга. Жуда фаол ва реактив. Кўпинча реактивлиги фаолликдан устун келади. Бетокат, серзарда, тинимсиз.

Сангвиникка қараганда силлиқроқ, лекин кўпроқ қотиб қолган(ригидроқ).

Қизиқишлари, интилишлари барқарор, хатти-ҳаракатларида катъийлик мавжуд. Бироқ диққатни бир жойга тўплашда қийналади. Нутқ суръати тез ва ҳоказо.

Флегматик-сензитивлиги суст, хис - туйғуси (эмоцияси) кам ўзгарувчан, шунга кўра бундай шахсни кулдириш, жаҳлини чиқариш, кайфиятини бузиш қийин. Кўнгилсиз ходиса хавф-хатар ҳақидаги хабарга хотиржамлик билан муносабатда бўлади. Вазмин, кам ҳаракат. Имо-ишораси, мимикаси кўзга яққол ташланмайди. Лекин серғайрат, ишчан, фаол, чидамли, матонатли. Нутқ ва ҳаракат суръати суст. Фаросати қийикроқ. Диққатни тўплаши осойишта. Қотиб қолган (ригид).

Диққатни кўчириш қийин. Интровертированлашган, кам гап, ичимдан топ. Янгиликни қабул қилиши мураккаб. Ташки таассуротларга сустлик билан жавоб беради(қайтаради).

Меланхолик-сензитивлиги юксак. Тортинчок, ғайратсиз. Аразчан, хафахон. Жимгина йиғлайди, кам кулади. Катъийлиги ва мустақиллиги заиф. Тез толади. Ортиқча ишчан эмас. Диққати беркарор. Хис-туйғуси суст ўзгаради. Қотиб қолган (ригид). Интсровертированлашган.

Психологик маълумотлар эътироф этилишича, ирсият ва тур-МУШ шароитлари темперамент типлари ўртасидаги тафовутларнинг сабабчисидир. Шунинг учун ирсий физиологик хусусиятлари бир хил ва битта тухумдан яралган (гомозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятларини иккита тухумдан вужудга келган (гетерозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятлари билан қиёсланса, бу омил тасдиқланиши мумкин. Маълумотларга қараганда гетерозигот эгизаклардан фарқли ўлароқ, гомозигот эгизаклар темперамент хусусиятлари шунчалик ўхшашки, ҳатто улар ирсият йўли билан берилиш омилини 85% тасдиқлаш имкониятига эга. Тарбиявий муҳит турлича бўлишига қарамай, ўхшашлик сақланиб қолиши тажрибаларда кўп марта текширилган. Лекин темпераментнинг айрим хусусиятлари ўзгариши тўғрисидаги маълумотлар инкор этилмайди, унга Ҳавқулоддаги ташқи ҳамда ички шароитлар кескин таъсир ўтказади (масалан, тоғ шароити, хавф-хатар мавжудлиги ва ҳоказо).

Шуни эсда сақлаш жоизки, темперамент айрим хусусиятларнинг турмуш шароити билан тарбиявий таъсирида ўзгариш жараёни темперамент типларининг тақомиллашувида фарқлай олиш шарт. Маълумки, темперамент типи унга мутаносиб хусусиятлари бирданига пайдо бўлган нарса эмас, чунки нерв системасининг тақомиллашуви умумий қонуниятлари темпераментга ҳам таъсир ўтказиб, ўз измини қолдиради. Шахснинг камолотига биноан, темперамент хусусиятлари нерв системасининг тақомиллашуви билан боғлиқ тарзда рўёбга чиқа боради ва мазкур жараён темперамент ривожини узил-кесил ҳал қилади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, темпераментни фаолият талабларига мослаштириш (мувофиқлаштириш) имконияти мавжуддир. Чунки ҳар қандай фаолият психик жараёнлари динамикасига муайян талаблар тизимини кўяди. Чунончи: 1) касб-ҳунарларнинг инсонлар темпераментига мос турини танлаш керак, чунки уларнинг психик хусусиятларига мутаносиб касбни танлаш профессионал танлаш дейилади;

2) шахсларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш жоиз; 3) темпераментга хос камчиликларни (салбий иллатларни) бартараф этиш лозим; 4) инсонларда индивидуал услубни шакллантириш зарур, Шахснинг фаолиятига онгли, фаол ва ижодий муносабатда бўлиши муваффақиятлар гаровидир.

Фаолиятнинг индивидуал услуби инсонда ўзидан ўзи вужудга келмайди, у шахс камолотининг барча босқичларида (боғча ёшидан эътиборан то касбий маҳорат эгаллангунга қадар) шаклланиб боради. Инсоннинг темпераментини фаолиятнинг зарур талабларига мослаштириш орқали унда индивидуал услуб таркиб топтиради. Худди шу боисдан, фаолиятнинг индивидуал услуби дейилганида, шахс учун ўзига хос ва муваффақиятга эришишнинг мақсадга мувофиқ йўллари индивидуал тизими тушунилади.

II БОБ

ХАРАКТЕР

I. Характер хақида умумнй тушунча

Ижтимоий турмушда ҳаёт ва фаолият кўрсатаётган ҳар қандай шахс ўзининг индивидуал психологик хусусиятлари билан бошқа инсонлардан ажралиб туради ва бу фарқлар унинг характер хислатларида ўз ифодасини топади. Характер тушунчаси юнон сўз бўлиб, «charakter» босилган тағма ёки қиёфа, хислат деган маънони англатса-да лекин у психологияда торроқ мазмунда қўлланилади. Худди шу боисдан инсоннинг барча индивидуал хусусиятларини характер хислати таркибига киритиб бўлмайди, чунончи, ақлнинг тийраклиги, тойқирлиги, хотиранинг барқарорлиги, кўришнинг ўткирлиги идрокнинг танловчанлиги сингари индивидуал психологик хусусиятлар бунга ёрқин мисолдир.

Психология фанида характерга турлича таъриф берилишига қарамай, унинг асосий белгилари таъкидланиши билан бир-бирига моҳияти билан мувофиқ тушади. Масалан, шахс хулқининг типик усуллари билан боғлиқ, фаолият, муомала ва муносабатда намоён бўлувчи, мужассамланувчи, унинг барқарор индивидуал хусусиятлари мажмуаси характер дейилади. Шахснинг табиатга, жамиятга, ўзига, ашёларга (нарсаларга) нисбатан муносабатлари унинг асосий ва муҳим белгиси бўлиб ҳисобланади. Одатда шахсинг муносабатлари характер хислатларининг индивидуал ўзига хос хусусиятларини икки хил йўсинда аниқлаш имкониятига эга.

1. Шахс характериинг хусусияти рўёбга чиқадиган ҳар қандан вазият, шароит, ҳолат, муҳит ҳиссий кечинмаларининг индивидуал ўзига хос хислати унинг - муносабатларига боғлиқ. Мисол учун, ишлаб чиқаришга яқинда келган А. Б. нинг характер хислати мана бундай рўёбга чиқади: корхонада маъюс, ўзини жамоада нохуш сезади, тортинчоклик, раҳбар ва ҳамкасбларидан чўчийди, хонадонида (махаллада) ва тенгдошлари даврасида кўтаринки руҳда, кайфияти аъло даражада, улар билан муносабати илик, вақтичоғ, ўзини атроф-дагиларга яқин тутади. Ушбу ҳодисани тўғри баҳолаш учун А. Б. ниинг характер хислатларини аниқлаш, унинг намоён қилган ҳаракатлари ва қйлиқларини тасвирлаш билан чекланиб қолмасдан, балки бир нечта

ҳолатдаги ҳиссий кечинмаларини яққол таҳлиллаш ҳамда воқеликни тўғрн тушунтиришга эришиш лозим.

2. Ҳар қандай фавқулоддаги типик ҳолатдаги (муҳитдаги) ҳаракатнинг сифатлари ҳамда индивидуал ўзига хос усуллари шахснинг муносабатларига тааллуқлидир. Жумладан, юқорида келтирилган мисолда А. Б. нинг характери унинг ўзини ишхонада ҳам маҳаллада тутишида ўз ифодасини топади. Шу билан бирга характернинг хислати ҳисобланмиш меҳнатсеварлик: а) меҳнат инсонга роҳат туйғуси келтиришида, ишсизликда афсус чекишида; б) атроф-муҳитдаги нарсаларга диққатини чалғитмай, вақтни беҳуда сарфламай, вужуди билан виждонан меҳнат қилишида рўёбга чиқади.

3. Шахс ҳаракатларининг сифати ва уларнинг оқилона усуллари нафақат унинг муносабатларига алоқадор, балки инсоннинг иродаси, ҳиссиёти, диққати, ақлий сифатларига ёки психик жараёнларнинг индивидуал хусусиятларига ҳам боғлиқдир. Чунончи, меҳнатда кўзга ташланадиган тиришқоқлик, пухталиқ меҳнатга нисбатан ижобий муносабатини акс эттиришга эмас, балки бошқа омилларга: а) диққатнинг тўпланишига (марказлашувига), б) ҳаракатларнинг аниқлиги, мақсадга йўналганлигига, в) иродавий зўр беришга, г) усуллар маҳсулдорлигига, д) ақлнинг тийраклигига боғлиқ. Характернинг ақлий, ҳиссий, иродавий хислатларнга ажратишни ҳаракат усулларида ҳамда хилма-хил руҳий жараёнларнинг устуворлик қилувчи таъсиридан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш мумкин.

Характер хислатлари шахсий муайян фаолиятга ундовчи омил сифатида майдонга чиқиши мумкин. Маълумки, характернинг аксарият хислатлари шахснинг хатти-ҳаракатлари муваффақиятини белгиловчи туртки ва фаол майллар бўлиб ҳисобланади. Одатда шахслар ўзаро ўхшаш шароитларда бир хил мотивлар ва муносабатларга асосланиб, аниқ мақсадга интилиб, мақсадга эришишга мутаносиб ҳаракат усулларга нисбатан мойилликни намоён этадилар. Мойилликлар негизида характер хислатларининг ундовчанлик кучи вужудга келади ва унинг таъсири туфайли инсон табиий шароитга зид, мақсадга номувофиқ ҳаракат усулларида фойдаланади.

Шахс баъзида ўз характер хислатидан афсусланади, лекин бошқача ҳаракатни амалга оширишни урдасидан чиқмайди. Хорижий психологларнинг тасдиқлашича, айрим инсонлар фаолиятида муваффақиятсизликдан хавфсирашга қараганда, улар ўз ютуқларини юксакроқ қадрлайдилар ва юқори баҳолайдилар. Муваффақиятсизлик улар учун ҳалокатли ҳодиса эмас, шунинг учун «таваккалчилик»ка қўл

уришда давом этаверадилар- Бошқа тоифадаги одамлар муваффақиятсизликдан чўчийдилар, ўта эҳтиёткор бўладилар, қийинчиликдан юз ўгирадилар, енгил ишга қўл уришни лозим топадилар.

Мақсадга номувофиқ, лекин шахс учун ўзига хос ҳаракат усуллари танлашга мойиллик кучли иродавий зўр бериш шароитларида, жиддийлик (зўриқиш) вазиятларида ёрқин акс этади. Инсои учун ўзига хос ҳаракат усули ғавқулоддаги шароитда мақсадга мувофиқ келса, у ҳолда ўз хислатига номувофиқ, бир хил йўсиндаги усуллардан фойдаланишга қараганда, кўп куч-қувват, қатъийлик, ишчанлик намоёйиш қилишни маъқул топади. Мабодо характер хислатлари табиий (объектив) шароит талабига қарши ҳаракат қилишга ундаса, унинг хислатлари ўзига халақит ва панд беради. Характер хислатлари шароит, вазият талабларига мувофиқ тушса, у ҳолда улар ижобий вазифа бажаради, бунда шахс ижобий фаолият кўрсатади, бутун куч-қувватини жамлаб ҳаракат қилишга имкон туғилади.

Шундай қилиб, характер хислатлари шахсни муайян йўсинда интилишига, баъзида шароитга зид ҳаракат қилишга ундаш билан бирга, улар мураккаб вазиятларда ёрқин рўёбга чиқадиладар. Ҳаққонийлик, дадиллик, тўғрилиқ шахсни ноҳуш кечинмаларга олиб келишига қарамай, уни давраларда ҳақиқатни тик айтишга ундайди, собитқадамликни шакллайтиришга хизмат қилади.

2. Характернинг физиологик асослари

Характер хислатлари келиб чиқишининг муҳим физиологик шароитларидан бири-характер хусусиятларининг физиологик ҳамда психологик жихатдан фойдаланиши ўртасида ўхшашлик бўйича тахминий ҳулоса чиқаришдир. Маълумки, И. П. Павлов илмий мактаби материалларида эътироф этилишича, лаборатория шароитида овқатланиш орқали, шунингдек, терига электр токи билан таъсир қилиш туфайли мустаҳкамлашда айнан бир ҳайвонда бир хил шартли кўзғовчига жавобан икки хил динамик стереотипни ҳосил қилиши мумкин. Ҳаракат стереотиплар ва сўлак ажралишидан иборат ижобий ва тормозланиш шартли реакциялари билан жавоб қайтаради. Терига электр токи билан таъсир қилиш шароитида эса кўзғовчиларнинг ўзига муодофаа ҳаракатлари стереотиплари реакцияси билан жавоб беради. Бу ҳодисалар негизида ётган физиологик механизм кўчириш механизми дейилади. Кўчириш механизмнинг моҳияти шуки, шароитга боғлиқ тарзда марказий нерв системасида ҳар хил функционал

ҳолат пайдо бўлади, чунончи, овқатланишда овқатланишнинг марказларида кучли қўзғалиш юзага келади ва бунда овқатланиш билан боғлиқ доминанта туғилади. Териға электр токи билан таъсир қилишда муҳофаа билан боғлиқ ҳаракат марказлари кучли қўзғалиши туфайли муҳофаа (муҳофаа) доминантаси вужудга келади.

Ҳайвонлардаги мазкур ҳодисаларнинг шахс характерининг хислатлари намоён бўлиши билан ўхшашлиги мавжуд: 1) улар ҳайвонлар ва одамлар учун стереотип хусусиятга эга; 2) шароитга боғлиқ ҳолда одамларда ва ҳайвонларда бир қўзғовчига жавобан хилма-хил стереотип хусусиятли реакциялар тизими вужудга келади; 3) фуякционал ҳолатлар ҳар иккаласида ҳам барқарор ва доимий хусусият касб этади. Функционал ҳолатлар ҳосил бўлишининг ташқи омилларига асосланиб; характер хислатлари шаклланишининг физиологик шароитларидан бири-кўчиш механизми асосида динамик стереотипларнинг вужудга келишидир.

Характер хислатларининг динамик стереотипларга боғлиқ нерв системасининг шартли рефлектор функционал ҳолати шахснинг шароитга нисбатан турлича муносабатига боғлиқдир. Масалан, тажрибага нисбатан текширилувчи муносабати ўзгартирилса, унда нерв жараёнларининг қўзғолувчанлиги, ҳаракатчанлиги, тўхталиши кучаяди, демак, нерв системасининг функциоал ҳолати ўзгаради. Шундай қилиб, характер хислатларининг асоси кўчиш механизми инсонларда ҳайвонларникидан кескин тафовутланади, чунки унда иккинчи сигнал системаси ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Характер хислатларининг намоён бўлиши билан нерв систсмаси қиёсланса, у ҳолда биринчисининг рўёбга чиқиши ўзгача физиологик шароитга асосланиши мумкин. Собиқ совет психологиясида таъккидланишича, нерв системаси умумий типининг зид хусусиятлари психологик жихатдан зид ҳаракат усулларига мос тушади. Б. М. Теплов, В. С. Мерлин, Е. А. Климовларнинг тадқиқотларида, ўқиш, спорт ва меҳнат фаолиятларида ҳаракат усулларининг индивидуал фарқлари аниқланган. Худди шу боис характер хислатлари пайдо бўлишнинг ўзгача физиологик шароити нерв системаси умумий типининг хусусиятлари ҳисобланади. Маълумки, нерв системасининг умумий типибу темпераментнинг физиологик асоси ҳамдир. Шунинг учун темперамент типии характернинг индивидуал ўзига хос хислатларининг рўёбга чиқишидаги муҳим психологик шароитлардан бири бўлиб ҳисобланади. И. П. Павлов тажрибасининг кўрсатишича, муайян тизимда ташқи таъсир ҳукм сурганда нерв системаси умумий типининг

хусусиятларша тааллуқли динамик стереотипнинг шаклланишига қулайлик вужудга келтириши ёки, аксинча, ҳалақит бериши мумкин.

3. Характер тузилиши ва хусусиятлари

Шахснинг характери тузилиши турли хусусиятларнинг тасодифий йиғиндисидан иборат эмас, балки ўзаро бир-бирига боғлиқ, ҳатто тобе яхлит тизимдан таркиб топади. Характер хислатларининг муайян қисмида хабардор бўлишлик нотанишларни ташхис қилиш имколиятини яратади. Мисол учун, шахснинг- шуҳратпарастлиги маълум бўлса, унинг дили (кўнгли) қоралиги юзасидан тахмин қилиш мумкин ёки инсон камтар, мўмин, ювош хусусиятли бўлса, албатта у кўнгилчан эканлиги кўглимизга келади.

Одатда психик хусусиятларнинг ўзаро боғлиқ тизими симптомокомплекслар (омиллар) дейилади. «Симптом» юнон *symptoma* белги, мос тушиш, «комплекс» латинча, алоқа, мажмуа деган маъно англатади. Мисол учун, қарама-қарши симптомокомплекслар ҳақида мулоҳаза юритилса, у ҳолда инсонларда бу тизим ўзига ишониш, ўзидан мағрурланиш, мақтанчоқлик, ўзбилармонлик, уришқоқлик, кексаклаш кабилар бирикмасида юзага келади. Бошқа тоифадаги шахслар ўзларининг камтаринлиги, кўнгилчанлиги, илтифотлилиги, дилкашлиги, ҳаққонийлиги билан ажралиб турадилар. Воқеликка шахснинг бир хил муносабати характер хислатларининг ўзаро бир-бирига боғлиқлигини билдирди.

Шахснинг муносабатларини акс эттирувчи характер хислатларининг тўртта тизимга ажратиш қонуний ҳолатга айланган:

1. Жамоага (гуруҳга) ва баъзи бир инсонларга нисбатан муносабатни ифодаювчи хусусиятлар: яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик, такаббурлик ва бошқалар.

2. Меҳнатга нисбатан муносабатларни мужассамлаштирувчи хусусиятлар: меҳнатсеварлик, дангасалик, виждонлилик, масъулиятлилик, масъулиятсизлик кабилар.

3. Нарсаларга нисбатан муносабатни акс эттирувчи хусусиятлар: озодалик, ифлослик, аяш, аямаслик ва ҳоказо.

4. Шахснинг ўзига нисбатан муносабатларини ифодаловчи хислатлар: иззат-нафслилик, шуҳратпарастлик, мағрурлик, такаббирлик, димоғдорлик, камтаринлик, самимийлик ва бошқалар.

Шартли равишда қабул қилинган «шахс ва атроф-муҳитдаги инсонлар» симптомокомплекси ўз таркибига нафақат бошқа шахсларга нисбатан муносабатларни, балки ўзига қаратилган муносабатларни

мужассамлаштирувчи хислатлар ҳам киради, чунончи, ўзига ишонч, ўзбилармонлик, ўзига бино қўйиш, мақтанчоклик ёки аксинча хусусиятлар шулар жумласидандир. Шундай қилиб, «шахс ва атроф. муҳитдаги инсонлар» деган шартли ном берилган хислатлар тизими ўзга кишиларга, жамоа (гуруҳ) аъзоларига ва ўзига нисбатан муносабатларни ифодаловчи хусусиятларни бирлаштиради. Турлича муносабатлар ўзаро бир-бирига боғланган тарзда муайян тизимни ташкил қилади, натижада «мен-биз» муносабати ўзаро ўрин алмаштириб туради, яъни ўзига қаратилган муносабат гуруҳий хусусият касб этади.

Шунинг учун шахснинг турлича муносабатлари ўзаро боғлиқлиги унинг характери тузилиши хусусиятлари билан уйғунлашиб кетади. Умумий ва хусусий муносабатлар характер хислатлари билан бирлашган ҳолда муайян аҳамият касб этади. Худди шу боисдан инсоннинг характери нисбатан бутун, яхлит хусусиятга эга. Шахс муносабатларининг келиб чиқишига асосланиб, улар марказий (асосий) ва уларга тобе, ҳосилавий муносабатларга ажратилади. Шахснинг марказий (асосий) муносабатлари ижтимоий муносабатлар билан белгиланганлиги туфайли, бундай муносабатлар ҳамisha социал-типик хусусиятга эгадир. Масалан, ижобий хислатлар мужассамлашган шахснинг асосий муносабатлари ўзга одамларга, жамоа (гуруҳ)га нисбатан муносабатларида ифодаланади. Шундай қилиб, характер хислатларининг индивидуал ўзига хослиги, бетакрорлигига қарамай, унинг тузилиши негизда ҳамма вақт шахснинг социалтипик марказий (асосий) муносабатлари ётади.

Характернинг тузилиши қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда муҳим тарбиявий ҳулосалар чиқариш мумкин. Характер хислатларининг баъзи нуқсонларини (қўполлик ва ёлғомчиликни) бартараф қилиш, унинг ижобий хусусиятларини (хушфёъллик ва ҳаққонийликни) шакллантириш муддаоси режалаштирилган дастурда амалга ошириб бўлмайди. Чунки инсонларга нисбатан тўғри муносабатни таркиб топтирмай туриб, иллатга қарши курашиб, ижобий фазилатни шакллантира олмаймиз. Шу нарса маълумки, шахсда ўзаро бир-бирига боғлиқ хусусиятларнинг яхлит бир тизимини таркиб топтириш мумкин, холос. Мазкур жараёнда хусусиятлар тизимини шакллантиришнинг муҳим шартларидан бири-бу шахснинг марказий (асосий) муносабатларини таркиб топтиришдан иборатдир.

Шахс характерининг яхлитлиги бус-бутунлиги мутлақ нарса эмас, албатта, чунки инсоннинг асосий муносабатларидан бири бошқа барча муносабатларни тўла белгилай олгандагина характер мутлақ

хусусият касб этади. Лекин шахснинг муносабатлари ижтимоий муносабатларнинг акс эттирилишидан иборатлиги туфайли унинг муносабатлари билан характер хислатлари ўртасида зиддият ҳукм суради. Бундан хулосага келган ҳолда шахснинг характери нисбий жухатдан яхлитдир дейишимиз мумкин, бироқ унинг бир бутунлиги ҳам индивидуал, ўзига хос хусусиятга эгадир. Яхлитлик нуқтаи назаридан қараганда, турли қарама-қарши хусусиятли шахслар мавжуддир. Характердаги қарама-қаршиликлар оқибатида ҳаракатларда ва инсон ҳуқида шундай ҳолат ҳосил бўлади ва ижтимоий-ахлоқий меъёрларни бузишни юзага келтиради. Бундай вазиятда ҳаракатдаги камчиликлар билан курашишнинг асосий йўли - бушахс характеридаги қарама-қаршиликларни енгишга ўрганишир.

Характернинг тузилиши баъзи хислатларнинг ўзаро боғликлиги билан эмас, балки унинг яхлитлигига мутаносиб хусусиятлар билан тавсифланади. Характер тузилишининг қаторига уларнинг *чуқурлик* даражаси киради ва шахснинг асосий муносабатлари билан белгиланади. Инсоннинг бошқа одамларга, жамоага, меҳнатга нисбатан фидойий муносабатда бўлишида белгиланувчи хусусиятлар чуқурроқ хусусиятлар дейилади. Мазкур мезонга қараб, шахсларнинг фарқланишини юзаки тасаввур қилмаслик керак, чунки инсонга бериладиган тавсифнома симптомокомплексларни таъкидлаб ўтиши билан чекланмаслиги лозим. Акс ҳолда шахснинг психологик кийёфасининг тавсифномаси: биринчидан, симптомокомплексларни чуқурроқ жойлаштиришни, иккинчидан, муайян даражада чуқурроқ мужассамлаштиришни, учинчидан, бир оз юзакироқ тизимни ажратишни тақозо қилади.

Характер тузилиши хусусиятлари жумласига фаоллик ёки характер кучи киритилади ва шунга асосан инсонлар кучли ҳамда кучсиз характер турларига ажратилади. Шунингдек, характер тузилиши хусусиятлари таркибига - унинг барқарорлик ва ўзгарувчанлик даражаси ҳам киритилгандир. Характернинг барқарорлиги ҳам, ўзгарувчанлиги ҳам мослашиш фаолиятининг зарурий шартларидан ҳисобланади. Шахснинг характер хусусиятлари турлича турмуш шароитларида, қаршилик қилувчи вазиятлари учрашига қарамай, унинг хатти-ҳаракатларини бошқаради. Шу боисдан инсон ташқи вазиятга боғлиқ бўлибгина қолмасдан, балки ташқи вазиятни унинг шахсан ўзи яратади, шунингдек, мақсадга мувофиқлаштиради.

Бундан ташқари шахснинг турмушдаги зарурий шартларидан бирибу характернинг муайян даражада пластиклигидир. Характер-

нинг пластиклиги икки хил маъно касб этади. Характернинг пластиклиги унинг барқарорлиги сингари муҳитга фаол таъсир ўтказишнинг шартларидан ҳисобланади. Иш - амаллари мақсадга мувофиқ ва фойдали кечиши учун улар ўзгарувчан ташқи шароитга мослашишлари лозим. Характернинг пластиклиги, мустаҳкамлиги уни шакллантиришнинг зарурий шarti саналади. Характернинг барқарорлиги, пластиклиги ўзига хос индивидуал хусусиятга эга бўлиб, уни тузилишининг хислати сифатида мужассамлашади.

Характер хусусиятларининг кучи ва барқарорлиги марказий тизимга боғлиқлигига биноан муайян даражада шахс муносабатларининг мазмуни билан белгиланади. Бироқ улар муносабатлар мазмунига боғлиқлигига қарамай, баъзан юзаки хусусиятга ҳам эга бўладилар.

4. Характернинг таркиб топиши

Психологияда ирсият билан характернинг муносабати тўғрисида хилма-хил қарашлар мавжуддир (Кречмер, Шелдон ва бошқалар). Аксарият психологларнинг эътироф этишларича, организмнинг наслий хусусиятлари характер хислатларининг пайдо бўлишидаги шартларидан бири ҳисобланади, ҳолос. Маълумки, характер хусусиятлари ирсиятнинг биологик қонуниятлари билан эмас, балки ижтимоий қонуниятлар тавсифланади. Ушбу масалани ирсиятга боғлаб тушунтириш гомозигот эгизакларни ўрганиш орқали инкор қилинади, чунки уларнинг наслий хусусиятлари айнан бир ҳилдир. Улар темперамент хусусиятлари бўйича тубдан ўхшаш бўлсалар-да, лекин характер хислатларига кўра бир-биридан кескин фарқ қиладилар. Шунинг учун характернинг шахс турмуш шароитига боғлиқлигини: а) унинг физиологик асоси ҳам, б) ташқи таассуротлар тизими туфайли вужудга келадиган шартли рефлексор функционал ҳолати ҳам тасдиқлайди.

Характер таркиб топиши муайян қонуниятлар таъсирида амалга ошади. Характернинг ҳар бир хусусияти шахс муносабатларига боғлиқ бўлса, булар ўз навбатида ижтимоий муносабатлар билан белгиланади. Наслий хусусиятлари бир хил эгизакларда турлича ижтимоий муҳитда ҳар хил характер хислатлари шаклланади. Шу сабабдан ижтимоий тузумни тавсифловчи кенг ижтимоий муносабатлар шахснинг ижтимоий типик хусусиятларигина эмас, балки характернинг индивидуал хусусиятлари (хислатлари) таркиб топишига ҳам катта таъсир ўтказади. Ижтимоий муносабатларга бевосита ёки билвосита боғлиқ тарзда, оилада, болалар ва меҳнат жамоаларида хайрихоҳлик, ўртоқлик, ўзаро ёрдамлашиш, ҳамкорлик ёки, аксинча, жоҳиллик, зо-

лимлик, баджаҳллик каби шахслараро муносабатлар таркиб топа бошлайди. Оилавий муҳит, ундаги шахслараро муносабатлар, фарзандларнинг миқдори, ёшидаги фарқи, низоли вазиятлар кўриниши, ота-она муносабатига асосланган ҳолда характернинг ўзига хос хусусиятлари шаклланади. Болалар боғчасидаги, мактабдаги шахслараро муносабатлар ҳам характернинг махсус хислатларини таркиб топтиради. Меҳнат жамоаларида, норасмий гуруҳларда ҳам характер хусусиятларида сезиларли ўзгаришлар юзага келади. Илк ёшлик даврида шаклланган характер хислатлари ниҳоят даражада барқарор бўлиб, уларга айрим ўзгаришлар киритиш жуда қийин кечади. Шахсда майлларнинг қондирилиши ёки қондирилмаслиги билан боғлиқ ҳолда таркиб топган муносабатлар ўзининг мустаҳкамлиги билан ажралиб туради. Характер хислатларнинг чуқурлиги, барқарорлиги, доимийлиги кўп жihatдан шахс муносабатларининг онглилик даражасига боғлиқ. Инсоннинг ҳаққонийлик, меҳнатсеварлик хислатлари тасодифий таркиб топмаган бўлиб, унинг онгли қарашларига, ишонч ақидаларига мос тушса, у ҳолда ҳар қандай қийин ҳолатларда ҳам намоён бўлаверади. Мамлакатимиз фуқаролари характерининг кучи ва мустаҳкамлиги уларнинг истиқлол нашидасидадир ва ватанпарварлик юксак хис - туйғусидадир. Шундай қилиб, психиканинг индивидуал сифат хусусиятлари шахснинг ижтимоий-типик муносабатлари билан қўшилган тақдирдагина характер хислатларини белгилаш тавсифлаш имконияти вужудга келади. Психиканинг индивидуал хусусиятлари орасида темперамент хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади. Чунки характер билан темпераментнинг ўзаро муносабати уларнинг физиологик асослари билан белгиланади. Характер хусусиятларининг ташқи жihatдан намоён бўлиб, айнан шу тарзда муайян вақт мобайнида кечиши динамик хусусият дейилади. Характер хислатларининг динамик хусусияти темперамент хусусиятларига боғлиқдир. Ана шу ҳолатга мувофиқ равишда темперамент хусусиятлари ҳам характернинг маълум хислатларининг ривожланишига ижобий таъсир ўтказиши ёки қаршилиқ қилиши мумкин. Характер хислатларининг вақт давомида ташқи намоён бўлиб ўтиши ҳам темперамент типига боғлиқ.

Тараққиёт ва тарбиянинг ижтимоий шароитлари ҳамда уларнинг психиканинг ирсий индивидуал хусусиятлари билан ўзаро муносабати характер хислатларини тўғридан-тўғри тавсифламайди, балки шахснинг фаолияти орқали белгилайди. Унинг фаолиятига тааллуқли айнан бир хил ижтимоий шароитда ҳам худди шу бир хил ирсий ху-

сусиятлардан турли характер хислатлари шаклланади. Худди шу боисдан характернинг ривожланиши шахснинг фаол фаолияти жараёнида унинг хатти-ҳаракатларига боғлиқ тарзда амалга ошади. Характернинг таркиб топишида фаол фаолиятнинг роли шундаки, худди шу фаол фаолиятида характернинг ифодалайдиган ҳаракатнинг индивидуал ўзига хос усуллари таркиб топади. Ҳаракат усулларининг автоматлашуви муайян динамик стереотип ҳосил қилиниши билан боғлиқ шартли рефлектор функционал ҳолатнинг маҳсуласидир. Автоматлашувининг бир неча турдаги психологик механизмлари мавжуд бўлиб, улардан бири-бу одатлардир. Характер хислатлари таркиб топишининг муҳим шартларидан бири-бу хислатларни зарурий хатти-ҳаракатларда чидам билан машқ қилишдан иборатдир.

Характернинг таркиб топишида тақлидчанликининг роли катта бўлиб, ҳаракат усуллари автоматлашувининг бош манбаи ҳисобланади. Таркиб топиш жараёнида тақлидчанликнинг аҳамияти кўп жihatдан ифодали хати-ҳаракатларнинг шахс эмоционал (ҳиссий) кечинмаларига таъсири билан белгиланади. Тақлидчанлик хатти-ҳаракат намунасига тақлид қилиш учун мўлжалланган шахс муносабатлари томонидан мотивлаштирилгандагина характер хислатлари шаклланишининг шартига айланади.

Характернинг шаклланишида муайян психик фаолиятга яхлит объектив ва субъектив майллик тарзидаги кўрсатма бериш (установка) психологик механизм негизида юзага келган автоматлашиш муҳим аҳамият касб этади. Кўрсатма (установка) одатларидан фарқли ўлароқ, муайян ҳаракатларга тайёр туришгина бўлиб қолмай, балки билиш жараёнларига, ҳиссий ва иродавий реакцияларга ҳам тайёр туришлиқдир.

Характернинг ҳосил бўлишида низоли вазиятлар алоҳида аҳамият касб этади. Характер фақат мураккаб ва кескин вазиятларда (шароитларда) ёрқин намоён бўлибгина қолмасдан, балки мазкур ҳолатларда у таркиб ҳам топади. Одатда характер хислатларининг ўзгаришидаги индивидуал фарқлар шахснинг низоли вазиятдан чиқиш учун қандай йўл-йўриқ топишига боғлиқ, бинобарин, инсон шароитдан келиб чиқиб, қандай хатти-ҳаракатни амалга оширишга қарор қилади. Шундай қилиб, шахс ўзининг бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ўз хатти-ҳаракатлари, одатлари билан ўз характер хислатларини ўзи яратади ва уларни бошқаришга одатланади.

III БОБ

ҚОБИЛИЯТЛАР

1. Қобилиятлар туғрисида тушунча

Харидор дўконда товарларни кўздан кечираётиб, бир хил матодан тайёрланганига қарамай, уларга ҳар хил баҳо беради, бир тикувчини мақтайди, иккинчисига эса эътирозлар билдиради. Шунингдек, уларга баъзи бир таклифлар беради, ташки кўриниши бежирим бўлиши, чидамлилиги ошиши туғрисида мулоҳазалар юритади, яъни улардан бириси қониқтиради, иккинчиси эса ижобий баҳо олиш имкониятидан маҳрум бўладн. Талабалар ҳар хил турдаги танловларда, олимпиада ва универсиадада иштирок этадилар, улардан биттаси муваффақиятга эришади, ҳатто ғолибликни қўлга ҳам киритади. Бу психологик ходиса ёки воқелик нимадан далолат эканлигани аниқлаш орқалигина билим даражаси, қобилият кўрсаткичи, муваффақият механизми, малака ёки кўникмалар барқарорлиги юзасидан мулоҳаза юритиш мумкин, холос.

Қобилиятлар туғрисида умумий тушунчани вужудга келтириш учун уларга алоқадор омиллар, таркиблар бўйича айрим маълумотлар келтириш мақсадга мувофиқ: а) қобилиятлар шахснинг психологик хусусиятлари эканлиги; б) мазкур хусусиятларга билим, кўникма, малака орттириш боғлиқ; в) ушбу хусусиятларнинг ўзи билим, кўникма ва малакаларга тааллуқли эмасдир. Юқоридаги воқеликларнинг таҳлилидан келиб чиқилганида, товарга берилган баҳо, танловлардаги муваффақиятли ёки муваффақиятсиз иштирок этишга асосланиб, шахсларнинг қобилиятлари юзасидан қатъий қарорга келиниши мумкин эди. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, олий таълим жараёнида ўзлаштириш кўрсаткичи бўйича «ўртамиёна» талаба кейинчалик ижобий томонга ўзгариши, бошқа соҳа (тармоқ)да юксак натижаларга эришиши, ҳатто мутахассислигига ёндош ихтисосликда ўзини кўрсатиши мумкин. Таълим ва ижтимоий турмушда ўқувсиз, «яроқсиз» деб баҳоланган инсонлар кейинчалик бирон-бир соҳанинг етакчи мутахассиси сифатида элга танилиниши, юқори лавозим эгаллаши, тадбиркор шахс сифатида камол топиши ходисаси тажрибада кўп учрайди. Шунинг учун билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш (ўзлаштириш) жараёнида қобилиятлар намоён бўлса-да, лекин улар билим кўникма, малакаларга бевосита тааллуқли эмасдир, худди шу

боисдан, улар бир-бири билан ўзаро муносабат ва нисбатан нуқтаи назардан таҳлил қилинганида қобилиятлар билан билимлар, қобилиятлар билан кўникмалар моҳият, мазмун, маъно жиҳатида бир-биридан тафовут қилади. Ушбу психологик ҳодиса образлироқ қилиб, тушунтирилганида, билим, кўникма, малака машқланиш ту-файли эгалланиладиган аниқ воқелик деб тасаввур қилинаса, қобилиятлар шахсининг руҳий оламидаги ҳали рўёбга чиқмаган имко-ниятидир. Масалан, талабанинг ўқишга кириши у мутахассис сифат» да касбий камолот учун имконият тарзида гавдаланиши каби (унинг интилиши, объектив ва субъектив муҳит, саломатлиги ва бошқалар) шахсининг қобилиятлари касбий билим, кўникма ва малакаларни эгал-лаш учун имконият тариқасида намоён бўлади. Касбий билим ва кўникмалар эгалландими ёки йўқми, имконият рўёбга чиқдими ёки ушалмаган орзу сифатида қолиб кетдими - буларнинг барчаси кўпгина омилларга ва шароитларга боғлиқдир. Масалан, атроф-муҳитдаги одамлар (оила, мактаб, меҳнат жамоаси аъзолари, жамоатчилик) шах-сининг у ёки бу билим ҳамда кўникмаларни эгаллашига манфаатдор-лик, ўқиш, ўргатишга муносабати, уларни ташкил қилиш ва мус-таҳкамлашга нисбатан масъулият ҳис қилиш кабиларнинг барчаси-имкониятни рўёбга чиқаришнинг, уни воқеликка айлантиришнинг кафолатидир. Психологиянинг методологик асосининг кўрсатишича, қобилиятлар-имкониятлар тизимидан ташкил топган бўлиб, у ёки бу фаолиятидаги зарурий маҳорат даражаси ҳақиқат ҳисобланади. Инсо-нда намоён бўлаётган тасвирий санъат қобилияти унинг рассом сифа-тида шаклланишига кафолат бера олмайди. Рассомликни эгаллаши учун махсус таълим берилиши, табиатга ўзгача муносабати, идрок қилиш ҳаёлот, шахсий фазилати, саломатлиги, матолар, мўйқаламлар, бўёқлар, мослама асбоблар ва бошқалар муҳайё бўлиши лозим. Таъкидлаб ўтилган воситалар, шарт-шароитларсиз тасвирий санъат қобилиятлари тараққий этмай турибоқ, илк кўринишидаёқ сўна бориши мумкин. Ижтимоий тарихий тараққиёт палласида бун-дай ҳодисалар сон - саноксиз бўлиб ўтганлиги ҳеч кимга сир эмас, ал-батта.

Психология фани қобилиятлар билан фаолиятнинг муҳим жабҳалари бўлмиш билим, кўникма ва малакаларнинг айнан бир нар-са эканлигини рад этар экан, уларнинг бирлигини эътироф қилади. Шунинг учун қобилиятлар фақат фаолиятда рўёбга чиқади,. лекин шунда ҳам айнан шу қобилиятларсиз амалга оширилиши амри маҳол фаолият кўринишларидагина акс этади, холос. Агар шахс расм соли-

шга хали ўрганмаган бўлса, мабодо у тасвирий фаолиятнинг малакаларини уддалай олмаса, унинг тасвирий санъатга нисбатан қобилиятлари юзасидан мулоҳаза юритишга ўрин ҳам йўқ. Буларнинг барчаси бўлғуси рассомнинг иш услуби, усуллари, ранг муносабатларини қанчалик тез ва осон ўзлаштиришида ҳамда борлиқдаги гўзалликни идрок қилиш, тасаввур этишида юзага келади.

Талабада касбий билим, кўникма ва малакалар тизими, уларнинг барқарорлиги, шаклланган шахсий иш услублари мавжуд эмаслигига асосланиб, уларни жиддий текшириб, ташхис қилмасдан туриб, шопилинч тарзда унда қобилиятлар йўқ деган хулоса чиқариш олий мактаб ўқитувчисининг кўпол психологик нуқсони ҳисобланади. Болалик даврида у ёки бу қобилиятларнинг атроф-муҳитдаги одамлар томонидан тан олинмаганлиги, кейинчалик худди ана шу қобилиятлари туфайли жаҳонда муносиб шон-шухрат қозонишга мушарраф бўлган жуда кўп алломаларнинг номи оламда машхур, чунончи Аль-берт Эйнштейн (нисбийлик назарияси асосчиси), Николай Лобачевский (янги геометрия йўналиши асосчиси) ва бошқалар ўқишида гениал олим бўлиб вояга етишиши далолатномаси йўқ эди.

Қобилиятлар билим, кўникма ва малакаларда акс этмайди, балки уларни эгаллаш динамикасида намоён бўлади. Фаолият учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнида юзага чиқадиган фарқлар қобилиятлар тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини беради.

Демак, шахсниинг фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шарт ҳисобланган, билим кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал психологик хусусияти қобилиятлар дейилади. Ушбу хусусиятни аниқлаш учун баъзи бир омилларни таҳлил қилиш мақсадга муваффик; а) шахснинг муайян сифатлари йиғиндиси белгиланган вақт оралиғида эгаллаган фаолияти талабларига жавоб берса-унда мазкур фаолиятга нисбатан қобилияти мавжуддир; б) инсон шундай ҳолатларда фаолият талабига жавоб бера олмаса-психологик сифатлар, яъни қобилиятлар мавжуд эмасдир (жуда заифдир). Лекин хусусиятли шахс куникма ва малакаларни эгаллай олмайди, деган маъно англатмайди, бироқ уларни эгаллаш вақти чўзилиб кетади, холос.

Шундай қилиб, қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар бўлиши билан бирга: а) уларни шахсларнинг мавжуд бошқа хусусиятларига, ақлий сифатларга, хотира ҳислатларга характер фазилатларига, ҳиссий кечинмаларига ва бошқаларга қарама-қарши қўйиш

мумкин эмас; б) шунингдек, қобилиятларни шахснинг мазкур хусусиятлари билан қаторга қўйиш, уларни айнийлаштириш ҳам нуқсонларни келтириб чиқаради. Шунини таъкидлаш жоизки, мулоҳаза билдирилган сифатлардан баъзи бири ёки уларнинг йиғиндисини фаолият талабларига жавоб бера олса ёки уларнинг таъсирида вужудга келса, у ҳолда шахснинг мазкур индивидуал хусусиятларини қобилиятлар деб аташ имконияти туғилади.

2. Қобилиятларнинг сифат ва миқдор тавсифи

Психологияда қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар сифатида тавсифланади ва бунинг асосида бир инсоннинг бошқа инсондан тафовутланадиган хислатлари, фазилатлари ётади. Шунинг учун ҳар бир шахсдан бир хил натижа, бир хил сифат кутиш мумкин эмас, чунки инсонлар ўз қобилиятлари бўйича бир-бирларидан муайян даражада фарқ қиладилар, бинобарин, улар ўртасида фарқлар сифат ва миқдор жиҳатидан бир талай бўлиш мумкин. Қобилиятларнинг сифат тавсифи шахснинг қайси индивидуал психологик хусусиятлари фаолият муваффақиятининг мажбурий шарт тариқасида хизмат қилишини англатади. Уларнинг миқдор тавсифи эса фаолиятга қўйиладиган талабларни шахс томонидан қай йўсинда бажариш имконияти мавжудлигини билдиради, яъни мазкур инсон бошқа одамларга қараганда малака, билимлардан нечоғлик тез, енгил, пухта фойдалана олишини намоён қиладди.

Қобилият хусусиятларининг сифат жиҳатидан талқин қилинишида, биринчидан, мақсадга турлича йўллар орқали эришишга имкон берувчи «ўзгарувчан миқдор» тўплами тариқасида, иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминловчи шахснинг индивидуал психологик хислатлари (фазилатлари) мураккаб мажмуаси кўринишида тавсифланади. Масалан, факультет деканати ва ўқитувчилар жамоаси томонидан юксак ташкилотчилик қобилиятига эга деб баҳоланган IV курс бошлиғи («оқсоли») Маҳкамда мана бундай психологик хусусиятлар мажмуасини кўриш мумкин, чунончи. ташаббускорлик, талабчанлик, меҳрибонлик, эътиборлилик, кузатувчанлик, тенгдошларини ташхис қила олишлик, кашфиётчилик, жавобгарлик, ҳамдардлик, жозибадорлик, ҳамкорлик, самимийлик, ҳиссий яқинлик кабилар. Маҳкамнинг қобилиятини бошқа ташкилотчилар қобилияти билан қиёсланганда кўламини кенг, моҳияти чуқур бўлиш билан бирга, балки ўзининг сифати билан ҳам ажралиб туради. Худди шу факультетнинг III курс бошлиғи («оқсоқоли») Адҳам ҳам ташки-

лотчи, уддабурон шахс, лекин фаолиятни амалга ошириш, ўзгаларга таъсир кўрсатиш мутлақо бошқа омилларга асосланади. Шунинг учун унинг ташкилотчилик қобилияти бошқа психологик хислатлар мажмуасини (туркумини) ташкил қилади, чунончи, заифларга нисбатан шафқатсизлик, жамоа аъзоларига тазйиқ ўтказишлик, уддабуронлик, амалпарастлик, дадиллик, ғурурлик, кузатувчанлик, мактанчоқлик ва бошқалар.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, у ёки бу фаолиятни амалга оширишда ўзаро ўхшаш ёки бир-бири билан фарқланувчи турлича қобилиятлар туркуми (мажмуаси, бирикмаси) иштирок этиши мумкин экан. Бу психологик ҳодиса таҳлили орқали шахс қобилиятларининг муҳим жабҳалари яққол кўзга ташланади, жумладан, шахсдаги бир хислатнинг ўрнини бошқаси босиши (компенсация қилиши, латинча *compensatio* ўрнини босиши, мувофиқлаштириш маъносини биддиради) вужудга келади, бунинг учун инсон ўзи устида сабртоқат, чидам билан меҳнат қилиши туфайли юксак кўрсаткичларга эриша олади.

Шахснинг юбиллятида мавжуд бўлган ўрнини босиш (компенсатор) лик имконияти кўриш ва эшитишдан маҳрум инсонларни махсус ўқитиш орқаш рўёбга чиқади. Ҳаётда кўр мусиқачи, артист, шоир, рассом, муҳандис ва бошқа шу каби касб эгалари етишиб чиққанлиги кўп учрайди. Ҳатто эшитиш қобилияти паст ёки умуман йўқлиги ҳам касбий мусиқавий қобилиятининг ривожланишига кескин халақит бермаслиги мумкин. Бу психологик ҳодиса (бир қобилиятни бошқа қобилият ёрдами билан ўстириш, яъни компенсаторлик хусусияти) ҳар бир шахс учун касб танлаш ва қайта касб танлаш (иккинчи ёки учинчи касбни эгаллаш иштиёқи) соҳасида мислсиз кенг кўламдаги «имкониятларни очади. Ушбу воқеликни тасдиқловчи қатор мисолар мавжуддир, чунончи ўқитувчи бир даврнинг ўзида силлиқ дуродгор, моҳир тикувчи бўлиши; йирик фан алломаси йирик санъаткор, етук спортчи эканлиги учраб туради. Қобилиятли шахслар ижтимоий турмушнинг турли соҳалари ҳамда жабҳаларида ўз ўрнини топа оладилар ҳамда юксак ютуқларга эришадилар, ҳатто бир неча фаолият турида текис муваффақиятлар қозонишлари ҳам мумкин.

Қобилиятларнинг миқдорий тавсифи ва уларни ўлчаш муаммоси психология фанида ўзига хос ривожланишнинг тарихий ўтмишига эга. Ҳозирги даврда фаннинг мумтоз психологларига айланган Спирмен, Пермен Кэттелл ва бошқалар XIX асрнинг охирлари ва XX асрнинг бошларидаёқ муайян ихтисослар учун касб танлашни илмий

асосда йўлга қўйиш заруриятидан келиб чиқадиган талаблар тазйиқида ўқув юртларида сабоқ олаётган шахсларнинг қобилияти даражасини аниқлашга киришдилар. Уларнинг тахминларича, инсоннинг лавозимига лойиқлиги, унинг меҳнат фаолиятига лаёқатини, шунингдек, олий ўқув юртларига, ҳарбий хизматга, раҳбарлик мартабасини эгаллашга нисбатан лаёқатларини аниқлаш имконияти мавжудир. Ўтган асрда қобилиятларни ўлчаш усули, мезони тарикасида ақлий истеъдод тестлари ишлаб чиқилди ва АҚШ, Буюк Британия каби мамлакатларда ўқувчиларни саралаш, ҳарбий хизматга зобитларни танлаш, ишлаб чиқаришда раҳбарлик лавозимига тавсия қилишда фойдаланилди. Ҳатто Буюк Британияда универстетга кириш ҳуқуқини берувчи тест синовини тизими ҳам яратилди «Ақлий истеъдод» тестлари балл ёки очколар билан баҳоланиб, ечимга сарфланган вақтни ҳисобга олиб натижалар йиғинди ҳолига келтирилди эди, Масалан, Буюк Британия мактабларида 11 ёшли ўсмирга бериладиган тест кўриниши; «Петр Жемсга қараганда баландроқ, Эдвард Петрдан пастроқ. Ким ҳаммадан кўра баландроқ?» ва танлаган жавобнинг тагига чизиб қўйиш талаб қилинади: 1) Пётр, 2) Эдвард; 3) Жеймс; 4) «айта олмайман». Бошқачароқ тестлар берилган бешта сўздан бошқаларига ўхшамаганини синалувчи танлаб олиши керак: 1) қизил, яшил, кўк ҳўл, сарик; 2) ёки, аммо, агар, ҳозир, гарчи ва шу қабилар. Тестлар мураккаблиги ортиб бориш тамойили бўйича «Тестлар батареяси» тизими яратилади. Тестлар тузлиши бўйича фақат сўзлардан иборат (вербал) синовлар билан чекланмасдан, балки *турлича* моҳиятли «лабиринтлар» (юнон *labyrinthos* - чигал ҳолат, мураккаб, чалкаш маъносини билдиради), «бошқотирма» ва шунга ўхшаш синовлар киритилади.

Одатда синалувчилар «Тестлар батареяси»ни бажариб бўлганларидан сўнг натижалар ҳисоблаб чиқилади ва уларда «ақлий истеъдод коэффиценти» (инглизча *intellectual quotient*, ОQ сўзидан олингандир) аниқланади. Мисол учун, 11, 5 ёшли ўқувчи тўпланган балларнинг ўртача йиғиндиси 120 га тенг бўлиши лозим. Бунда 120 балл тўплаган ҳар қандай текширилувчи 11, 5 ёшида «ақл ёшига» эгадир. Худди шу йўсинда "ақлий истеъдод коэффиценти ҳисоблаб чиқилади:

Синалувчининг ақлий истеъдоди коэффиценти

$$1Q = \text{ақл ёши} \times 100$$

синалувчининг ҳақиқий ёши

Мабодо тест синовда 11,5 ва 14 ёшли ўсмирлар 120 очко тўплаган бўлсалар, у ҳолда текширилувчиларнинг «ақл ёши» 11, 5 га тенглаштирилса, қуйидаги ҳолат юзага келади:

$$IQ \text{ биринчи синоалувчи} = \frac{11,5 \times 100}{10,5} = 109,5$$

$$IQ \text{ иккинчи синвалувчи} = \frac{11,5 \times 100}{14} = 82,1$$

Мазкур йўналишнинг намояндаларининг эътироф этишларича, «ақлий истеъдод коэффиценти» қандайдир ўзгармас мезон сифатида «умумий интеллектни» (инглизча *general intelligence*) рўёбга чиқариш имкониятига эгадир. Шунини таъкидлаш жоизки, «ақлий истеъдод коэффиценти» назариясида баҳсли жабҳалар мавжудким, бунда шахснинг ақлий қобилиятлари эмас, балки унинг билим ва малакалари намоён бўлади. Рус психологи Л. С. Виготский юқоридаги назарияга ўз эътирофини билдирган ҳолда икки босқич орқали яъни «энг яқин тараққиёт зонаси», «актуал фаолият зонаси» қобилиятни тўғри аниқлаш мумкинлигини кўрсатиб берган эди.

Ҳозирги замонда қўлланаётган тест синовлари ўтмишдошларидан кўп жиҳатдан ажралиб туради, лекин кўпинча хотира маҳсуллари очишга хизмат қилади, ижодий тафаккур натижалари эса диққат марказидан четда қолиб кетиш ҳоллари учрайди.

3. Қобилиятлар тузилиши

Шахс эгаллаши шарт ҳисобланган фаолият, у хоҳ таълим, хоҳ меҳнат, хоҳ ўйин, хоҳ спорт бўлишидан қатъи назар унинг билиш жараёнларига, ақлий хислатларига, ҳиссий-иродавий жабҳаларига, сенсомотор соҳасига, характерологик хусусиятларига муайян талаблар қўяди ва уларнинг ҳамкорликдаги саъи-ҳаракати туфайли муваффақиятларга эришилади. Психологик маълумотларга қараганда, инсондаги юксак кўрсаткичга эришган сифат ҳарчанд устуворликка эга бўлмасин, у талабларни қондириш имкониятига эга бўлмайди. Айрим ҳолларда алоҳида намоён бўлган психик хусусият (хислат) фаолиятининг юксак маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминлаш қурбига эга, у қобилиятлар уддалай оладиган имконият билан баб-баравар куч-қувват тариқасида вужудга келади, деган фараз ўзини окламайди. Шунинг учун қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик фатлар (хислатлар) мажмуасидир дейиш жуда ўринлидир.

Қобилиятлар сифатида рўёбга чиқадиган психик хислатлар мажмуасининг тузилиши якқол ва алоҳида фаолият талаби билан белгиланганлиги туфайли ҳар қайси турдаги фаолиятлар учун ўзига ҳос тарзда қўйилиши турган гап. Бунинг учун айрим мисолларни таҳлил қилиб ўтамыз:

1) математик қобилият: математик материалларни умумлаштириш, мулоҳаза юритиш жараёнини қисқартириш, математик иш-амалларни камайтириш, масалани идрок қилиш билан натижаси ўртасида алоқа ўрнатиш, тўғри ва тескари фикр юритишдан ўтишлик, масала ечишда фикр юритишнинг эпчиллиги кабилар;

2) адабий қобилият; Нафосат хисларининг юксак тараққиёт даражаси, хотирада ёрқин кўргазмали образларнинг жонлилиги, «тил-зеҳни», беҳисоб хаёлот, руҳиятга қизиқувчанлик, ўзи ифодалашга интилувчанлик ва бошқалар. Ажратиб кўрсатилган қобилиятлар таркибидан кўриниб турибдики, математик ва адабий қобилиятлар ўзаро бири-бирига ўхшамаган талаблари билан тафовутга эгадир. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, педагогик, муסיқавий, техник, конструкторлик, тиббий қобилиятлар ва шунга ўхшаш қобилиятлар тузилиши махсус хусусиятга эга бўлиб, касбий аҳамият касб этиши мумкин.

Якқол қобилиятлар тузилишини ташкил қилувчи шахснинг хислатлари, фазилатлари орасида маълум туркуми етакчилик, устуворлик қилса, айримлари ёрдамчилик вазифасини бажаради. Маълумки, педагогик қобилиятлар тузилишида етакчи хислатлар сифатида педагогик одоб (такт), болаларни севиш, ўқувчилар жамоасини ташкил қилиш ва уни бошқариш, кузатувчанлик, талабчанлик, билимларга чанқоқлик, билимларни узатишга ўқувчанлик ва шунга ўхшашлар тан олинади. Ўқитувчилик қобилиятининг ёрдамчи (қўшимча) фазилатларига қуйидагилар киради: артистлик, нутқий қобилият, диққатни тақсимлаш, академик қобилиятлар ва ҳоказо. Педагогик қобилиятларнинг етакчи (асосий) ва ёрдамчи (қўшимча) таркиблари, жабҳалари таълим жараёни муваффақиятини таъминлайдиган бирикни (бирикувни) юзага келтиради ҳамда ўқитувчи шахси билан боғлиқ бўлган ҳамкорлик, индивидуал фаолиятини ташкиллаштиради. Қобилиятлардан муайян даражада умумий ва торроқ маънода махсус сифатларни ажратиш орқали маълум туркум тизимини юзага келтириш мумкин. Бундан келиб чиққан ҳолда қобилиятларни умумий ва махсус қобилиятлар гуруҳига ажратиш мақсадга мувофиқ. Умуми қобилиятлар (сифатлар) махсус қобилиятларга (сифатларга) зид тар-

зда талқин қилиш мумкин эмас. Шахснинг умумий қобилиятлари ҳосил қилувчи омиллар яққол психологик ҳодиса ёки воқелиқдир. Махсус қобилиятлар кўлам жихатдан торроқ бўлишига қарамай, чуқурроқ моҳиятни ўзларида мужассамлаштиради.

Рус олими И. П. Павлов ўз таълимотида «бадий». «фикрловчи», «ўрта» типларга ажратилган шахсларнинг ана шу учта типдан биттасига тааллуқли эканлигини тавсифлаб беради. Муаллиф ушбу типологияни яратишда олий нерв фаолиятининг биринчи ва иккинчи сигнал системасидан иборатлиги тўғрисидаги таълимотига асосланади. Биринчи сигналлар системаси образлар эмоциялардан ва иккинчи сигналлар системаси эса образлар ҳақида сўзлар орқали сигнал беришдан иборатдир. Иккинчи сигналлар системаси И. П. Павлов томонидан «сигналларнинг сигнали» деб номланган эди. Ушбу типологияни осонроқ қилиб қуйидагича тушунтириш мумкин:

1) шахс психик фаолиятида биринчи сигналлар системасининг сигналлари нисбатан устунлик қилса, бу инсон «бадий» типга тааллуқлидир;

2) мабодо «сигналларнинг сигнали» нисбатан устувор бўлса-бу шахс «фикрловчи типга» муносибдир;

3) агарда ҳар иккала сигналлар аралашиб кетган бўлса (бирортасининг устунлиги сезилмаса) - бу инсон «ўрта типга» мансуб одамдир.

4) Типологиянинг ўзига хос томонлари қисқача ифодаланганда ёки тавсиф қилинганида қуйидагилар намоён бўлади:

1. «Бадий тип» учун бевосита у таассуротлар, жонли тасаввур, ёрқин идрок, ҳис-туйғулар (эмоциялар) натижасида вужудга келади-ган образларнинг ёрқинлига хосдир.

2. «Фикрловчи тип» учун мавҳумларнинг, мантиқий тизилмаларнинг, назарий мулоҳазаларнинг, методологик муаммоларнинг устунлиги мувофиқдир.

Бадий типнинг мавжудлиги ақлий фаолиятнинг заифлиги ёки ақлнинг етишмаслигини билдирмайди, лекин бу ўринда гап психикасининг образи жабҳаларини фикрловчи томонлари устидан нисбатан устуворлиги ҳақида боради, холос. Бироқ шуни таъкидлаш жоизки, шахснинг иккинчи сигналлар системаси биринчи сигналлар системасидан устунлик қилади ва бу устуворлик мутлақлик хусусиятига эгадир. Маълумки, инсонларнинг ҳаёт ва фаолиятларида тил билан тафаккурнинг ўрни ҳал қилувчи аҳамият касб этади, шахс томонидан

борлиқни акс эттириш жараёни сўзлар. фикрлов воситасида рўёбга чиқарилади.

Сигналлар системаси орасидаги муносабатни математик тарзда қуйидагича акс эттириш мумкин:

а) $C_2 > C_1$, C_2 - иккинчи сигналлар системаси. C_1 - биринчи сигналлар системаси;

б) биринчи сигналлар системасининг иккинчи сигналлар системасидан нисбатан устунлиги («бадий тип»): $C_2 > C_1$) ҚМ (m-мазкур тип намояндаларининг борлиқни эмоционал ва образли билиш хусусияти жиҳатидан ажратувчи белгиси);

в) «фикрловчи тип» мана бундай ифодаланиши кузатилади:

$C_2 = n > C_n$ (n- мазкур тип намояндаларини бошқалардан ажратувчи оламга мавҳум муносабатнинг хусусияти).

Шундай қилиб, шахснинг у ёки бу фаолиятига тайёрлиги тарикасида юзага келадиган ҳар қайси яққол қобилиятлар тузилиши ўз таркибига етакчи ва ёрдамчи, умумий ва махсус номдаги мажмуа сифатларни (хислатларни) қамраб олган бўлиб, мураккаб тизимдан иборатдир.

4. Талантнинг пайдо бўлиши ва тузилиши

Талантнинг ижтимоий тарихий табиий нуқтаи назардан талқини қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичи эканлигидан далолат беради. Талант (юнон talanton қимматбаҳо, ноёб нарса, ирсий, табиий хислат деган маъно англатади) муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар мажмуасидан (йиғиндисидан) иборат индивидуал хусусиятдир. Психологик адабиётларда унга турлича таъриф берилишига қарамай, уларда асосий белгилар таъкидлаб ўтилади, чунончи, шахсга қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятининг муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасига талант дейилади. Талантнинг асосий белгилари: а) муваффақиятни таъминлаш; б) фаолиятни мустақил бажариш; в) оригиналлик унсурининг мавжудлиги; г) қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан иборат эканлиги; д) индивидуал психологик хислатлиги; е) ижтимоий турмушни ўзгартирувчи, яратувчи имкониятлиги қабилар.

Талант ҳам қобилиятларга ўхшаш ижодиётда юксак маҳоратга, муваффақиятга эришиш имконияти ҳисобланиб, ижодий кутилмаси (ютук) инсонларнинг ижтимоий тарихий турмуш шарт-шароитларига

боғлиқдир. Жамиятда талантли шахсларга нисбатан муҳтожлик сезилса, бундай инсонларнинг камол топиши учун зарур объектив ва субъектив шарт-шароитлар яратилса, бундай вазиятда баркамол одамларнинг шаклланишига имконият туғилади.

Шунинг учун жаҳон цивилизацияси, фан ва техникаси, санъат ва адабиёт, моддий ва маънавий маданиятини яратишнинг ички (руҳий) имконияти ҳисобланмиш талант прогресснинг ҳаракатлантирувчи омилидир. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт босқичларида ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг етишмаслиги туфайли кўпчилик талант соҳиблари ўз имкониятларини рўёбга чиқариш имкониятларидан маҳрум бўлганлар. Мамлакатимизнинг яқин ўтмишида чоризм мустамлакачилик сиёсатида, қатағон йилларида қанчалаб талантли давлат ва жамоат арбоблари, бетакрор фан, маданият, адабиёт намояндалари ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга эриша олмай дунёдан кўз юмдилар. Бу-бизнинг мозийимиз, аччиқ ҳақиқатимиз, турмуш воқелигимиз, динамик хусусиятли кўнгил армонимиз, борлиққа ақлзаковат билан муносабат бўлишнинг илмий психологик мезонидир. Талантларнинг уйғониши (туғилиши) ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқ бўлганлиги, туфайли мустақил мамлакатимизда талантли ёшларга нисбатан юксак эҳтиёж сезмоқда, бу нарса яққол кўриниб турибдики, шундай мезонга лойиқ шахслар мавжуд ва улар келажаги буюк давлатимиз пойдевори ҳисобланади.

Талант қобилиятлар йиғиндиси ёки уларнинг мажмуасидан иборат бўлишига қарамай, алоҳида олинган яққа қобилиятни, ҳатто у тараққиётнинг юксак босқичига эришган, ёрқин ифодаланса ҳам, у билан тенглаштириш мумкин эмас. Бу омилга асос бўлиб, XX асрнинг 20-30 йилларида москвалик психологлар томонидан олиб борилган феноменал ғоят ўткир, ноёб (нодир) хотирага эга бўлган инсонларни текшириш натижалари ҳисобланади. Эсда олиб қолиш қобилияти (эстрада сахна артисти) ҳеч кимда шубҳа туғдирмаган бўлса-да, лекин хотира ижодиётнинг муваффақияти, маҳсулдорлиги омилларидан бири эканлиги тўғрисида хулоса чиқаришга олиб келган. Маълумки, шахснинг яратувчанлик фаолиятида ақлнинг эпчиллиги, бой фантазия, кучли ирода, барқарор характер, турғун қизиқишлар, сермаҳсул билиш жараёнлари, мотивация, юксак ҳис-туйғулар ва бошқа психологик сифатлар устувор аҳамият касб этади. Шунинг унутмаслигимиз ўринлики, камёб хотирага эга бўлган ажойиб ёзувчилар, рассомлар, композиторлар, юристлар, жамоат арбобларининг номлари машҳурдир.

Психологик маълумотларни умумлаштирилган ҳолда икки хил хусусиятли фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш талант тузилишини енгилроқ тушуниш имкониятини яратади:

1) талант - бу шахс психик хислатларининг шундай мураккаб бирикмасидирки, уни: а) алоҳида, ягона махсус қобилият билан, б) хотиранинг юксак маҳсулдорлиги орқали; в) ҳатто ноёб (камёб, но дир) сифат тариқасида ўлчаб бўлмайди;

2) шахсда у ёки бу қобилиятнинг мавжуд эмаслиги ҳамда етарли даражада тараққий этмаганлиги талантнинг мураккаб таркибига» кировчи бошқа қобилиятларнинг жадал такомиллашуви орқали уларнинг ўрни босиб юбориши (компенсация қилиши) мумкин.

Москванинг Умумий ва педагогик психология институти ҳодимлари томонидан ўқувчиларнинг таланти истеъдод тушунчаси негизида ўрганилган. Аниқланган муҳим қобилиятлар йиғиндиси ақлий истеъдод тузилишини вужудга келтирилган. Илмий тадқиқотчиларнинг фикрича, юксак истеъдод қуйидагича босқичлардан ибора бўлиши мумкин: а) бундай шахснинг биринчи хусусияти-зийраклилик, шайлик, жиддий фаолиятни бажаришга тайёр туришликдир; б) шахснинг иккинчи хусусияти-унинг меҳнатга тайёрлиги (меҳнатга мойиллиги, меҳнатга интилиши, меҳнатнинг эҳтиёжга айлланиши)дир; в) инсоннинг учинчи хусусияти-унда тафаккур хусусиятлари ва фикр юритишнинг тезлиги, ақлнинг тартиблилиги, таҳли ва умумлаштиришнинг юқори имкониятлари, ақлнинг маҳсулдорлигидир. Маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, махсус истеъдод тузилиши юқоридаги сифатлардан ташқари, аниқ фаолият талабларига мувофиқ келувчи бир қатор қобилиятлар билан тўлдирилади.

Талант ўзининг умумий ва махсус сифатлари йиғиндиси ижодий ютуқ имкониятининг айниятидир. Талант маҳоратнинг дастлабки шарти ҳисобланса-да, лекин улар бир-биридан муанян даражада, тафовутланади. Талант-катта, ижодий ва зўр меҳнат маҳсуласидир. Меҳнат эса ҳаётий тажриба, кўникмаларнинг зарурий мажмуаси манбаидир. Ижодиётнинг шарти-бу ҳаётий тажриба, зарурий кўникма ва малакалар йиғиндисининг мавжудлигидир. Ижодий фаолият талатнинг ажралмас қисми ҳисобланиб, бунда руҳланиш деб номланган психологик ҳолат алоҳида аҳамият касб этади. Руҳланиш эса фаолият маҳсулдорлиги ортишига қаратилган ижодий лаҳзадан иборатдир. Талант имконият тариқасида психологик ҳодиса ҳисобланса, у маҳорат ҳақиқатга айланган имконият гавдаланишидир. Психология

нуқтаи назардан ҳақиқий маҳорат-бу шахс талантининг фаолиятда номоён бўлишидир.

5. Қобилият ва талантларнинг табиий шартлари

Одатда қобилиятлар инсонга шахснинг барча индивидуал психологик хусусиятлари каби табиат томонидан туғма равишда тайёр ҳолда берилмайди, балки ҳаёт давомида ва фаолият жараёнида шаклланади. Илмий психология қобилиятларнинг туғмалиги назариясини инкор этиб, шахс қобилиятларининг номаълум табиий омиллар томонидан азалий белгиланиши тўғрисидаги тасаввурларга қаттиқ зарба беради.

Шуни уқтириш жоизки, қобилиятнинг туғмалигини инкор қилиш мутлақ хусусиятга эга эмас, албатта. Лекин қобилиятнинг туғма эканлигини тан олмаслик, мия тузилиши билан боғлиқ дифференциал хусусиятларнинг туғмалигини инкор қилади деган сўз эмасдир. Лаёқат эса қобилиятнинг табиий замини сифатида фаолиятда муҳим роль ўйнайди. Лаёқат деб қобилиятлар тараққий этишининг дастлабки табиий шарти сифатида номоён бўладиган мия тузилишининг, сезги аъзолари ва ҳаракатларнинг морфологик ҳамда функционал хусусиятлари айтилади. Туғма лаёқат жумласига нозик хид сезиш, бинобарин, билиш анализаторларининг алоҳида юксак сезгирлиги мувофиқдир. Алоҳида яқка шахс маълум табиий лаёқатга эга бўлса, у ҳолда ўзига тааллуқли қобилиятларни ривожлантириш нисбатан енгил кечади. Инсонларнинг касбий қобилияти улар лаёқатларининг ривожланиши маҳсуласидир. Лаёқат кўпқиррали психик ҳодиса бўлганлиги туфайли фаолият талабларининг хусусиятига боғлиқ равишда бир хил лаёқатлар негизида ҳар хил қобилиятлар ривожланиши кузатилади.

Лаёқатнинг тузилиши ва маҳсулдорлиги номоён бўлишига қараганда, унинг нуқсонлари ҳақида илмий маълумотлар миқдори кўпдир. Ҳозирги даврда қобилият тараққиётининг дастлабки табиий шартлари моҳияти юзасидаги фаразнинг озми ёки кўпми маҳсулдорлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкии. Ф. И. Галлнинг таълимотича, шахснинг барча қобилиятлари, «ақл» ва «ҳиссиёт сифатлари мия ярим шарларида ўзининг қатъий марказларига эгадир. Унинг фикрича, калла суяклари миянинг чўнқир жойларига аниқ мос тушиши лозим. Галл томонидан миянинг махсус « френологик» (юнонча *phren* «ақл» тўғрисидаги таълимот деган маъно англатади) хаттузилган бўлиб, унда бош суяги 27 бўлакка ажратилган. Гўёки

ҳар бир бўлакка муайян психик сифат мос тушади. Шунингдек, лаёқатнинг мия оғирлигига боғлиқлиги ҳақидаги фараз ҳам нотўғри эканлиги аён бўлиб қолади. Шахс лаёқатлари мия бурмаларининг со-ни билан белгиланади деган тахмин ҳам ўз тасдиғини топмади.

XX асрнинг иккинча ярмида пайдо бўлган лаёқатни миянинг микротузилиши ва сезги аъзолари билан боғловчи фараз энг маҳсулдор бўлиб ҳисобланади. Мия хужайраларини тадқиқ этиш истеъдодли шахс нерв хужайраларининг морфологик ва функционал хусусиятларида фарқ борлигани аниқлаш мумкинлиги фараз қилинади. Лаёқатлар билан нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари ҳамда олий нерв фаолиятининг типлари ўртасида боғлиқлик мавжудлиги тўғрисида фараз ҳам ҳақиқатга яқиндир.

Рус психологи Б. М. Теплов ва унинг шогирдлари ишларида олий нерв фаолияти типларининг хислатлари таъсири туфайли шахс қобилиятларининг тузилишида қандайдир сифат хусусиятлари пайдо бўлишини аниқлашга ўринишган. Жумладан, нерв системасининг алоҳида сезгирлиги маълум қобилият нишонаси сифатида вужудга келиши мумкин.

Таъкидланган хусусиятлар олий нерв фаолияти умумий типининг сифатларига ва белгиларига мансубдир. Аммо қобилиятларнинг табиий асосларини нерв системасининг порциял (хусусий) деб номланадиган хислатлари билан боғланувчи фаразлар янада кўпроқ эҳтимол даражасига эгадир.

Қобилиятнинг табиий шартини, лаёқат нерв системасининг тузилиши ва функцияларининг хусусиятлари таркибида эканлиги, бу ҳодиса барча морфологик ва физиологик сифатлар сингари умумий генетика қонунларига бўйсунуш фаразининг ҳаққонийлигини далиллайди. Ф. Гальтоннинг (Англия) ирсият қонунлари тўғрисидаги ғояси қобилиятнинг табиий шартланган хусусиятлари тавсифини очиб бера олмайди, чунки унда далилга муҳтож жуда кўп ўринлар мавжуддир. Шунинг учун қобилият табиатини биологик ирсиятдан эмас, балки турмуш муҳитининг наслдан-наслга ўтишидан қидириш мақсадга мувофиқдир. Агарда инсоннинг тараққиёти ижтимоий-тарихий қонунлар билан бошқарилиши тан олинар экан, қобилиятнинг тараққиёти биологик ирсият қонунларига бўйсунуши тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланган ҳолда қобилият ва лаёқатлар муайян табиий заминга боғлиқ бўлса-да, лекин улар фақат табиатнинг инъоми эмас, балки инсоният тарихий тараққиётининг бе-

Баҳо (қимматли) махсулидир. Худди шу боис қобилиятларнинг намоён бўлиши шахслар томонидан ижтимоий эҳтиёжларини қондириш давомида ижтимоий шартланган билимлар ва кўникмаларни таркиб топтиришнинг яққол усулларига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун қобилиятлар таракқиётининг узлуксиз таълим тизимида боғлиқ эканлиги таъкидлаб ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

Шахс қобилиятларини ривожлантиришда барқарор, турғун, кас- бий махсус қизиқишлар муҳим омиллар, воситалар тариқасида хизмат қилади. Махсус қизиқишлар инсон фаолиятидаги у ёки бу соҳанинг (тармоғнинг) мазмунига нисбатан интилишидан иборат шахсий фази-лат, ички туртки, ҳаракатлантирувчи кучдир. Бундай махсус қизиқишлар турлича фаолият билан касбий тайёргарлик сифатида шуғулланиш мойиллигига ўсиб ўтади. Билишга оид қизиқиш (фан асосларини эгаллашга йўналтирилган ички туртки) фаолият усулла-рини амалий жиҳатдан ўзлаштириб олишни ва янги вазият, шароитга кўчиришни тақозо қилади, рағбатлантиради ҳамда шахсда ўзини ўзи бошқаришни таъминлашга ёрдам беради.

Қобилиятнинг ривожланиши шахснинг таркиб топиши билан узвий уйғунликка эга бўлиб, инсон камолоти ҳар иккала омилнинг бирикувини талаб қилади. Истеъдодли ўқувчилар ва талабалар шакл-ланиши ижтимоий муҳит, ижтимоий институтлар, маънавият асосла-ри ҳамда ўзини ўзи намоён этиш, ўзини ўзи кашф қилиш, ўзини ўзи ривожлантириш асосида амалга ошиши одатий ижтимоий психологик қонуният тариқасида хизмат қилади.

6. Қобилият назариялари талқини

Рус психологи А. Г". Ковалев ўз тадқиқотларида қобилиятнинг табиати ва ташхис қилиш йўллари текширишга муваффақ бўлган. Муаллифнинг таърифича, қобилият деганда бирорта хусусиятнинг ўзини эмас, балки инсон шахсининг фаолият талабларига жавоб бера оладиган ва шу фаолиятда юқори кўрсаткичларга эришишни таъмин-лай оладиган хусусиятлар ансамбли ёки синтезини тушуниш керак. Унинг таъкидлашича, қобилиятнинг тузилишида таянч ва етакчи ху-сусиятларни, ва ниҳоят, муайян фонни ёки ёрдамчи хусусиятларни фарқ қилиш керак. Ҳамма қобилиятлар учун асосий, таянч хусусияти кузатувчанлик - кўра билиш кўникмасидир. Унинг етакчи хусусияти ижодий тасаввур қилишдир. А. Г. Ковалёв ёрдамчи хусусиятлар қато-ри хотира (у фаолият талабларига мувофиқ равишда ўзига хос

кўникишга эга), эмоционаллик, яъни ҳис-туйғуга берилувчанлик (бу хусусият шахснинг фаоллигини оширади).

Муаллиф таъкидлашича, илмий мавҳумлаш қобилиятнинг икки даражасини фарқлаш имконини беради: репродуктив акс эттириш даражаси ва ижодий акс эттириш даражаси. Ўз қобилияти ривожланишининг биринчи даражасида турган шахс билимларни жуда моҳирлик билан ўзлаштиради, фаолиятни ўрганиб олади ва уни бирор намуна орқали амалга оширади. Иккинчи даражада турган инсон эса янгилик яратишга қодир бўлади. Психология фанида қобилият тўғрисида гап кетганда учта ўзига хос концепция мавжудлиги таъкидланади. А. Г. Ковалёв асарида баён қиллинишича, улардан бири, қобилият шахснинг биологик жиҳатидан детерминлашган, яъни биологик жиҳатдан боғланган хусусиятларидир, қобилиятнинг рўёбга чиқиши ва ривожланиши эса тамомила ирсий фондга боғлиқ, деб тушунтирилади. XIX асрда Ф. Гальтон, XX асрда Котслар талант ирсийдир, фақат имтнёзли табақаларнинг вакилларигина бой ирсий меросга эга бўладилар, деган хулосага келадилар.

Иккинчи концепциянинг вакиллари, қобилиятни бутунлай ҳаёт ва тарбиянинг социал шароити белгилайди, деб уқтирдилар. Масалан. Гельвеций ўз даврида, тарбия ёрдамида гений яратса бўлади, деган эди. Америкалик олим У. Эшби, инсоннинг қобилияти яшаб турган даврида стихияли равишда ўзидан ўзи ва онгли тарзда таълим-тарбия жараёнида шаклланади, шуларнинг натижаси ўлароқ масалаларни ечиш учун тегишли дастлабки режалар ва дастурлар вужудга келади Физиолог олимлар миянинг тузилишидан индивидуал хусусиятлар бўлса, бу ҳол миянинг функцияларида ўз аксини топмаслиги мумкин эмас, деб қайд қиладилар.

А. Г. Ковалёв таъкидлашича, қобилиятнинг учинчи концепциясининг тарафдорлари анча тўғри позицияда турадилар. Сўнги назарияда талқин қилинишича, табиий кучлар, зехн нишонлари ва қобилиятнинг ривожланиши учун қулай ижтимоий шароит мавжуд бўлиши керак. Муаллиф зехн нишонлари деганда анатамик-физиологик хусусиятлардан кўра, кўпроқ психологик - физиологик хислатларни тушуниш кераклигини ўқтиради. Зехн муайян бир фаолиятга (махсус қобилият) ёки ҳамма нарсага нисбатан устувор қизиқувчанликда (умумий қобилият) мойилликда ва интилишда кўринади.

А. Г. Ковалёв Эдисон фикрига асосланиб («бунда фақат 1 фоизгина гений бўлса, 99 фоиз тер тўқиш бўлган»), ҳамма буюк кишилар

бағоят меҳнатсеварликка ва катта ишчанликка эга бўлганлари ҳолда, ҳатто нерв системаси табиий кучсиз бўлса-да, субъектив равишда ўз ютуқларини қобилиятдан эмас, балки меҳнатдан деб баҳолаганлар.

Қобилиятнинг ривожланиши ва шаклланиши, биринчидан, маълум бир фаолиятга мойиллик ёки интилиш борлигига ва фаолият натижаларининг сифатига қараб, тегишли табиий зеҳн нишонларини аниқлаш йўли билан, иккинчидан, мутахассис раҳбарлигида системали фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хусусиятларини чиниқтириш ва ривожлантириш йўли билан, учинчидан, умумлашган ақлий операцияларни шакллантириш йўли билан, тўртинчидан, ўқувчининг махсус қобилиятини камол топтиришни жадаллаштиришни таъминловчи шахсни ҳар томонлама ривожлантириш йўли билан, бешинчидан, шахснинг фаоллик аломатларини тарбиялаш йўли билан, олтинчидан, ўқувчиларга нисбатан индивидуал муносабатда бўлишни умумий талаблар билан тўғри қўшиб олиб боришдир.

А. Г. Ковалёвнинг таърифича, адабий ижодга қобилият шахс истеъдодининг бадиий тилига тегишли бўлиб, бадиий типдаги қобилиятнинг ҳамма кўринишларидан уни ажратиб турадиган ўзига хос сифатларга ҳам эгадир. Унинг таъкидлашича, умуман қобилият ва хусусан адабий ижодга хос қобилият мураккаб бўлиб, унинг тузилишида ҳар хил хусусиятлар ёки таркиблар (жабҳалар) мавжуд. Бу жабҳаларнинг бири етакчи, бошқалари таянч хусусиятлар, учинчилари эса сермахсул фаолият учун зарур бўлган муайян бир фонни ташкил қилади. Адабий қобилиятда уч томонни мужассамлаштириш муҳим аҳамиятга эга: ўткир кузатувчаилик, кучли ижодий тасаввур, тил воситасида кўрган ва равшан тасаввур этган нарсаларни тасвирлай олиш.

Муаллиф мулоҳазасига қараганда, адабий қобилиятнинг таянч хусусияти юмшоқ кўнгиллилик ва таъсирчанликдир. Таъсирчанлик деганда идрокнинг жонлилиги ва ўткирлигини, эмоционал илтифотгўйликнинг нақадар кучлилигани тушуниш керак. Ижод учун ёлғиз кўра билиш қобилиятининг ўзи камлик қилади, кўрганларни қайта ўзгартира билиш, кузатилаётган нарсани бошқа ҳаётий таассуротлар билан фикран боғлай олиш ҳам муҳимдир. Кузатилаётган нарсалар ва айниқса яратилаётган образларни аниқ ва равшан кўз олдига келтириш қобилиятида намоён бўлади ҳамда бу адабиётда кўпинча ичдан куриш қобилияти деб аталади.

Адабий қобилиятни текшириш-шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг қобилиятлари қобилиятсизларидан. В. П. Я гункованинг маълум-

мотлари бўйича, идрок қилишнинг аниқлиги ва хотираси билан, янги оригинал образ ва сюжетлар тузишдаги тафаккур кучи ва тасавву билан, ижодий вазиятнинг енгилгина юзага келиши билан, сўз бойлиги ва тил сезгиси билан фарқланадилар. Баъзи бирларида воқеликка мулоҳазали мантикий муносабатда бўлиш устун турса, бошқаларида образли эмоционал муносабат устундир, учинчиларида эса буларнинг ҳар иккиси ҳам мужассамдир. В. П. Ягункова синалувчиларнинг адабий қобилиятини ташхис қилишда қуйидаги кўрсаткичларни мезон тариқасида олади, чунончи, а) идрок этиш ва хотиранинг аниқлиги; б) эмоционал таъсирчанлик; в) тасаввурнинг кучи ва жонли тилни ҳис қилиш кабилар.

С. П. Кудряцева тадқиқотида илк ўспириннинг адабий қобилияти икки типга ажратилади: адабий-танқидий тип ва бадий-ижодий. Биринчи тип бадий асарларни тушунчалар асосида таҳлил қилишнинг ўсганлигига эътибор қилинади. Иккинчи тип адабий асарларни ўқиш вақтида ва адабий мавзуга баён ёзишда ҳаяжонланиш ва ижодий ёндашишга аҳамият қаратилади.

В. А. Крутсцкий математик қобилият тузилиши қуйидагиларни киритади;

1) қобилиятда болаларнинг математик материални қабул қилиш борасидаги қобилиятига математик объектлар, муносабат ва амалларни шакл ҳолга келтириб идрок қилиш математик материалга ўзига хос «йиғма» аналитик-синтетик ишлов бериш қобилиятини қайд қилиш лозим;

2) қобилиятли ўқувчиларнинг фикрлаши қуйидагилар билан: а) миқдорий ва фазовий муносабатлар, сонлар ва белгилар символикаси соҳаларида мантикий фикрлаш қобилияти; б) математик материални тез ва кенг умумлаштира олиш; в) математик мулоҳазалар жараёнида қисқача ақлий хулосалар ёрдамида фикрлашга мойиллик; г) фикрлаш: жараёнларининг ниҳоятда мослашувчан ва ҳаракатчанлиги; д) ечишда равшанлик, соддалик, рационаллик ва ихчамликка интилиш;

3) математик ахборотни хотирада сақлаш ва ҳоказо.

Математик қобилиятнинг борлигини тахмин қилишга асос бўладиган ташқи аломатларни белгилаш мумкин. Муаллиф тахмини-ча, булар қуйидагилар:

1) ўқувчининг математикага оид очик-ойдин қизиқишини намоиш қилиши, ҳеч ким мажбур қилмасдан, ўзининг бўш вақтини сарфлаб, математика билан бажони дил шуғулланишга мойиллик:

2) муайян математик кўникма ва малакаларни одатдагидан кичикроқ ёшда ўзлаштириш қобилияти:

3) математикани ўзлаштириш соҳасида тез силжиб бориш:

4) математик тараққиёт ва ютуқларнинг юқори даражаси.

Мамлакатимиз психологи М. Г. Давлетшин техникавий қобилият устида тадқиқот ишлари олиб борган етакчи мутахассис ҳисобланади. Муаллиф техникавий қобилият деганда шахснинг индивидуал психик хусусиятларидан тузилган шундай ўзига хос бирикмаларни тушунадики, у шахснинг техникавий фаолиятга яроқлилиқ даражасини ва у билан муваффақиятли равишда шуғуллана олишини аниқлайди.

М. Г. Давлетшин ҳам анъанавий йўлдан бориб, техникавий қобилиятни иккита ўша номдаги типга ажратади ҳамда етакчи таянч хусусиятларини ўзгаришсиз қолдиради. Лекин бошқалардан фарқли ўлароқ етакчи хусусиятлар ривожланган техникавий фикрлаш ва фазовий тасаввурдан иборатдир. Унинг талкинича, техникавий истеъдодли шахс бўлиши учун унда: а) амалий жиҳатдан фаҳмли: б) техник мосламаларни таҳлил қила олиш қобилияти: в) нарсаларни монтаж қилиб қисмлардан бутун ҳосил қила олиш қобилияти бўлиши шарт. М. Г. Давлетшин техникавий истеъдод кўрсаткичларини анъанавий баҳолашни тан олган ҳолда (кўз билан чамалаш, фазовий тасаввур, техникавий таҳлил, конструкциялаш қобилияти) ўзининг оригинал ёндашувини ишлаб чиққан. Техникавий қобилият даражасини ташхис қилиш учун текширишларда ишлаб чиқилган экспериментал масалаларнинг тўққизта сериясидан фойдаланади.

ИККИНЧИ БЎЛИМ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ

IV БОБ СЕЗГИ

1. Сезги тўғрисида умумий тушунча

Жаҳон психологияси фанида тўпланган маълумотларнинг кўрсатишича, сезиш оддий психик билиш жараёни ҳисобланиб, маддий қўзғатувчиларнинг муайян рецепторларга бевосита таъсир этиши орқали реал оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини ва шунинг билан бирга, инсон организмнинг (унинг аъзоларининг) ички ҳолатларини акс эттиришдан иборат билишнинг дастлабки босқичидир. Сезги биосфера ва неосферада ҳаракатланувчи жамики нарсаларнинг, ҳоҳ микро, ҳоҳ макро тузилишидан қатъи назар, сезги органларига таъсир қилиш маҳсуласининг содда образлар, тимсолларнинг айрим таркибий хусусиятлар тариқасида акс этишидир. Инсон атроф-муҳитдаги моддалар шаклини, ҳаракатлар кўринишини, уларнинг хоссаларини ўзига хос хусусиятларини сезги органлари ёрдамида, сезгилар орқали билади, холос.

Сезгилар тўғрисидаги илмий таълимотларга биноан нарсалар ва уларнинг хоссалари, таркибий қисмлари, хусусиятлари, шакллари, ҳаракати бирламчи ҳисобланиб сезгиларнинг ўзи эса ташқи ва ички қўзғатувчиларнинг сезги аъзоларига таъсир этишининг маҳсулидир. Маълумотларнинг кўрсатишича, сезгилар моддий (объектив) борлиқнинг, воқеликнинг ҳаққоний тасвирини инъикос қилади, бинобарин, моддий олам қандай кўринишга, шаклга, хусусиятга эга бўлса, улар худди шундайлигича ҳеч ўзгаришсиз, айнан акс эттириш имкониятига эгадир.

Психологияда сезгиларнинг физиологик асосини ва механизмларини қўзғатувчининг ўзига мутлақ мос (адекват) бўлган анализаторлар таъсири натижасида юзага келувчи асаб (нерв) жараёни, унинг тизими, тузилиши ташкил қилади. Физиологлар ва психологларнинг таълимотларига кўра, анализатор уч ўзаро узвий уйғунликка эга бўлган таркибий қисмлардан иборатдир. Содда қилиб талқин қилинганда мазкур таркиблар қуйидаги кетма-кетликдаги тузилишдир:

1) ташқи куч-қувватни (энергияни) асаб (нерв) жараёнига айлантириб берувчи периферия қисмдан, яъни рецептордан;

2) анализаторларнинг периферия қисмини марказий қисм билан боғловчи афферент (марказга интилувчи асаб толаси), ўтказувчи асаб

3) периферия қисмларидан келувчи нерв импульслари (ҳаракатлари) қайта ишланувчи анализаторларнинг мия пўстидаги қисмларидан (участкаларидан) иборатдир.

Бошқача сўз билан айтганда, периферик нервларнинг учлари (кўз қулоқ, тери, бурун кабилар), таъсиротни элтувчи (афферент), жавоб қайтарувчи (эфферент) нерв толалари, анализаторларнинг орқа ва бош мия марказлари анализаторини ташкил қилади.

Жаҳон психологияси фанининг сўнгги ютуқлари ҳамда атамаларига биноан сезгилар қуйидагича классификация қилинади (ушбу таснифланишнинг дастлабки кўриниши инглиз олими Ч. Шеррингтонга таалуклидир):

1) ташки муҳитдаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиришга мослашган ҳамда рецепторларга тананинг сиртки қисмига жойлашган сезгилар, яъни экстериорецептив сезгилар (рецепторлар);

2) ички тана аъзолари ҳолатларини инъикос этувчи ҳамда рецепторлари ички тана аъзоларида, тўқималарида жойлашган сезгилар, яъни интерорецептив сезгилар;

3) танамиз ва гавдамизнинг ҳолати ҳамда ҳаракатлари ҳақида маълумот (ахборот, хабар) берувчи, мускулларда, боғловчи пайларда, мушакларда жойлашган сезгилар, яъни проприорецептив сезгилар.

Биринчи туркум сезгиларни кўриш, эшитиш, ҳидлаш, тери-туюш, таъм-маза, каби турлар ташкил қилади. Кўриш 380 дан 770 гача миллимикрон диапазондаги электромагнит нурлардан иборат жараёндир. Эшитиш эса тебраниш частотаси 16 дан то 20000 гача бўлган товуш тўлқинларидан иборатдир. Кўриш сезгилари бош мия пўстининг орқа бўлагига жойлашган бўлади. Эшитиш сезгилари мия пўстини тепа бурмасининг қисмдан жой эгаллагандир. Тери-туюш, Ҳаракат сезгилари мия пўстини марказий бурмасининг орқа қисмидан ўрин олгандир.

Энди сезгилар классификацияси, моҳияти ва унинг негизлари юзасидан кенгроқ мулоҳаза билдирамиз.

А. Р. Луриянинг фикрича, интерорецептив сезгилар асл, туб маънодаги сезгилар эмас, балки эмоциялар билан сезгилар ўртасидаги оралик сезгилар сифатида намоён бўлади. Психология фанида мазкур сезгиларнинг субъектив равишда пайдо бўлиши етарли даражада

чукур ўрганилмаган, худди шу боис улар "номаълум ҳислар" доирасига киритилгандир. Улар тўғрисидаги билимлар билан танишиш, ўзгариб боришларини текшириш "касалликларнинг ички манзараси"ни ифодалаб беришда муҳим роль ўйнаши мумкин. Ички органларнинг хасталигида вужудга келувчи мазкур ҳолатлар ички касалликларни диагностика қилишда алоҳида аҳамият касб этиши турган гап (А. Р. Лурия тадқиқотларидан).

Бундай хусусиятли ихтиёрсиз сезгилар инсонда жуда эрта уйғонади, шунинг билан бирга уларнинг ифодаланиши ўзига хос шаклларга эгадир. Чунончи, улар "олдиндан ҳис қилиш" тариқасида пайдо бўлиб, ҳатто инсон уларни таърифлаб бериш имкониятига қодир эмас, кўпинча ушбу кечинмалар туш кўришда қайсвдир касаллик хуруж қилаётганлигидан дарак берувчанлик вазифасини ўтайди, холос.

Улар инсоннинг кайфиятида, эмоционал реакциялари ўзгаришида кўзга ташланади, болада эса хатти-ҳаракатнинг кескии ўзгаришига сабаб бўлади. Чунки, бола ўз тана аъзоларидаги ички ҳолатларнинг ўзгаришини англаш, сезиш, ҳис қилиш укувига эга эмас, худди шу туфайли ундаги хатти-ҳаракатнинг умумий ўзгариши белгиларидан буни сезиш мумкин. Бу ҳодисаларнинг ёрқин мисоли сифатида қуйидаги воқеликни таҳлил қиламиз: бола ўз ички интерорецептив сезгиларини намойиш қилиш мақсадида "касал" бўлиб қолган кўғирчоғини парвариш қила бошлайди.

Интерорецептив сезгиларнинг объектив аҳдмияти жуда юқори, чунки улар ички жараёнларни ўзаро ўрин алмаштириш балансини таъминлаб туришнинг асоси ҳисобланади. Бошқача сўз билан айтганда, улар организмлардаги жараёнларни ўзаро ўрин алмашиб туришнинг гемостази (барқарорлиги) деб аталади. Ичдан пайдо бўладиган сигналлар хатти-ҳаракатни вужудга келтиради, стресс, зўриқиш, аффе́кт ҳолатларини йўқотиш (бартараф қилиш, пасайтириш), туғилиб келаётган майлларни эса қониқтиришга йўналтиришган бўлади. Оқибат натижада, ички тана аъзоларининг фаолиятини издан чиқиш ҳолати юз бериши мумкин. Худди шу сабабдан тиббиёт психологиясида интерорецептив сезгилар ҳам муҳим роль ўйнайди. Соматик ва висперал жараёнлар, руҳий ҳолатлар (психосоматика) ўртасидаги муносабатларни ўрганиш имконини яратади.

Интерорецептив сезгиларнинг физиологик механизмлари интероцепция билан биргаликда К. М. Биков, В. Н. Черниговскийлар томонидан атрофлича ўрганилган. Бу нарсаларнинг барчаси шартли реф-

лектор фаолияти механизмларидан келиб чиққан ҳолда шарҳлаб берилган.

Проприорецептив сезгилар тана двигатель аппаратининг ва гавданинг фазодаги ҳолати тўғрисида сигналлар билан таъминлаб туради. Улар инсон ҳаракатининг регуляторини ва афферент асосини ташкил қиладилар.

Периферик рецепторлар мускулларда, пайларда ва бўғимларда жойлашган бўлиб, махсус таначалари шаклига эгадирлар. Мазкур таначалар Пуччини таначалари деб аталади.

Таначаларда вужудга келувчи қўзғатувчилар мускулларининг таранглашуви натижасида ва бўғимлар ҳолатининг ўзгаришида, нерв толалари (иплари) ёрдамида орқа миянинг орқа устунисида (столбасидаги) ок суюқликларга етказилади. Қўзғовчилар Бурдах ва Голль ядросининг қуйи бўлимларига етиб келади ва ундан пўстости тугунларидан ўтиб, бош мия катта ярим шарининг қоронғилашган зонасида ўз ҳаракатини яқунлайди.

Проприорецепторлар ҳаракатининг афферент асоси эканлиги А. А. Орбели, П. К. Анохин (хайвонларда), Н. А. Бернштейн (одамларда) томонидан ўрганилган.

Психологик маълумотларга кўра, гавданинг фазодаги ҳолати сезгирлиги статик сезгиларда ўз ифодасини топади. Унинг маркази ички кулоқ каналларида жойлашган бўлиб ўзаро бир-бирига перпендикуляр бўшлиқда туташ ҳолатда ётади. Масалан, бош ҳолатининг ўзгариши қуйидаги схемага биноан амалга ошади:

- а) ўзгариш эндолимфа суюқлигига боғлиқ қўзғалиш;
- б) эшитиш нерви;
- в) вестибулятор нерв;
- г) бош мия пўстининг чакка бўлмаси;
- д) мия аппаратида ўтади.

Вестибулятор сезгирлик аппарати кўриш билан бевосита алоқада бўлиб, фазони ориентирлаш жараёнида иштирок этади. Масалан, автомабнльнинг йўлдан ўтиши (қатнови), қалин ўрмонни кесиб ўтиш пайти ва ҳоказо. Худди шундай ҳолат ўқишда ҳам юзага келиши мумкин. Патология ҳолатида ҳам худди шундай жараёнга дуч келинади.

Экстрорецептив сезгилар моддалиқдан (5 тадан) ташқари ин-термодаль носпецифик сезги туркумларига ҳам ажратилади. Масалан, эшитиш органи (аъзоси) орқали секундига 10-15 тебранишни сезиш мумкин, лекин кулоқ билан эмас, балки суяклар ёрдамида (мия

қопқоғи, тирсак, тизза учлари орқали) пайқаш - вибрация сезгирлик дейилади. Масалан, карларнинг товушларни идрок қилиши, пианинони ушлаб туриш, пол ёки мебелнинг ҳаракати кабилар. Одатда вибрацион сезгирлик интермодаль сезги деб ҳам номланади. Интермодалнинг бошқа бир кўриниши мана бундай ҳолатда намоён бўлади;

а) хид, таъм ва маза сезгиларида:

б) ўта кучли товушда, ўта ёрқин ёруғликда;

в) тричеминал, яъни уч хил таъсирнинг уйғунлашган, интегратив ҳолатида кабилар.

Сезгининг носпецифик шакли - терининг фото сезгирлиги рангларнинг нозик жилоларини ажратиш, қўл учлари билан сезиш орқали рўёбга чиқади. Терининг фото сезгирлиги А. Н. Леонтьев томонидан кашф қилинган бўлиб, бу нарса кўпгина ҳолатларга оқилона ёндашиш имкониятини вужудга келтиради. Ушбу кашфиёт қўл учига яшил ва қизил рангли ёруғлик юбориш орқали дунё юзини кўрган. Ранг сигналларининг оғриқ қўзғатувчилар билан муносабати қиёсий жиҳатдан олиб борилганда, инсонни фаол мўлжаллаш (ориентирлаш) жараёнида унинг қўл учи терисига келиб тушадиган ранг нурларини фарқлашга ўргатиш мумкин экан.

Психология фанида терининг фото сезгирлиги табиати ҳали етарли даражада ўрганилгани йўқ. Шунга қарамасдан, таламитик система ва пўст остининг қўзғалганида асаб тизими ҳамда тери эктодермларидан келиб чиққан, атрофга ёйилган (тарқалган), рудиментлар ёруғлик сезиш элементлари махсус шароитда муваффақиятли ҳаракат қилади. Кўпинча "олтинчи туйғу, ҳиссиёт" шарофати билан инсон томонидан "масофа"ни сезиш, кўр одамларда тўсиқни ҳис қилиш ушбу жараён учун ёрқин мисол бўла олади. Эҳтимол, юз терисининг иссиқ ҳаво тўлқинларини идрок қилиш, тўсиқ оралиғида мавжуд бўлган товуш тўлқинларини (тебранишларини) ўзида акс эттириш терининг фото сезгирлигини илмий жиҳатдан изоҳлашга муайян негиз (асос) бўлиб хизмат қилиш мумкин.

2. Психология фанида сезги назариялари

Ташқи олам хусусиятлари тўғрисидаги ва шахснинг ўз гавдасини тута билиш юзасидан билимлар, маълумотлар, хабарлар ва таъсиротлар манбаи — бу сезгилар бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун сезгилар инсон организмга, яъни унинг тана аъзоларига тушадиган ахборотларнинг асосий канали (йўли) саналиб, улар ташқи дунё ҳамда ички тана аъзолари тўғрисидаги хабарни бош мия катта ярим шарлари

ва бош миянинг таркибларига етказиб туради, худди шу боисдан инсон ўзини қуршаб турган макро муҳитни ориентирлаш (мўлжаллаш) имкониятига эгадир. Агарда мазкур каналлар берк бўлиб қолган тақдирда, сезги органлари зарур ахборотлар билан таъминламайди, бинобарин, онгни ҳукм суриш имконияти ўз-ўзидан йўқолади.

Психология фанида шундай илмий далиллар мавжудки, мабодо инсон ахборотларнинг шахобчасидан маҳрум бўлса, у ҳолда у уйқу ҳолатига шўнғийди. Масалан, тасодифан тери-туюш сезгилари патологияга учраса, унда одам (кўпинча вақтинча, муваққат) кўриш, эшитиш, ҳид сезишдан маҳрум бўлиши мумкин. Мабодо ахборотлар тузатиш шахобчаси илк болалик ёши даврида бузилса, қар ёки кўр бўлиб қолса, у тақдирда унинг ақлий ривожланишида кескин тўхталиш (вақтинча орқада қолиш) юзага келади. Агарда бола махсус усул ёки услубга ўргатилса табиий равишда мавжуд камчиликларнинг ўрнини тўлдириб бўлмайди.

Сезгини бундай тарзда тушунтирилишига нисбатан ҳар хил муносабатлар психология тарихида мавжуд бўлиб уларнинг ҳеч қайсиси асосий манба эканлигига шубҳа билан қарашга мойилдирлар. Ҳозир уларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз ва ҳақиқий моҳиятини очиб беришга интиламиз.

Немис файласуфи Христиан Вольф "Рационал психология" (1732 йил) ва "Эмпирик психология" (1734 йил) китобларида: онгининг ички ҳолати, ақлий фикр юритишга қобилиятлилиқ табиий моддий асос замиридан келиб чиқиб, ташқи оламдан келиб тушадиган ахборотлар шахобчасига, яъни сезги каналига, ҳеч қандай боғлиқ эмас деб тушунтиришга ҳаракат қилди. Сезгиларга мана бундай ёндашиш назариётчиси "фанга рационализм" тушунчаси билан бирга кириб келди. Х. Вольф ва унинг тарафдорлари психик жараёнлар (сезги, идрок, хотира ва бошқалар) мураккаб ижтимоий - тарихий тараққиёт маҳсули эмас, деган ғояни илгари сурдилар. Шунинг билан бирга "Онг", "Ақл" тарихий эволюция натижаси эмас деб, инсон психикасига ўзгача ёндашиб, уни изохлаб бериш мушкул бўлган "бирламчи" хусусият эканлигини тушунтиришга интилдилар.

Мазкур назарияга асосланган психологлар инсоннинг сезгилари Унинг ташқи олам билан боғлаб турувчи бирдан-бир шахобча эканлигини инкор қилишгача бориб етдилар ва воқеликни мана бундай тарзда изохлашга ҳаракат қилдилар: гўёки сезгилар инсонни ташқи оламдан ажратиб турадилар, улар атроф-муҳит ўртасидаги бартараф қилиб бўлмайдиган девор ҳисобланадилар. Беркли, Юм, И. Мюллер,

Гельмгольц сингари олимлар сезги органларининг "специфик энергияси" назариясини ишлаб чиқдилар. Бу ғоянинг асосчиси сифатида Иоганн Мюллер қатъий позицияда туриб, уни бутун вужуди билан ҳимоя қилишга интилди. Ушбу назарияга биноан, ҳар қайси сезги аъзоси хоҳ қулоқ, хоҳ тил, хоҳ тери бўлишидан қатъи назар, ташқи дунёнинг таъсирини акс эттирмайди, атроф муҳитда бўлиб турган реал, яққол жараёнлар юзасидан ахборотлар беришга қобил эмас, фақат у ташқи таъсирдан шахсий жараёнларнинг кўзгатувчисидан туртки олади, холос. Мазкур назарияга кўра, ҳар бир сезги аъзолари ўзиниш "специфик энергияси"га эга, ҳар қандай таъсирдан кўзғалади. Масалан, кўзни босиб, унга электр токи билан таъсир қилиб кўрилса, унда ёруғлик сезгиси ҳосил қилинади; қулоққа электр кўзгатувчиси билан таъсир ўтказилса, у ҳолда товуш сезгиси вужудга келади. Бинобарин, сезги аъзолари ташқи таъсирни акс эттирмайди, балки улардан, яъни уларнинг таъсиридан кўзғалади, холос, Инсон ҳеч қачон ташқи воқе, яққол дунёнинг объектив таъсирларни идрок қилмайди, балки сезги аъзолари фаолиятида ўзларининг шахсий субъектив ҳолатларини акс эттиради.

Мазкур назарияга биноан, инсон объектив дунёни идрок қила олмайди, у субъектив жараёнларни акс эттиради, оқибат натижа "дунё элемент" (майда қисм) ларни идрок қилиш вужудга келади. Психология тарихида "субъектив идеализм" деган йўналиш ҳам юзага келган бўлиб, унгача, "инсон фақат ўзи"нигина билади, холос. Ундан ташқари, ҳеч нарса ҳукм суриши мумкин эмас. Бу назария ўзига хос ғояга эга бўлиб, фан тарихида "солипсизм" (ягона "Мен") номини олган эди.

3. Сезгиларнинг рецептор ва рефлектор назариялари

Сезгиларнинг рецептор назариясига кўра, рецептор ёинки сезги аъзолари уларга таъсир қилувчи кўзгатувчиларга нисбатан суств (пассив) жавоб қайтаради, сезгилар ҳаракатга қарама-қарши турувчи суств жараёндир, ҳаракатнинг ўзи эса аксинча фаол (актив)дир.

Ҳозирги даврда сезгиларнинг рецептор назарияси мутлақо сезги жараёнининг физиологик механизмини очиб беришга яроқсиз эканлигини қатор тадқиқотчилар томонидан ишончли омилларга суянган ҳолда таъкидлаб ўтилгандир.

Сезги жараёнининг фаол (актив) лигини тан олувчи назария - сезгиларнинг рефлектор назарияси деб аталади. Ушбу фикрни асослаш учун мисолларга мурожаат этайлик ва ҳайвонот оламида акс эт-

тиришни таҳлил қилиб кўрайлик. Ҳайвонлар ва жониворларнинг сезгилари суств (пассив) хусусиятга эмас, балки ташки олам таъсирининг биологик аҳамиятга молик жиҳатларини фаол (актив) равишда ажратган ҳолда хатти-ҳаракатни амалга оширадilar. Масалан, болари (асалари) бир хил туркумдаги гулларга нисбатан аралаш ҳолдаги гулларга фаол (актив)роқ жавоб реакциясини билдиради; қирғий ириш-чириш ҳидларига, ундан кўра сув ўтларининг илдизлари хидига чаққон ҳаракат қилади. Мушук сичқоннинг китирлашига эътиборини кучайтиради, лекин худди шунга ўхшаш камертон товушини келтирсак, асло унга парво ҳам қилиб қўймайди.

Бу омиллар шуни кўрсатиб турибдики, биринчидан, сезгилар фаоллик (активлик) хусусиятига эга, иккинчидан, уларнинг вужудга келишида ҳаракат таркиблари иштирок этади.

АҚШлик психолог Неффнинг таъкидлашича, микроскоп остига олиб терига игна санчилса, худди шу участкада (майдонда) рефлектор ҳаракат реакциялари кузатишган; томирнинг қисилиши, тери гальваник рефлекс (КГР), гоҳо кўз ҳаракати, бўйин мускулларининг таранглашуви, қўлнинг ҳаракат реакцияси содир бўлиши мумкин.

Жаҳон психологлари томонидан нарсаларнинг мураккаб томонларини таниш, фарқлаш ҳаракатнинг иштирокисиз амалга ошмаслиги таъкидлаб ўтилган. Масалан, кўзни юмиб жисмни фарқлаш учун қўл билан уни пайпаслаш керак, акс ҳолда унинг ҳолати, шакли, қаттиқ ёки юмшоқлиги, ғадир-будурлигини билиб, сезиб бўлмайди.

И. М. Сеченовнинг фикрига кўра, жисмни кўз билан идрок қилиш учун кўз ўша нарсани "қидирсин", фақат шундагина мақсадга мувофиқ ҳаракат юзага чиққан бўлади. Ҳозирги даврда психология фанида кўз ҳаракатлари назарияси ишлаб чиқилган бўлиб, улар ва макро ва микро, ихтиёрий ҳамда ихтиёрсиз кўринишларга ажратилди. Улар қуйидаги номлар билан ифодаланади: конвергент, дивергент, горизонтал, вертикал, циклофузион, торсион, версион, вергент, саккадик, тремор, дрейф, флики кабилар. Кўз ҳаракати ёрдами билан фазода ўрин алмашиб турган жисмларни таниш, билиб олиш ва идентификациялаш амалга оширилади. Кўз ҳаракатлари уч жуфт ташки мускуллари, яъни мия бош суягининг III, IV ва VI жуфт нервлари орқали рўёбга чиқади. Кўзнинг микро ва макро ҳаракатлари сезгининг механизм ролини бажариш имкониятига эга.

Эшитиш сезгиси эшитиш ва товуш аппаратлари таркибларининг иштирокида вужудга келади.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазаларга кўра, элементлар (содда) фаол рефлектор жараёни, шунингдек, мураккаб фаол рецептор фаолмат жараёни (пайпаслаш, суратга тикилиш кабилар) мавжуд бўлиб, сезгиларнинг вужудга келишини таъминлаб туради. Психологик маълумотларнинг таҳлилига кўра, фаол ҳаракатнинг ҳар қайсиси сезгининг рефлектор назариясидан иборатдир.

4. Сезгиларнинг умумий қонуниятлари ва сезгирлик

Сезгилар ўзларига адекват (мос) бўлган кўзғатувчиларни акс эттириш шаклларида бири ҳисобланмиш билиш жараёнларидир. Кўриш сезгисининг адекват кўзғатувчиси ҳаво тўлкини узунлиги 380 дан 770 миллимикрон диапазондаги электромагнит нурланишидан иборатдир. Бу электромагнит нурланишлар кўриш анализаторларида кўриш сезгисини вужудга келтирувчи нерв (асаб) жараёнига айланади. Эшитиш сезгилари тебраниш частотаси 16 дан то 20000 гача бўлган товуш тўлқинлари таъсирининг рецепторларда акс этишидир. Тактил сезгилари механик кўзғатувчиларнинг тери юзасида таъсири натижасида ҳосил бўлади. Карлар учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган тебранишни акс эттириш сезгилари нарсаларнинг тебранишларини инъикос қилиш орқали юзага келади. Бошқа турдаги сезгилар ҳам ўзларининг махсус кўзғатувчиларига эгадирлар. Лекин сезгиларнинг турли кўринишлари фақат ўзларининг махсуслиги билангина эмас, балки улар учун умумий хусусиятлари билан ҳам тавсифланадилар. Сезгиларнинг ана шу хусусиятларига - сифатлари, жадаллиги, давомийлиги ва фазовий локализацияси киради.

Сифат мазкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди ва айна шу сезги турл чегарасини ўзгартиради. Масалан, эшитиш сезгилари товушнинг баландлиги, тембри, қаттиқлиги билан тафовутланади, кўриш сезгилари эса рангларнинг қуюқлиги, жилоси, товланиши, тони ва бошқа шу кабилар билан фарқланади. Сезгиларнинг сифат жихатидан кўп турлилиги материя ҳаракати шаклларининг турли-туманлилиги акс эттиришидир.

Сезгиларнинг жадаллиги уларнинг миқдорий тавсифидан иборат бўлиб, таъсир қилаётган кўзғатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Сезгиларнинг давомийлиги уларнинг вақтинчалик тавсифланишидан иборатдир. Сезгиларнинг давомийлиги ҳам сезги аъзоларининг функционал ҳолати билан, шунингдек, кўзғатувчининг таъсир қилиш вақти ҳамда жадаллиги билан ўлчанади.

Кўзгатувчи сезги асосида таъсир қилиши билан дарҳол сезги ҳосил бўлмайди, балки у бир қанча дақиқадан кейин вужудга келади. Ана шу қисқа вақт сезгининг латент (яширин) давр» деб аталади. Латент даври сезги турлари учун ҳар хил фурсатда кечади. Масалан, тактил сезгилари учун латент даври 130 миллисекунд, оғрик сезгилари учун эса 370 миллисекундга тўғри келади. Маза-таъм сезгиси эса тил юзасига таъсир этилгандан сўнг 50 миллисекундгача вақт оралиғда ҳосил бўлади.

Кўзгатувчи таъсир қила бошлаши билан бир даврда ҳосил бўлмаганидек, кўзгатувчининг таъсири тўхташи билан бир вақтнинг ўзида сезги йўқолмайди. Ваҳоланки, сезгиларнинг инерцияси (сезгиларнинг сақланиши) таъсирдан кейинги ходисаси деб аталадиган нарсада намоён бўлади.

Кўриш сезгиси баъзи бир инерцияга эга бўлиб, кўриш сезгисининг таъсири тўхташи билан дарҳол йўқолиб кетманди. Кўзгатувчи таъсирининг изи кетма-кет келувчи образлар деб аталадиган ҳодиса сифатида сақланиб қолади. Психологияда кўзнинг тўр пардасида рангни сезадиган уч хил хусусиятли элемент бор деб тахмин қилинади. Кузгалиш жараёни ҳосил бўлганда, улар толиқадилар ва сезгирликлари анча камаёди. Қизил рангга қараб турганимизда кўз тўр пардасидаги қизил рангни қабул қилувчи элемент бошқаларга нисбатан ортиқроқ толиқади, шунинг учун кўз тўр пардасининг худди шу жойига қизил рангдақ сўнг оқ ранг таъсир этадиган бўлса, қолган иккита қабул қилувчи элемент ортиқроқ сезгирликка эга бўлади ва биз кўз қаршимизда кўкиш яшил рангни кўрамыз.

Эшитиш сезгилари ҳам кетма-кет образларга эга бўлиши мумкин. Чунки кулоқни битирадиган қаттиқ овоз ёки товуш билан бирга юзага келадиган ноҳуш сезги, яъни бу "кулоқ"нинг шангиллашидир. Эшитиш анализаторига бир неча секунд давомида таъсир этадиган бир қатор қисқа товуш импульсларидан сўнг улар туташ ҳолда ёки бир оз пасайтирилган тарзда идрок қилина бошлайди. Агар бу товушларнинг таъсирини моделлаштириш мумкин бўлганда эди, ана шундай ходисани кузатиш имкони юзага келарди. Бу ҳодиса товуш импульсининг таъсири тўхтаганидан кейин учрайди ҳамда товушнинг импульси жадаллиги ва давомийлигига боғлиқ равишда бир неча секунд мобайнида давом этиши мумкин.

Бошқа анализаторларда ҳам худди шунга ўхшаш ҳодисаларни кузатиш мумкин. Масалан, ҳарорат, оғрик ва маза сезгилари ҳам

қўзғатувчининг таъсири тўхтагандан сўнг бир неча муддат давом этаверади.

Сезгилар учун қўзғатувчининг фазовий локализацияси, қўзғатувчининг фазода ўрин эгаллаши билан тавсифланади. Дистант, яъни масофа рецептори томонидан амалга ошириладиган фазовий анализ бизга қўзғатувчининг фазодаги ўрни ҳақида маълумот беради. Контакт сезгилар: тактил, оғриқ, маза баданнинг қўзғатувчи таъсир қилаётган жойи билан боғлиқдир. Бунда оғриқ сезгиларининг локализацияси, яъни баданда жойлашган ўрни, тактил сезгиларга қараганда баданга анчагина тарқалган, лекин унчалик аниқлик даражасига эга эмас. Бу ҳолатни яққол намоиш қилиш учун қуйидаги кўрса - кичларни келтирамиз: 1 квадрат мм терига нисбатан бармоқлар 120, панжа 14, кафт 15, кўкрак 29, пешона 50, бурун учи 100 ваҳоказо.

Локализация (маҳаллий чекланганлик) психик функцияларнинг бош мия катта ярим шарлари қобиғидаги муайян хужайраларнинг иши билан боғланишидир. Масалан, кўрув анализаторининг иши асосан мия қобиғининг энса қисмининг фаолияти билан боғланган, эшитиш анализаторининг иши эса чакка бўлаклари билан, тери-туюш ҳамда ҳаракат анализаторлари бўлса тепа ва энса бўлаклари билан боғлангандир.

Инсонни қуршаб турган атроф-муҳитнинг ҳолати тўғрисида ахборот берувчи турли кўринишдаги сезги аъзолари ўзлари акс эттирмоқчи бўлган ҳодисаларга нисбатан маълум даражада сезгир бўлишлари лозим. Чунки мазкур ҳодисаларни озми ёки кўпми аниқ ва равшан акс эттириш лозим. Бинобарин, сезги аъзоларининг сезгирлиги долзарб ва фавқулоддаги шароитда таъсир қилиб сезги жараёни ҳосил қилиш имкониятига эга бўлган минимал даражадаги қўзғатувчи билан белгиланади. Худди шу боисдан сезиларли ёки сезилмас даражада сезги ҳосил қилувчи қўзғатувчининг минимал кучи сезгирлиكنинг қуйи мутлақ (абсолют) чегараси дейилади.

Кучли мутлақ (абсолют) чегарадан нимжонроқ ёки кучсизроқ қўзғатувчилар қуйи чегараларни ҳосил қилмайди, чунки уларнинг таъсир кучи тўғрисидаги сигналлар бош мия пўстига бориб етмайди. Бош мия пўсти ҳар бир айрим олинган "п" миқдордаги импульслардан ҳаётий зарурийсинигина танлаб сўнг қабул қилиб олади. Шунинг билан бирга мия пўсти ўз қўзғатувчанлик чегарасини ошириш йўли билан қилинган барча қўзғатувчиларни, жумладан ички аъзолардан келадиган импульсларни ҳам ушлаб қолади. Вужудга келган бундай ҳолат биологик жиҳатдан мақсадга мувофиқдир. Чунки, бош мия кат-

та ярим шарлари пўсти барча тушиб келаётган импульсларни қабул қилиб оладиган ва уларнинг ҳаммасига жавоб реакциясини билдира оладиган организмни тасаввур қилиш мумкин эмас. Маълумки, бош мия катта ярим шарларининг пўсти организмнинг хаётий манфаатларини муҳофаза қилиб туради, шунингдек, ўз кўзғалиш чегарасини ошириш билан фаоллашмаган (актуаллашмаган) импульсларни пўстлоқостига, яъни қуйи марказларга узатади, бунинг натижасида организм ортиқча реакциялардан мусаффо бўлади.

Текширишларнинг кўрсатишига қараганда. пўстлоқости импульслари организм учун бефарқ тура олмайди. Масалан, ташқаридан таъсир қилаётган худди ана шу кучсиз пўстлоқости кўзгатувчилари бош мия катта ярим шарлари пўстида доминант ўчоғини (хукмрон манбаини) барпо қилади ва галлюцинация ҳамда "сезгиларнинг алданишига" сабаб бўлади. Касалланган одамлар қуйи чегарадаги товушларни мияга ўрнашиб қолган товушлар тўплами тариқасида қабул қилишлари мумкин, айти чоғда ҳақиқий иисон нутқиға бефарқ бўлади; кучсиз ёруғлик нури ҳар хил галлюцинация кўриш сезгилари ҳосил қилиши мумкин; терининг кийимга тегишидан вужудга келган тактил сезгилар нотўғри ўткир тери сезгиларини юзага келтиради.

Сезгиларнинг қуйи чегараси мазкур анализаторларнинг мутлақ (абсолют) сезгирлиги даражасини аниқлайди. Мутлақ (абсолют) сезгирлик билан сезги чегараларининг меъёри ўртасида тескари мутаносиблик (пропорционаллик) мавжуд; сезги чегарасининг меъёри қанчалик кичик бўлса, мазкур анализаторларнинг сезгилиги шунчалик юксак бўлади.

Мазкур муносабатни ушбу шаклда кўрсатиш мумкин:

$$E=1/P$$

Е-сезгирлик, Р-кўзгатувчининг таъсир чегараси меъёри англатада.

Инсондагн ҳид билишни битта хужайрасининг чегараси тегишли ҳид таркатувчи модалар учун 8 (саккиз) молекуладан ошмайди, маза ёки таъм сезгисини ҳосил қилиш учун ҳид сезгисини юзага келтиришга қараганда 25000 марта кўпроқ талаб қилинади.

Инсониятда кўриш ва эшитиш анализаторларининг сезгирлиги жуда юксакдир. С. И. Вавиловнинг фикрича, кўз тўр пардасига 2-8 квант ёруғлик тушса, у ҳолда кўриш ҳодисаси юз беради. Худди шу сабабдан тўла қоронғиликда ёнган шамни 27 км масофадан кўра олиш

мумкин. Бироқ нарсанинг текканлигини сезиш учун кўриш ва эшитишга қараганда 100-10000 мл. марта ортиқ энергия керак бўлади.

Анализаторлар сезгиларнинг юқори чегарасига ҳам эгадирлар. Таъсир қилаётган қўзғатувчига нисбатан тағин адекват, яъни айнан сезгини ҳосил қила оладиган қўзғатувчининг юқори мутлақ (абсолют) чегараси дейилади. Рецепторларга таъсир қилаётган қўзғатувчининг кучини бундан кейин ҳам ортиб бориши рецепторларда фақат оғрик сезгисини юзага келтиради.

Мутлақ (абсолют) чегаранинг меъёри шароитга қараб ўзгаради; инсон фаолиятининг хусусиятларига, унинг ёшига, рецепторларнинг функционал ҳолатига, қўзғатувчининг кучи ҳамда давомийлигига ва ҳоказога боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин.

Сезгилар ўртасида юзага келадиган фарқни ҳосил қилиш икки қўзғатувчи ўртасидаги минимал фарқни фарқ ажратиш чегараси деб аталади. Немис физиолог олими Вебер одамнинг ўнг ва чап кўлидаги иккита нарсадан оғирроғини аниқлай олиш қобилиятини текшириб, шундай хулосага келади: фарқ ажратиш сезгирлиги мутлақ (абсолют) хусусиятга эга бўлмай, балки нисбий хусусиятга эгадир.

Масалан, 100 г. 13, 42 грамм

1000 г. 33, 3 грамм

Шундай қилиб, дастлабки қўзғатувчининг меъёри қанчалик катта бўлса, қўшимча қўзғатувчининг меъёри ҳам шунчалик кўп бўлиши керак:

1) кўриш анализатори учун 1/100

2) эшитиш анализатори учун 1/10

3) тактил анализатори учун 1/30

Мазкур қонунга биноан, асосий қўзғатувчи билан қўшимча қўзғатувчи ўртасидаги фарқни ажратиш қонуни фақат ўртача кучланишдаги қўзғатувчиларга нисбатан тўғридир.

Вебер тадқиқотига асосланиб Фехнер сезгилар интенсивлигининг қўзғатувчи кучига боғлиқлигини қуйидаги формула билан ифода қилади:

$S = K \lg J + C$, бу ерда S - сезги интенсивлиги, J - қўзғатувчининг кучи, K ва C константалардир. Ушбу қонун, асосий психофизик қонунга мувофиқ, сезгиларнинг интенсивлиги қўзғатувчи кучининг логарифмига пропорционалдир. Қўзғатувчи кучи геометрик прогрессия бўйича ортиб борса, сезгиларнинг интенсивлиги арифметик прогрессия билан ортиб боради (Вебер-Фехнер қонуни).

Фарқ ажратиш сезгирлиги ҳам фарқлаш чегарасининг меъёрини тескари пропорционалдир; фарқ айкрма сезгирлиги шунчалик кичик бўлади.

Айирма сезгирлиги сезгирлик турларининг айрим хусусиятларини бошқа жиҳатдан тавсифлаш учун ҳам қўлланилади. Масалан, шаклларни, ҳажмларни кўриш воситасида идрок қилинадиган нарсаларнинг рангларини акс эттириш ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин.

Сезгиларни ўлчашни асосан икки методи психология фанида ҳукм суриб келади. Улардан бири бевосита метод деб аталиб субъектив равишда баҳолашга асосланади. Ўлчашнинг иккинчи методи эса аломатларни объектив равишда баҳолашга асосланган бўлиб сезгиларнинг билвосита (бевосита) мавжудлигига қаратилгандир.

Бевосита метод ёки қўзғатувчининг сўз билан баҳолаш методи қуйидагича тузилишга эгадир: синалувчига тери, товуш, ёруғлик таъсир қила оладиган қўзғатувчи ҳавола қилинади, даставвал қўзғатувчи минимал интенсивликка (жадалликка) эга бўлади, сўнг уларнинг кучи орттириб борилади. Мазкур тадбирдан кейин синалувчи "у қайси бир сезги қўзғатувчисининг дастлаб сезганлигига" жавоб бериш сўралади.

Тери сезгирлигини ўлчаш учун махсус асбоб "эстезиометр" қўлланилади. Эшитиш сезгирлигини ўлчаш аудиометр ёрдамида амалга оширилиб, товушларнинг турли даражаларидаги интенсивлиги аниқланади. Баъзан кичкина темир шарни ҳар хил баландликдан ташлаб кўриш орқали ҳам юқоридаги мақсад амалга оширилади. Кўриш сезгарлигини аниқлаш эса синалувчи кўзига ёруғликнинг турли туман интенсивликда юбориш, орқали (гоҳо қоронғиликда), қуйидан юқorigа ёруғлик бирлиги (яъни люкс) орттириб борилади. Таъм ва хид билиш сезгирлиги ҳам махсус асбоблар ёрдамида ўлчанади, гоҳо кимёвий усул ҳам қўлланилади.

Бевосита методи объектив аломатларга асосланиб иш юритишни тақозо этади. Собиқ совет психологлари, психофизиологлари Г. В. Гершуни, Е. Н. Соколов, О. С. Виноградов ва бошқалар мазкур метод ёрдамида кўп йиллар мобайнида илмий тадқиқот ишларини олиб борганлир. Маълумки, сезгилар ҳеч маҳал сушт билиш жараёни бўлмаган, бинобарин, улар вегетатив, электрофизиологик, нафас олиш олиш жараёнлари ўзгариб боради, шунинг учун ўз табиати билан рефлектор жараёндир. Сезгилардаги рефлектор ўзгаришлар уларнинг объектив равишда юз бераётганлигининг кўрсаткичи ҳисобланади. Масалан, сезгиларни ҳосил қилувчи ҳар қандай қўзғатувчи рефлектор жараён-

ларни ҳам вужудга келтиришга қодир: қон томирларининг торайиш тери-гальваник рефлекс (тери электр қаршилигининг камайиш миянинг электр активлиги частотасининг ўзгариши (альфа, ритма, депрессияси ҳолати) қўзғатувчига қараб қўзнинг йўналиши, бўйин мускулларининг таранглашуви ва бошқалар. Мана бу нарсаларнинг барчаси сезгиларнинг пайдо бўлишини объектив кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади.

Юқоридаги тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, синалувчи кучсиз қўзғатувчи билан таъсир этилса, яъни субъектга кучс; қўзғатувчи билан таъсир этилса, у ҳолда субъектда ҳеч қандай сезги ҳосил бўлмайди, шунингдек, санаб ўтилган рефлекторларда ҳам ўзгариш юз бермайди.

Қон томир ёки электрофизиологик реакциялар кучсиз қўзғатувчи таъсирида ҳам аниқ намоён бўлиши мумкин, аксинча сезиш жараёни эса амалга ошмайди. Бу ҳолатни электроэнцефалографик реакциялар тасдиқлайди. Товуш қўзғатувчига келиб чиққан ҳолда Г. В. Гершуни инсон субсенсор диапазонга эга деган илмий ғояни олға суради. Бу нарса англашилмаган физиологик реакциялар, сезиб бўлмас қўзғатувчиларга асосланади.

Сезгиларнинг ўзгариши адаптация ва сенсibiliзация ҳолатларида ўз ифодасини топади.

Адаптация (лот. - мосланмоқ, *adapto*) - сезги органлари, *яъни* аъзолари (анализаторлар)нинг таассурот кучига мослашуви натижа сида муайян сезгирликнинг ўзгаришидан иборатдир. Адаптация ҳодиса-сида сезгирлик ортиши ёки камайиши мумкин. Кучли таъсирдан кучсиз таъсиротга ўтганда, сезгирлик аста-секин ортиб боради таъсирот кучайганда эса сезгирлик камайиб боради (кўрув, эшитув, ҳид билиш, тери-туюш ва ҳоказо).

Одатда генетик нуқтаи назардан адаптация уч хил хусусият негиз (манба) таъсирида вужудга келади.

1. Қўзғатувчиларнинг давомли таъсири жараёнида сезгиларнинг тўла йўқолиши тарзида адаптация. Доимий таъсир қилиб турадиган қўзғатувчи таъсир ўтказадиган бўлса, бундай ҳолатда сезги сўниб қолади. Масалан, терига тегиб турадиган енгилгина бир юк тез орада сезилмай қолади. Ёқимсиз ҳидли бир жойга қириб қолганимизда, бир оздан сўнг бу ҳидни батамом йўқолиб кетгандай ҳис қиламиз. Оғизда бирон-бир нарса ушлаб туриладиган бўлса, таъм сезгисининг интенсивлиги бўшашади.

Доимий ва ҳаракатсиз кўзгатувчининг таъсирига нисбатан анализаторларида тўла адаптация ҳодисасини шу билан тушунтириб бериш мумкин. Бундай ҳолатда кўзгатувчининг ҳаракатсизлигини кўриш рецепторлари аппаратининг ҳаракатчанлиги босиб юборади. Кўзни ҳар доим ихтиёрий ва ихтиёрсиз равишда ҳаракатланиб туриши кўриш сезгисининг узлуксизлигини таъминлайди. Кўзгатувчи таъсиридан 2-3 секунд ўтгач, кўриш сезгиси йўқолади, яъни адаптация ҳодисаси юзага келади.

2. Кучли кўзгатувчининг таъсири остида ҳам сезгилар заифлашади. Масалан, қўлни муздек сувга тутиб турган пайтда, совуқ кўзгатувчи таъсири билан юзага келган сезгининг интенсивлиги пасаяди. Қоронғироқ хонадан жуда ёруғ жойга кириб қолсак, биз аввал бошқа ёруғликдан “кўр” бўлиб қолиб, атрофимиздаги нарсаларни ажрата олмаймиз. Маълум фурсат ўтгандан сўнг, кўриш анализаторларнинг сезгирлиги кескин суръатда пасаяди ва биз мўътадил кўриш имкониятига эга бўламиз. Кўриш сезгирлигининг интенсив ёруғлик кўзгатувчиси билан таъсир қилганда пасайишдан иборат ҳодиса ёруғлик адаптацияси деб юритилади.

Кўриб ўтилган икки турдаги адаптацияни кўпинча психология фанида негатив адаптация деб аталади. Чунки, ҳар иккала адаптация натижасида ҳам анализаторларнинг сезгирлиги кескин пасаяди.

3. Сезгирликни, кучсиз кўзгатувчи таъсири остида содир бўладиган, ортиб боришини ҳам адаптация деб аташ анъанага айланиб қолган. Аксарият сезги турларига хос бўлган адаптациянинг мазкур тури позитив адаптация дейилади.

Қоронғилик адаптациясида кўриш сезгирлиги ортади. Сокинликка нисбатан адаптация эшитиш адаптацияси замирида юзага келади. Масалан, совуқ сувда (совуқ еган) қўл - бир ҳарорат - иссиқдай; иссиқ сувда қўл совуқ сувда ўзгармагандай туюлади. Ҳарорат сезиш билан боғлиқ бўлган позитив адаитациялар юқоридаги хусусиятларга эга.

Тиббиёт психологиясида негатив оғриқ адаптациясининг мавжудлиги тўғрисидаги гипотеза (уколга, игнага, иссиқ нурланишга нисбатан) ҳам ҳукм суриши таъкидланиб ўтилди.

Адаптацияни ҳосил бўлиш хусусиятлари тўғрисида маълумот: а) (тери) адаптация жуда тез ҳосил бўлади; Б) кўз адаптацияси бир неча минут; в) ҳид ва таъм адапталиялари ундан ҳам узунроқ вақт талаб қилади.

Адаптациянинг аҳамияти шундан ибратки, у кучсиз кўзғалишни пайқашга ёрдам беради, кучли кўзғалишдан сезги органини сақлайди.

Адаптаниши тушунтириб бериш: 1) таёксимон ҳужайраларга жойлашган кўриш пурпури айниб кетади; кимёвий модда борлиги илмкий жиҳатдан исботланмаган; 2) мианинг пўстлок қисми сезгир-лиқни пасайтирадиган «мулоҳазапрвчи» тормозланиш. Тормозланиш - бошқа жойларда кўзғалишни кучайтиради - сезгирлик ортади. из-чил ўзаро индукция ҳодисаси рўй беради.

Анализаторларнинг ўзаро муносабати ва машқ қилиш натижасида сезгирлиқнинг кучайиши сенсбилизация деб аталади. Сезгилар ўзаро муносабатининг физиологик механизми анализаторларнинг марказий қисмлари жойлашган бош миё пўстидаги кўзғалишнинг иррадиация ҳамда концентрация жараёналаридир. И. П. Павловнинг таълимотига кўра, кучсиз кўзғатувчи бош миё катта ярим шарларининг пўстида осон иррадиацияланадиган, яъни осон ёйилиб кетадиган кўзғалиш жараёнини юзага келтиради. Кўзғалиш жараёнининг иррадиацияси натижасида бошқа анализаторларнинг сезгирлиги ортади. Кучли кўзғатувчи таъсир этганда, аксинча, концентрацияга мойил бўлган кўзғалиш жараёни юзага келади. Ўзаро индукция қонунига кўра, бундай кўзғалиш жараёни бошқа анализаторларнинг марказий қисмларини тормозланишга олиб келади ва натижада уларнинг сезгирлиги пасаяди.

Анализаторлар сезгирлигининг ўзгариши шартли рефлексор асосида, яъни иккинчи сигналлар системасига қирувчилар таъсири билан ҳам юзага келиши мумкин. Текширилувчиларга «лимондан нордон», захардан аччиқ» деган сўзларни талаффуз қилиш билан уларнинг кўзлари ва тилларида электр сезгирлиги юзасидан ўзгаришни майдонга келтирувчи омиллар қайд этилган. Ушбу ўзгаришлар бизга ҳақиқий лимон ва захар табиати билан таъсир қилинганда ҳосил бўладиган кўзғалишга ўхшашлик вужудга келган.

Сезги органларининг сезгирлигини ўзгартириш қонуниятларини ўзлаштириб олганлигимизга асосланиб, махсус равишда танланган қўшимча кўзғатувчиларни қўллаш ёрдами билан маълум бир рецепторларни сенсбилизациялаш, яъни уларнинг сезгирлигини ошириш имкониятига эга бўламиз.

Кўзғатувчининг бирин-кетин анализаторга таъсири билан анализаторларга хос сезгининг пайдо бўлишини синестезия дейилади. Синестезия юнон биргалиқда сезиш деган маънони англатиб келади. Синестезия ҳодисасини ҳар хил турдаги сезгиларда кузатиш мумкин.

Кўриш ва эшитиш синестезияси ҳаммадан кўра кўпроқ учраб туради, унда товуш кўзғатувчиларининг таъсири билан одамга кўриш образлари вужудга келади. Бундай табиатли синестезиялар ҳар хил одамларда ўзига хос равишда кечади, лекин улар ҳар қайси шахс учун муайян даражада доимий бўлиши кузатилади. Масалан, айрим композиторлар (бастакорлар) Римский-Корсаков, Скрябин кабилар «рангни эшитиш» қобилиятига, рассом Чорленис, Бахзод «ралгли мусиқа» ис-теъдодига эга бўлганлар. Эшитиш ва таъм синестезия ҳодисаси кўпинча «ўткир таъм», «савлатли ранг», «ширин товуш», «аччиқ шамол», «баҳайбат овоз», «мотамсаро осмон», «қалб ўртар наво» сингари ибораларда ўз ифодасини топган бўлади. Чунки уларнинг моҳиятида иккиланганлик хусусиятлари махсус кучайтиргич тарикасида муҳим аҳамият касб этади.

Сезгирлик машқ қилиш орқали ривожлантирилиб борилади. Бундай ўзгариш компенсация ва фаолият мазмунида ўз аксини топа боради. Айниқса, кўр (кўр мусиқачи), кар, соқов, ҳайкалтарош одамларда, вибрация сезгиси билан шуғулланувчиларда сезгирлик кескин равишда ошиши мумкин. Психолог Элен Киллер ҳид сезгисига нисбатан сезгирликни махсус равишда тадқиқ қилиб, у ўзига хос хусусиятлар мавжуд эканлигини далиллаб берган. Машқ қилиш натижасида инсонда сезгирлик ортиб бориши тадқиқотчилар томоиидан ўрганилган бўлиб, улар қуйидаги кўрсаткичларга эгадирлар:

1) нотекислик - 0, 0005 мм; 2) бўяш (бўёқчи) - 180-40 гача; 3) пўлат қуювчи - 1 60 мин. ; 4) рассомлар -1 150 мин. ; 5) учувчи (мотор ҳаракати ўзгариши) - 1300 дан 1340 гача; 6) рим мозаика устахонасида 20000 ранг тури мавжуд; 7) кўрларда - тактил сезги-пачиниев моддаси юқори; 8) соғлом одамларда 186 та тактил рецептори; 9) кўрларда эса бу - 270 та; 10) кейинчалик кўр бўлиб қолганларда бўлса -311 та.

Шундай қилиб, сенсбилизация ҳодисасида сезгирликнинг ортиши қуйидагиларга боғлиқдир:

- 1) муайян, узоқ муддатли организмдаги ўзгаришларга;
- 2) муваққат хусусиятли экстра таъсир ёки фавқулоддаги ҳолат ва вазиятга;
- 3) ёш хусусиятлари, типологик шароитлар, эндокрин ҳаракати, организмнинг умумий ҳолати, унинг толиқишига;
 - а) 30 ёшгача юқори даражага эришиш мумкин, ундан кейин пассивлаштириш бошланади; б) нерв системасининг динамикаси (Б. Т. Теплов бўйича); в) эндокрин баланси (хомиладор ва бошқа одамларда); г)

организмда функционал ҳолатнинг бузилиши ёки инсоннинг чарча – ши.

4) фармологик таъсирлар (адреналин, фенамин, бенчидрин - кучайтиш; пилокарпин - пасайтиш)га.

Сезгирликнинг ўсиши кўп жиҳатдан субъект установакасига, нутқнинг аҳамиятлилигига, нутқ конструкциясига боғлиқдир.

Сезгиларга бағишланган экспериментал тадқиқотлар қуйидаги йўналишларда олиб борилганлигини санаб ўтиш мақсадга мувофиқ:

1. Вебер ва Фехнерларнинг “психофизиологик қонуни”нинг очилиши.

2. Г. Эббингаузнинг хотира юзасидаи ўтказилган тадқиқотлари негизи.

3. Г. Гельмгольцнинг сезги органлари тўғрисидаги психофизиологик ишлари ва ишламалари.

4. В. Вунднинг психофизиологиядаги сезгилар ва ҳаракатлар бўйича олиб борган изланишлари.

5. П. П. Лазеров томонидан ёруғлик тони муаммосининг ўрганилиши.

6. Е. Н. Соколов, С. В. Кракда каби тадқиқотчилар ўтказган тажрибалар ва олинган қонуниятларнинг талқини.

5. Сезгининг нейрофизиологик асослари.

Билиш жараёнларни, хусусан сезгиларни ўрганишдан аввал шахс психикасининг барча томонлари билан узвий боғлиқлигини англаш, тушуниш лозим. Чунки сезгилар идрок жараёнининг таркибий қисми сифатида намоён бўлса, идрок инсоннинг ҳаётий тажрибаси, унинг хотираси билан бевосита боғлиқдир.

Психология фанида ва фалсафада билишнинг икки босқичи, яъни унинг ҳиссий (сезги, идрок, тасаввур) ва ақлий (рационал) поғоналари мавжуд эканлиги мумтоз хусусият касб этгандир. Ақлий босқич хотира, тафаккур, хаёл жарёнларини қамраб олган бўлиб, ўзининг мукамаллиги, юксаклиги, маҳсулдорлиги, ижодийлиги билан олдинги босқичдан кескин ажралиб туради. Бироқ, бугунги кунда билиш босқичларининг миқдори, тавсифи психология фани олдида; турган зарур вазифаларни бажаришга қурби етмайди, онг даражалари хусусиятларига кўра билиш қўшимча босқичларга нисбатан кучли эҳтиёж сезади. Худди шу боис билишнинг ҳаракатли ҳиссий, ақлий, ижодий-тархий босқичларга (табақалаштириш бизники-Э. Ғ.) ажратиб тадқиқот қилиш мақсадга мувофиқдир. (Э. Гозиев). Ҳаракатли ҳиссий

босқич нутқгача даврда устуворлик қилиш билан бошқа билиш кўринишларидан кескин тафовутланиб туради. Ҳиссий ва ақлий босқичлар барча инсонларга хос бўлиб, улар онтогенезнинг турли давларида ҳукм суриши мумкин ва акс эттириш имконияти бошқаларга қараганда маҳсулдорроқ, самаралироқдир. Ижодий-тархий билиш босқичи янгилик яратиш, кашфиёт қилиш, муайян сифат ўзгаришларини вужудга келтириш, У ёки бу хоссаларни такомил-чаштириш билан тавсифланади.

Жаҳон психологияси фани маълумотларига қараганда, сезгилар биз учун атроф муҳит тўғрисида ва ўзимиз ҳақимизда ягона билиш манбаи сифатида хизмат қилади. Сезгилар шундай бир информაციон каналки, улар ташқи оламдан ва ички тана аъзоларидан келадиган барча ҳолатлар, таассуротлар айнан худди шу йўллар орқали мия пўстига етиб боради, инсонга таъсирларга нисбатан тўғри жавоб реакциялари қайтаришга ёрдам беради.

Ҳис этиш ёки сезишнинг филогенетик таракқиёти шуни кўрсатадики, ҳайвонларда маълум бир нарсани сезиш, ҳис этиш уларнинг биологик жиҳатдан зарурият, эҳтиёж эканлигига қараб ривожланган.

Бу ҳолатлар кўпгина чет эл олимлари томонидан изчил равишда ўрганилган ўзига хос омиллар, меҳандамлар мавжудлиги таъкидлаб ўтилган. Масалан, Фриш асалари хатти-ҳаракатларини кузатганда, у қуйидаги ишни амалга оширган: гулга ўхшаш мураккаб геометрик шаклга нисбатан асаларининг дифференцировкаси (фарқлаши) осон кечган. Агарда шу мураккаб геометрик шакл ботаникага оид бўлмаса, у ҳолда арида дифференцировка жуда қийинлик билан вужудга келган. Тадқиқотчи Боцнинг кузатишича, жониворлар, курт-кумурсқаларга хос бўлган товушларга нисбатан худди шу турдаги хашоратлар бефарқлик билдирмаган, шабодо товушлар қаттиқ ва тез суръатда кечса, у тақдирда уларга ҳеч қандай эътибор бермаган. Ушбу вазиятни ўзича баҳолаган олим биологик шартланганликдан келиб чиққан, табиий эҳтиёж, инстинкт билан узвий боғланган.

Тадқиқотчи Бойтендайк ўз кузатишларида шу нарсани таъкидлайдики, жумладан итлар органик кислоталарнинг ҳидини яхши ҳис этадилар, аммо улар ҳайвонларнинг танасини, хушбўй гуллар, ўтлар ҳидини эса аниқ сезиш, ҳис этиш имкодаиятига эга эмас эканлар.

Юқоридаги маълумотлардан кўрриниб турибдики, кўзғатувчиларнинг биологик жиҳатдан айнан мослиги (адекватлиги) уларнинг физиологик ривожланиши учун моддий негиз, табиий эҳтиёж, зарурат

моҳияти билан боғлиқлиги алоҳида таъкидлаб ўтилади. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, инсондаги аниқ сезгиларнинг шу даражада тараққий этишига ижтимоий муҳит, жараён муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Чунки айрим индивидларнинг сезувчанлиги уларнинг кундалик фаолиятидан келиб чиққан ҳолда, биологик шартланган хусусиятлар билан жипс алоқада ривожланиши ҳам мумкин. Жумладан, тадқиқотчи Рсусса маълумотига кўра: тикувчилар, буёқ цехида ишловчилар қора рангнинг 40 (қирқ) хилини бир-биридан фарқлаш имкониятига эга эканлар, умуман бошқа соҳада фаолият кўрсатадиган одам дарҳол бундай рангнинг икки турини фарқлаб олар экан, холос. Бундан ташқари, дегустаторларда таъм билиш сезгилари жуда ҳам аниқ ва яхши ривожланган бўлар экан. Чунки сезгининг ўсиши кўзгатувчиларнинг рецепторга таъсири натижасида юзага келади, яъни рецепторлар ривожланиши билан боғлиқ.

Рецептор-бу кўзгаткич ёки кўзгатувчини қабул қилишга мўлжалланган нерв толаларидан ташкил топгандир. Рецепторларнинг асосий хусусиятларидан бири-унинг ихтисослашган биологик аппарат эканлигидир, худди шу боисдан у жуда сезилувчан кўзгалишни қабул қилади. Ҳар бир рецептор маълум бир хусусиятли кўзгатувчигина қабул қилади, бинобарин, рецепторлар ўша "таниш" кўзгатувчиларнинг таъсир этиши натижасида юзага келади ва ривожланади.

Бизга маълумки, инсон ўзининг тана аъзоларига таъсир этаётган ранг, иссиқлик ёки совуқлик таъсирини, ҳидларнинг ўзига хослигини сезади ҳамда акс эттиради. Ана шу вазият натижасида анализаторларнинг периферик қисмларида жавоб реакция ҳосил бўлади. Мисол учун кўз қорачиғи қисқаради, кенгаяди, қўл эса иссиқликдан сезканади ва бошқалар. Ҳаракатларни қабул қилувчи тана аъзоларидан бош мия пўстига ҳаракат тўғрисида қайта сигнал беради, қайта алоқа орқали ички тана аъзолари ва бошқа аппаратлари иш бажаради.

Сезгилар акс этиришнинг хусусияти ва рецепторларнинг жойлашишига қараб, инглиз психологи Ч. Шеррингтон уларни уч катта гуруҳга ажратади.

1. Ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини акс этирувчи ҳамда тананинг юза қисмида рецепторлари жойлашган экстероцептив сезгилар.

2. Тананинг ички аъзоларида (ўпка, юрак, жигар ва ҳоказо) ва тўқималарида жойлашган ҳамда ички тана аъзоларининг ҳолатини акс этирувчи рецепторлар билан мужассамлашган интероцептив сезгилар.

3. Инсон гавдасининг ҳараката ва ҳолати ҳақида маълумот бериб турувчи, рецепторлари мушакларида, пайларда проприоцептив сезгилар.

Психология фанида ҳаракатни сезувчан проприоцептив сезги тури кинестезия деб аталиб, унга тегишли рецепторлар эса кинестезик ёки кинестетик тушунчаси билан номланади. Экстрацепторлар ўз навбатида контакт ва дистант рецепторларига ажратилади, гоҳо сезгилар тушунчаси " ҳис-туйғу" атамаси билан ҳам юритилади. Одатда дистант рецепторлар муайян масофадаги объектдан келадиган кўзгатувчиларни қабул қилиб, сўнг уларни нерв йўллари орқали марказга узатади. Кўриш, ҳид билиш сезгилари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Экстрацептив, яъни ташқи сезгилар тўғрисидаги дастлабки маълумот қадимги юнон (грек олими Арасту (Аристотель) томонидан тавсифланиб берилган бўлиб, эрампдан олдинги 384-322 йилларда яшаб, фаолият кўрсатган), у сезгиларни кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза, таъм турларига ажратган эди. Психологик маълумотларга қараганда, сезгилар гоҳо ўзаро боғланиб бошқа сезги турларини юзага келтириш мумкин: масалан, пайпаслаб кўриш натижасида сезиш таркибида тактил тери-туюш сезгилар билан бир қаторда сезгиларнинг тамомлаб бошқа тури, яъни ҳарорат сезгиси ҳам киради. Худди шунга ўхшаш воқелик, ҳодиса тактил ва эшитиш сезгиларига нисбатан оралик ўринни вибрацион сезги эгаллаши мумкин.

Мувозанат сезгиси мураккаб вестибуляр аппарати, вестибуляр нервларини ҳамда кўз пўстости қисмларини ўзида бирлаштиради. Турли анализаторлар учун умумий ҳисобланган оғриқ сезгилари кўзгатувчиларнинг таъсир кучи ҳаддан ташқари кучли эканлигидан далолат беради. Шунини алоҳида таъкидлаш ўринлики, инсоннинг тана аъзоларида рецепторларнинг жойлашув даражаси ҳар хилдир, жумладан бармоқ учларида рецепторлар зич, елка қисмида эса жуда сийрак жойлашгандир. Ҳозирги замонда сезгилар ички ва ташқи турларга қарийб ажратилмайди ва улар ҳарорат, оғриқ, маза, вибрацион, статистик, динамик сезгилар деб юритилади.

С. В. Кравков (1893-1951) маълумотларига кўра, бир сезги аъзосининг фаолияти иккинчисининг таъсири туфайли ўзгаради, товуш асосан кўриш сезгисининг ёруғлик сезувчанлигини орттиради. Шунга ўхшаш турли ҳидлар ҳам ёруғлик ва ҳид билишга нисбатан сезгирликни ошириши ёки камайтириши мумкин. Бундай ўзаро таъсир сабабли мия устунини юқори қисми ва кўриш бўртиқларига тегишли

ўсимталарнинг яқин жойлашганлиги туфайли бошқасига ўтиши осонроқ амалга ошади.

Бундан ташқари, сезгиларнинг ўзаро кўзғалиши ва тормозланишини ўрганиш ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир, чунки айрим ҳолларда автоматик бошқарилиш туфайли тунги учишда сунъий сезгирлик пасайиш ёки ортиш зарурияти туғилади. И. П. Павлов томонидан анализаторнинг мураккаб ўзаро таъсир шакллари мавжуд эканлиги қайд этилгандир. Улар бевосита бош миёна пўстида намоён бўлиб, бир вақтнинг ўзида кўраётган жисмни, эшитилаётган товушни, келаётган ҳидни сезишимизда ўз ифодасини топади. Бу бош миёна пўстида кечадиган физиологик жараёнларни босиб ўтиши зарур бўлган зоналар перикритик зоналар деб номланади. Сезгиларнинг классификацияси уларнинг турли специфик тавсифларига, яъни модаллигига қараб эмас, балки ташкил этилишининг ҳар қил даражаларига қараб ҳам оширилади.

Инглиз неврологи Хед сезгиларни протопатик ва эпокритик номлар билан иккита даражага бўлган. Протопатик содда тузилишига эга дегани учун унда кўпроқ ҳақиқий ҳолат билан эмоционал ҳолатни ажратиб бўлмайди. Мураккаб эпокритик даражаси ақлий босқич таркиблари (элементлари) иштирок этиши мумкин, жумладан, кўриш сезгиси бунга яққол мисолдир. Маълумотларнинг кўрсатишича, биринчи протопатик сезгилар кейинчалик эса эпокритик сезгилар тикланади.

Сезгиларни объектив йўналиши бўйича Е. Н. Соколов, Виноградовлар текширганлар ва улар пассив жараён эмаслиги, вегетатив элементлар физиологик нафас олиш тизимида ўзгаришга сабаб бўлиб тушуптирилиб берилган. Ушбу вақт рефлектор ўзгаришларни сезгининг объектив кўрсаткичи сифатида ишлашга имконият яратади. Маълумки, сезгини пайдо қилувчи ҳар бир кўзғатувчи, яъни кўзғатгич, рефлектор жиҳатдан юзага келувчи жараёнларни чақиради чунончи томирларнинг торайиши, тери гальваник рефлекторларнинг пайдо бўлиши (тери қаршилигининг ўзгариши), миёнанинг электр активлигининг ўзгариши, кўзларнинг кўзғатгич томон бурилиши каби-лар. Буларнинг ҳамма сезги жараёнининг пайдо бўлишидагина ишга тушади, худди шу сабабдан улар сезгиларнинг объектив кўрсаткичлари тариқасида хизмат қила олади.

Тажрибаларда шу нарса қайд этилганки, кўзғатувчилар интенсивлиги ошган сари жавоб реакцияси ҳам интенсивроқ бўлиб борар экан. Бу эса сезгиларнинг интенсивлигини асос сифатида ишлатишга

муҳим негиз ҳозирлайди. Томир ва электрофизиологик реакциялар чегараларга одатдаги кўзгатувчиларга қараганда яқин кўзгатувчиларга нисбатан кескинроқ бўлади.

И. П. Павлов кейин унинг шогирдлари анализаторларнинг ўзаро боғлиқлигини конвергенция асосида тадқиқ қилганлар. П. П. Лазерев (1878-1942) тери ультрабинафша нурлар билан нурланиши натижасида кўриш сезувчанлигининг сусайишини аниқлаган. Бу ҳолат бошқа анализаторларга кўйи чегарадаги кўзгатувчиларнинг таъсир этишида ҳам бирон-бир анализаторнинг сезувчанлиги ўзгариши мумкин деган умумий хулоса чиқаришга олиб келади.

Е. Н. Соколовнинг тажрибаларида кўзгатувчига нисбатан мувофиқлашувчи реакциянинг сусайиши юзасидан далолат берувчи далиллар тўпланган эди. Нерв системаси сезги аъзоларига таъсир қилган ҳолда уларнинг хусусиятларини нафисроқ намоён этади. Бунда моделлар танлаб таъсир қилувчи филтрлик вазифасини бажаради. Муайян пайтда рецеаторга таъсир қилучи кўзгатувчи илгари таркиб топган нерв модели билан мувофиқ келмаганда тахминий таъсиротни ҳосил қилувчи мувофиқлаштириш сигналлари вужудга келиши мумкин ва аксинча, илгари тажрибаларда қўлланилган кўзгатувчи тахминий таъсиротни йўқотиб қўйиши эҳтимоли бор.

Чет эл психологлари ва физиологлари сезгирликни Мендслънинг қонуниятига асосланган ҳолда насл, яъни ирсият билан боғлиқ шаклда тадқиқ қилганлар. Спейдер таъм билиш наслга боғлиқ деган хулоса чиқаради ва 100 оилада буни синаб кўради. Олинган маълумотларга қараганда, ота-оналар билмаган таъмни болалари ҳам пайқаманлиги намоён бўлган.

И. П. Павловнинг шогирди П. К. Анохин ўзининг қирқ йиллик фаолияти давомида организм интегратив фаолиятининг нозик механизмларини ўрганган. Муаллиф ўзининг бир қатор асарларида функционал система назарияси моҳиятини баён қилади, яъни организмнинг фаолият системаси мавжуд бўлиб, у ёпиқ, такрорланувчи физиологик циклик тузилмасида иборатдир. Муаллифнинг фикрича, организмнинг функционал системаси организм хатти-ҳаракати реакцияларининг физиологик механизмнинг принципиал схемасидан иборатдир. Организмнинг барча жараёнлари, хатти-ҳаракатлари, вегетатив активлар агарда фойдали самара билан тугалланса, у ҳолда уч босқич орқали бажарилади. Мазкур босқичлар афферент, синтез, қарор қабул қилиниш бажарилиши учун зарур бўлгал ҳаракатлар натижаси, яъни моделини ҳосил қилиш йўли билан олдиндан акс эттиришдан иборат.

Афферент, синтез босқичи ҳар қандай хатти-ҳаракат актининг ривожланиши бошланғич поғонасидир. Ушбу босқич тугагач, муайян ҳаракат акти шаклланишнинг навбатдаги босқичи бошланади. Айнан худди шу босқичда организм хатти-ҳаракатининг уч асосий масаласи яъни нима? қандай? ва қачон? бажарилиши ҳал қилинади.

Афферент синтез босқич, асосан тўрт жабҳа (компонент) негизида содир бўлиши тажрибаларда синаб кўрилган. Унинг асосий жабҳалари, энг аввало доминакт (мотивация ўта хоҳиш) ва унга ҳамроҳ ҳисобланган эмоциянинг кучлиги хамда барқарорлигида намоён бўлади:

1. Организмга кўзғатувчиларнинг маълум бир таъсири.
2. Йўналтирувчи афферентациянинг мавжудлиги.
3. Афферентациянинг муайян шарт-шароитлари.
4. Хотира аппаратлари ва механизмлари.
5. Буларнинг ўзаро таъсир учта нейродинамик омил орқали бажарилади: а) йўналганлиги; б) нейронларда кўзғалишнинг конвергенцияси (тўйиниши); в) кўзғалишнинг пўстлоқ ва пўстдоқости тузилмаларда қайта ҳосил бўлиши, тикланиши.
6. Бу механизмлар нерв системасида турли кўзғалишларни тўплашга, бирлаштиришга, солиштиришга ва мазкур муҳитда энг қулай хатти-ҳаракат актини бажариш учун қарор қабул қилишга олиб келади.
7. Мия пўстлоқ хужайраларида кўзғалишнинг конвергенцияси ва уларни солиштириш жараёни бутун мия миқёсида бу ўзаро таъсир натижаларининг интеграцияси ҳаракат мақсадининг шаклланишига ҳамда уни унумлироқ қарор танлаш сари етаклайди.

Катта ярим шарларнинг мураккаб интегратив фаолиятининг бошланғич босқичини турли кўзғатувчилари бир нейрондагина конвергенцияси деб қараш мумкин,

Катта ярим шарларда махсус нейронлар гуруҳи борлиги туфайли улар турли-тумаи кўзғатишларгина қайта қабул қилиш билан чекланмай, балки мия пўстлоғининг пирамида хужайраларидан аксон орқали келувчи афферент кўзғалишларни ҳам қабул қилади. Бу эса орқа мия пўстлоқости ва пўстлоқдаги кўплаб аксонлар нейронларнинг вазифаси циклик кўзғалишни кўпинча сақлаб туриш, ўзига хос «кутиш» тўпламини сақлашдан иборат. Шу билан бир вақтда периферик ишчи аъзоларига юбориладиган буйруқ нусхасини бутун миёга тарқалишини таъминлайди. Бир нейроннинг ўзидаги афферент; кўзғалиш конвергенцияси периферик рецепторлардан келувчи аффе-

рент кўзғалиш билан аксонга узатилган буйруқ нусҳаси олинган натижаларни баҳолаш учун шарт-шароитлар яратади. Эволюция жараёнида ҳосил бўлганлиги билишнинг нейродинамик механизмларининг кашф этилиши ҳар қандай бўлажак ҳодисаларнинг таҳлил қилишига мақсадли омиллар олдиндан билишга асос бўлади.

Кўриш анализатори ўзаро бир-бири билан алоҳида бўлган ўтказувчан периферик қисмдан, пўстлоқости ва бош мия ярим шарларидаги кўриш марказларидан иборатдир. Эшитиш анализатори ҳаво тўлқинларининг тебранишини қабул қилади, уларнинг механик энергиясини нерв ҳужайрасининг кўзғалишига айлантиради.

Шундай қилиб, сезгиларнинг нейрофизиологик асоси жуда мураккаб бўлганлиги туфайли уни ўрганиш бирталай қийинчиликларни вужудга келтирар экан.

6. Сезги турларининг психологик тавсифи

Психология фанида учта катта гуруҳ, (туркум) га ажратилган сезгилар (экстерорецептив, проприорецептив, интерорецептив) ўз навбатида қуйидаги турларга бўлинади:

1. Кўриш сезгилари.
2. Эшитиш сезгилари.
3. Ҳид билиш сезгилари. Экстерорецептив
4. Таъм билиш сезгилари
5. Тери сезгилари.
6. Мускул-ҳаракат (кинестетик).
7. Статик сезгилар Проприоцептив
8. Органик сезгилар. Интерорецептив

6.1. Кўриш сезгилари.

Инсон томонидан ранг ва ёруғликни сезиш кўриш сезгилари таркибига кириб, сезиладиган ранглар эса хроматик ва ахроматик турларга бўлинади.

Психофизиологик қонуниятга биноан ёруғлик нурлари учбурчак шиша призма орқали ўтиб синганда ҳосил бўладиган ранглар хроматик ранглар деб аталиб, улар камалак ранглар ҳисобланади ва таркибига қизил, зарғалдоқ, сарик, яшил, ҳаворанг, кўк, бинафша тусларини қамраб олади. Бироқ мазкур рангларнинг турлари, кўринишлари табиатда ҳилма-ҳил ва нихоятда кўпдир. Одатда ок ранг, қора ранг,

кул ранг ва уларнинг турлича кўринишлари ахроматик ранглар деб номланади.

Кўриш сезгиларининг органи-кўз ҳисобланиб, у кўз соққаси ва ундан чиқиб келадиган кўрув нервларидан ташкил топгандир. Кўз соққасини ташқи томирлари ва тўр пардалари ўраб туради. Ташқи парданинг тиниқ бўлмаган оқ қисми склера ёки қотган, қаттиқ парда деб номланади, унинг олд томонига жойлашаган бир мунча қаварик қисми тиниқ мугуз парда бўлиб, унинг олдинги қисми рангдор парда деб аталади. Мазкур парданинг рангига биноан, унинг товланишига қараб, одамларда кўз кўк, қора, сариқ жило беради ва уларни биз кўк кўз, қўй кўз, қора кўз ва ҳоказо деб атаймиз. Рангдор парданинг ўрта қисмида юмалоқ тешик мавжуд бўлиб, биз уни қорачиғ деб атаймиз. Худди шу тешик орқали кўз ичига ёруғлиқ нурлари киради. Келаётган, тушаётган, ажраётган ёруғлиқнинг озлиги ёки кўплигига қараб, қорачиғ кенгайиши ёки торайиши жараёнлари ҳукм суради.

Кўзларнинг учинчи лардаси тўр парда деб номланиб, у кўз соққасининг деярли бутун ички юзасини қоплайди. Қорачиғ билан рангдор парданинг орқасида икки томони қаварик, тиниқ жисм кўз гавҳари жойлашган бўлади, ёруғлиқ нурлари унда тўпланиб, сўнг си-нади ва тўр пардага нарсa ёки жисмнинг акси, сурати тушади, Халқа шаклдаги киприксимон мускулнинг узайиши ёки қисқариши туфайли гавҳар ё яссиланади ёки қаварик ҳолиги келади (жисм кўздан узоқлаштирилганда гавҳар яссиланади, кўзга яқинлаштирилганда эса у шар шаклига киради). Кўз гавҳарининг мазкур ҳосияти туфайли хоҳ узоқда, хоҳ яқинда бўлмасин, нарсаларнинг акси гавҳардан ўтиб, сўнг тўр пардасига тушаверади.

Кўз соққасининг гавҳар билан тўр парда ўртасидаги бутун ички юза шишасимон жисми деб номланувчи махсус тиниқ суюқлик билан қопланган бўлади. Тўр парда ранг ва ёруғликни сезиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда кўрув нервнинг тармоқлари жойлашгандир. Ушбу тармоқларнинг чеккада учларида таёқчалар ва колбачалар деб аталадиган махсус нерв хужайралари мавжуддир. Инсон кўзининг тўр пардаси 130 миллионга яқин таёқча ва 7 миллионга яқин колбача бор деб тахмин қилинади. Колбачалар ёрдами билан хроматик (кундузги) ранглар кўрилади, холос. Таёқчалар ёруғликни яхши сезувчан бўлиб, хира ва қоронғи пайтларда ўз функциясини бажаради, ахроматик рангларни акс эттиради.

Тўр парданинг энг сезгир жойи- сариқ доғнинг асосан колбачалар билан тўлган марказий чуқурчаси ҳисобланиб, унга қайси нарсa-

нинг акси тушса, худди шуни ҳаммадан равшанроқ кўрамиз. Объектга тик қараш натижасида кўз мускуллари унга қаратилади ва акс эттирилувчининг сурати сариқ доғга тушади, бундай тарздаги кўриш тўғридан кўриш дейилади. Агарда нарсаларнинг сурати сариқ доғдан ташқарида, яъни тўр парданинг бир жойида ранг ва ёруғликни сезади-ган таёқчалар ва колбачалар мавжуд эмас, бу кўрув нервининг кўз соққасидан чиқиш жойи бўлиб, у ёруғликдан таъсирланмаганлиги учун кўр доғ деб аталади.

Одам кўзи рангларни тахминан 380 миллимикрондан 780 миллимикронгача узунликдаги тўлқинларнинг таъсирида сезади: 1) 780-610 қизил ранг; 2) 610-590 зарғалдоқ; 3) 590-575 сариқ; 4) 560-510 яшил; 5) 480-470 хаво ранг; 6) 470-450 кўк ранг; 7) 450-380 бинафша рангсезилади.

а) Кўриш сезгиларининг хоссалари:

1. Рангнинг тони (150 га яқин туслари).
2. Очқиклик (қора билан оқ рангда 200 гача тус ажратилади).
3. Раиғнинг равшанлиги (600 га яқин).
4. Рангнинг қуюқлиги (тонгнинг яққоллиги).
5. Рангларнинг аралашиб кетиши (турли узунликлардаги ёруғлик нури)

б) Кўриш сезгиси жараёни:

Уч рангли сезиш назарияси:

1. 1756 йилда М. В. Ломоносов асосий қоидаларини баён қилиб берган;

2. 100 йилдан кейин немис физиги Г. Гельмгольц уни тўла исботлаб берган.

3. Ушбу назарияга биноан, тўр парданинг колбачаларида учта асосий элемент мавжуддир, улардан бирининг кўзғалиши қизил ранг сезгисини иккинчи бирининг кўзғалиши яшил ранг сезгиси ва учинчи бирининг кўзғалиши бинафша ранг сезгиси ҳосил қилади. Назарияга кўра, ёруғлик тўлқинлари бирданига учта элементни бир хилда кўзғатса, оқ ранг сезгиси вужудга келади. Лекин ёруғлик тўлқинлари икки ёки уч элементга таъсир қилса-ю, аммо бу таъсир бир текис кечмаса, у ҳолда сезувчи элементлардан ҳар бирининг қанчалик кўзғалганлигига қараб, ҳар хил ранг сезгилари намоён бўлади.

Ҳозирги замон психологияснда рангларни сезиш ёлғиз тўр пардасидаги жараёнлар билангина эмас, балки мия пўстида юзага кела-

диган бошқа жараёнлар билан ҳам боғлиқ эканлиги тўғрисида, маълумот мавжуддир. Замонавий маълумотларга биноан, таёқчаларда кўриш пурпури деган махсус модда борлиги исботланган. Кўзга ёруғлиқ таъсир этганда кўриш пурпури кимёвий йўл билан парчаланиб, таркибий қисмларга бўлинади ва мазкур жараён кўриш нервини қўзғатиб, ёруғлиқ сезгиси ҳосил қилади, қоронғиликда эса пурпур ўз функционал ҳолатини қайта тиклайди.

в) Кўриш сезгиларида махсус ҳодисалар.

1. Ранг контраст (кучсизланиш туфайли).

2. Шапкўрлик.

3. Ранг ажрата олмаслик (трахома)-кундузги ва тунги ҳайвонлар.

6.2. Эшитиш сезгилари.

Эшитиш сезгилари товушларни эшитишдан иборат бўлиб, мусикавий ва шовқинли товушларни акс эттиради. Одатда товушлар оддий ва мураккаб турларга ажратилади, уларнинг биринчиси тонлар, иккинчиси эса бир неча тондан ташкил топади. Тонлардан бири асосий тон ҳисобланади ва товушнинг баландлигини, кучини белгилайди, бошқалари қўшилувчи товушлар саналиб, улар обертонлар дейилади. Мусиқа асбобларидан таралаётган товушларнинг ўзига хослиги фан тилида тембр деб аталади. Ҳатто нутқ товушлари ҳам оҳангли товушлар (унли товушлар) ёки шовқинлардан (ундош товушлар) ташкил топган бўлади.

Эшитиш сезгилари органи қулоқ бўлиб, ташқи қулоқ (қулоқ супраси билан эшитув йўлидан иборат), ўрта қулоқ (ноғора парда ва унга ёпишган учта суякча: болғача, сандон ва узангидан ташкил топган), ички қулоқ (қулоқ лабиринти ўзаро бирлашган учта бўлакдан тuzилган). Ташқи қулоқ ҳаво тўлқинларини йиғувчи карнай вазифасини бажаради. Ноғора парда ва унга ёпишган суякчалар ҳаво тўлқинларини ички қулоққа узатади. Ўрта қулоқ махсус йўл орқали оғиз ва бурун бўшлиғи билан туташган бўлади. Ички қулоқнинг юқори қисми учта ярим доира каналдан, ўрта қисми камерадан ва пастки қисми чиғаноқдан ташкил топгандир.

Ички қулоқнинг учала бўлими эндолимфа номли махсус суюқликдан иборатдир. Ички қулоқнинг асосий қисми чиғаноқдан иборат бўлиб, унинг ичида Кортий органи мавжуд, у гумбаз шаклига эга, асосида эса мембрана жойлашган. Мембрана узунлиги қисқариб боровчи эластик толалардан иборат бўлиб, улар таранг тортилган

турларга ўхшайди, унинг юқори қисмида махсус таёқчасимон хужайралар мавжуд ва улар Кортий дугалари деб юритилади. Мембрананинг толалари эндолимфага ингичка қиллари бор махсус жайралар ёрдамида Кортий дугалари орқали мия катта ярим шарлари пўстининг бўлагига жойлашгандир.

а) эшитиш сезгиларининг физик сабаблари.

ҳаво тўлқинларининг ҳаракати туфайли товуш чиқарувчи жисмлар тебранганида эшитиш сезгилари ҳосил бўлади. Агарда муסיқавий товушлар ҳаво тўлқинларининг текис, ритмик ҳаракатлари натижасида вужудга келса, шовқинли товушлар эса уларнинг нотекис ҳаракатларидан туғилади.

6.3. Ҳид билиш сезгилари

Ҳид билиш сезгиларига ҳидларни ҳис қилиш киради ва уларнинг органи бурун ковагининг юқори томони ҳисобланиб, бу ерда хид билиш хужайралари ҳамда сезувчи нерв тармоқлари жойлашган, улар шиллиқ пардаларда ботиб туради.

Ҳидли моддалар сезувчи нервни қўзғайди, хид билиш маркази бош мия ярим шарлари орқа юзасининг пастки қисмида мавжуд деб тахмин қилинади. Ҳидли моддалар хид билиш хужайраларига газ ҳолатида таъсир этиб, кимёвий реакциялар йўли билан уларни қўзғатади (уларнинг барчаси буғланади ва эрийди). Одатда газ ҳолатидаги ҳидли моддалар ҳаво билан нафас олиш жараёнида бурун ковагига кириб келади, натижада акс эттириш ҳолати ҳосил бўлади.

6.4. Таъм билиш (маза) сезгилари

Таъм билиш сезгилари ширин, аччиқ, нордон, шўр сингари мазаларни акс қилиш билан тавсифланади. Улар муайян туркумга киритилган ва киритилмаган ҳилма-ҳил турларга эга бўлиб, нарсаларнинг, моддаларнинг номлари билан юритилади: ноннинг мазаси, қовуннинг мазаси кабилар.

Таъм билиш сезгиларининг органи тилнинг юзаси ва танглайнинг юмшоқ қисмидан ташкил топгандир. Тилнинг шиллиқ пардасида махсус таъм билиш сўғичлари мавжуд бўлиб, уларнинг таркибида таёқсимон хужайралардан тузилган махсус таъм билиш «куртаклари» («сўғонлари») га эга. Ўзига хос хусусиятлари, сифатлари билан тафовутланувчи таъм билиш сўғонлари тил юзасида бир текис тақсимланмаганлиги учун унинг орқа қисми аччиқ мазани, учи ширин четлари эса нордон мазани аниқ сезади, лекин унинг ўртаси

бўлса таъм мазасини акс эттира олмайди. Таъм билиш сўғонларининг хужайрали қисмларида махсус сезувчан нервларнинг чекка учлари жойлашган, улар таъм билиш органидаги кўзғалишни бош миёга уза-тиб туради, унинг марказлари ҳид билиш марказларига яқин жойда-дир.

Таъм билиш сезгилари моддаларнинг кимёвий хоссаларн таъс-рида ҳосил бўлади ва сўғонлар эриган моддалар таъсири остида-кўзғалади.

Ҳид ва таъм билиш сезгилари ўзаро чамбарчас боғланган бўлиб кимёвий моддаларнинг таъсир этиши натижасида юзага келади. Аммо уларнинг биттаси контакт, иккинчиси дистант сезгилар тоифасига ки-ради.

6.5. Тери сезгилари

Тери сезгилари таркиби туйиш ва ҳарорат турларидан иборат бўлиб, уларнинг бундай номланишининг бош омили - бу рецептор-ларнинг тери ва организмнинг ташқи шиллик пардаларида жойлаш-ганлигидир.

Туйиш сезгилари икки хил ахборотни қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, уларнинг биринчиси тегиш ва тарқалишни туйиш сезгилар, иккинчиси эса силлиқ ёки ғидир-будурни туйиш билан тавсифланад. Одатда тана аъзосига нарсаларнинг тегишини сезиш ташқи кўзғалиш кучайганда сиқикни сезишга айланади, у янада кучайганда сиқик оғрик сезгисига айланади.

Туйиш сезгилари органи - теридаги ва ташқи шиллик пардалар-даги туйиш таначалари деб номланувчи таначалардан иборатдир. Та-началарнинг ичида, қисман ташқарисида (эпителийда) туйиш нерв-нинг чекка тармоқлари мавжуд, улар терида ва шиллик пардаларда бир текис таксимланган. Улар бармоқларнинг учларида, тил учида, лабда зич жойлашган, худди шу боисдан сезгирлик даражаси бошқалардан юксакроқдир. Қайси ерда таначалар сийрак бўлса, демак у жойларда сезиш кўрсаткичи шунчалик пастдир.

Психологияда туйиш таначалари ва сезувчи нервнинг чекка тармоқлари зичлиги эстеziометр асбоби ёрдами билан ўлчанади. Ас-боб кериладиган икки оёқли циркулдан ташкил топган бўлиб, унинг ўзагидага даражалар оёқларнинг учлари ўртасидаги масофани ўл-чайди.

Туйишнинг аниқлик даражалари: а) бармоқ учларида 1 мм-2 ммгача, б) кўл кафтида 10 мм, в) орқада 60-70 мм масофа бир йўла

икки оёқча тегаётганлигини сезиш мумкин (масофа камайса, сезгирлик пасаяди).

Туйиш сезгиларининг маркази бош мия пуштининг орқадаги марказий пуштасида жойлашган деб тахмин қилинади.

Туйиш сезгиларининг ташқи, яъни физик сабаби - бу бирон-бир дарсаларнинг терига бевосита тегишидир.

Ҳарорат сезгилари иссиқ ёки совуқни сезиш билан тавсифланади. Махсус таначаларнинг ичида иссиқни ёки совуқни сезувчи нервларнинг чекка тармоқлари жойлашган бўлади.

Уларнинг ташқи сабаби - бирон-бир ҳароратга эга бўлган қаттиқ, суюқ ва газсимон жисмларнинг танага тегиб туришидир. Иссиқни ёки совуқни фарқлаш қўзғатувчи ҳарорати билан бадан ҳарорати ўртасидаги нисбат билан белгиланади. Масалан, қўзғатувчининг ҳарорати бадан ҳароратидан паст бўлса - совуқни, агарда юқори бўлса - иссиқни сезамиз, ҳис қиламиз.

ФАРКЛАШ: а) жисмларнинг иссиқ ўтказувчанлиги: темир ва юнг.

ҲАРОРАТ СЕЗГИЛАРИ: а) ташқи қўзғатувчилар, б) организм ичида: қўрқин - қон томири тораяди, уялиш - қон томири кенгаяди.

6.6. Мускул - ҳаракат сезгилари ва статик сезгилар.

Мускул-ҳаракат сезгилари мотор сезгилари, гоҳо кинестетик сезгилар деб номланиб, уларга оғирликни, қаршилиқни, органлар ҳаракатини билиш сезгилари киради. Уларнинг органлари - гавда мускуллари, пайлар, бўғимлардан иборатдир. Органларнинг таркибида сезувчи нервларнинг чекка тармоқлари мавжуд бўлиб, уларнинг таъсирида ҳаракат ва статик сезгилар вужудга келади.

Мускул-ҳаракат сезгиларининг физик сабаби мускулларга таъсир этувчи нарсаларнинг механик тайзиқи ва гавда ҳаракатларидир.

Статик сезгилар гавданинг фазодаги ҳолатини сезиш ва мувозанат сақлаш сезгилар деб аталади.

Гавданинг фазодаги ҳолатини билиш ва мувозанат сақлаш сезгиси учун ички қулоқдаги весшбуляр аппарат рецептор вазифасини бажаради. Вестибуляр аппарат қулоқ дахлизи ва ярим доира каналлардан ташкил топган бўлади, сезувчи нерв тармоқлари эса гавданинг фазодаги ҳаракатини ва ҳолатини бошқаради. Гавда мувозанатини сақлашда отолитлар алоҳида аҳамият касб этиб, улар эндолимфада сузиб юрадиган майда охактош кристалларидан ташкил топгандир.

Одатда организм автоматик равишда рефлекс йўли билан муво-
занат сақлайди.

6.7. Органик сезгилар

Оргаяик сезгиларнинг рецепторлари ички органларда:
қизилўнгач, меъда, ичак, қон томирлари, ўпка ва шу кабиларда жой-
лашган бўлади.

Ички органлардаги жараёнлар органик сезгилар рецепторлари-
нинг кўзгатувчиларидир. Улар қуйидагилардап иборатдир:

- а) оғриқ сезгилари;
- б) хуш туйғулар;
- в) нохуш туйғулар.

VI БОБ ИДРОК

1. Идрок тўғрисида умумий тушунча.

Идрок сегиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик жараён бўлиб ҳисобланганлиги сабабли барча рухий ҳолатлар, ҳодисалар, хусусиятлар хоссалар ва инсон онгининг яхлит мазмуни, эгалланган билимлар, тажрибалар, кўникмалар бир даврнинг ўзида намоён бўлади, акс эттиришда иштирок қилади.

Идрок тушунчаси латин тилида «perceptio» қабул қилиш, идрок деб номланади, унинг юқори босқичи эса «апперцепция» (лат-ад га perceptio-идрок, қабул қилиш) дейилади. Апперцепция- идрок жараёнини шахснинг олдинги билимлари, шахсий ва ижтимоий тажрибалари, қизиқишлари, мотивацияси, эҳтиёжлари ва одатлари, умуман, рухий ҳаётнинг барча мазмуни билан белгиланишидир. Апперцепция ҳодисаси туфайли одамлар ўзаро идрокининг мазмуни билан бир-бирларидан муайян даражада тафовутланадилар, яъни улар айнан бир хил нарсани ўзининг билим савияси, маслаги, позицияси, дунёқараши ва ижтимоий келиб чиқишига асосланган ҳолда турлича идрок қиладилар ҳамда акс эттирадилар. Масалан, «илдиз» тушунчасини биологлар ўсимликларнинг моддий асоси сифатида, математиклар сонларнинг илдиз остидаги кўринишида, ижтимоий нуқтаи назардан қариндош-уруғчилик шаклида кўз ўрнига келтиради. Мазкур тушунча баъзи ҳолларда идрокнинг аниқлик, тўлиқлик, равшанлилик, предметлилик, танловчанлик (саралаш) каби сифатларнинг маъноси Урнида қўлланилган. Психология назарияларига кўра апперцепция ҳодисаси барқарор ва вақтинча (муваққат) деб юритувчи икки курунишга (турга) ажратилади. Барқарор апперцепция ҳодисаси шахснинг дунёқараши, катъий маслаги, идеали, позицияси, мотивацияси, қизиқиши, билим савияси, маданий даражаси, ҳуқ-атвори, маънавияти ва касбий тайёргарлигига боғлиқ бўлиб, у ўта мураккаб тузилишга эгадир. Муваққат (вақтинча) апперцепция тури эса шахснинг фақат идрок қилиш жараёнидаги эмоционал ҳолатига, яъни унинг кайфияти, руҳланиши, шижоати, стресс, аффеktiv кўринишдаги ҳис-. Туйғуларида, уларнинг суръати, давомийлиги, тезлигида ўз ифодасини топади.

Психология фанида идрок муайян шаклларга ажратилиб тадқиқ қилинади, вақт, ҳаракат, фазо ёрдами билан атроф - муҳитнинг, био-

сферанинг, ижтимоий турмушнинг моҳияти юзасидан ахборот маълумотлар, хусусиятлар акс эттиради. Борлиқдаги нарса ва ходисаларнинг яшаш шакли, узлуксиз равишда ҳаракатда бўлиши, муайян объектив вақт бирлигида ҳукм суриши инсон онгида бевосита инъикос қилинади. Одатда инсон томонидан вақтни идрак қилиш, асосан рухий ходисалар, ҳолатлар, вазиятлар, хусусиятларнинг ўзаро ўрин алмашинуви туфайли намоён бўлади ва ўзига хос тузилиши билан мазкур жараённинг бошқа шаклларида фарқ қилиб туради. Вақтни идрок қилиш инсон томонидан акс эттирилаётган вақт бирлигининг объектив (ҳаққоний, ҳолис) мазмунига, шахснинг унга нисбатан муносабатига боғлиқ бўлиб, худди шу мезон орқали унинг маҳсулдорлиги ўлчанади. Масалан, шахснинг эҳтиёжи, мотивацияси қизиқишлари ва интилишига мос, мутаносиб вақт бирлигини идрок бирлигини идрок қилган тақдирдагина вақт объектив жиҳатдан(кечинмалар, ҳис-туйғуларга нисбатан шахснинг ижобий ҳаққоний муносабатларида) тез утгандай идрок қилинади, одатда ёқтирмаслик, идрок майдонига (қамровига) номутаносиблик эса шахсда зерикаш вақт «секин» ўтиш туйғусини уйғотади.

Биосфера ва неосферадаги ҳаракатларни идрок қилиш жисмларнинг (баъзан нисбий жиҳатдан бошқа ижтимоий, сиёсий табиий ҳолатларнинг) фазодаги (ижтимоий ҳаётдаги) ўрин алмашинувини бевосита (бавосита) инъикос эттиришдан иборатдир. Худди шу сабабдан ҳаракат нисбатан (қиёсий) ва нисбат берилмасдан (такқосланмасдан) идрок қилиниши илмий психологик манбаларда қайд қилиб ўтилади. Мабодо ҳаракатдаги жисм уни қуршаб турган ҳарактсиз бошқа жисмларга таққосланган ҳолда идрок қилинса, бундай тоифадаги ҳаракат нисбатан идрок қилиш деб аталади. Агарда ҳаракатланаётган жисм ҳеч қандай нарса билан таққосланмасдан идрок қилинса, бу кўринишдаги ҳаракат эса нисбат берилмасдан (нисбатсиз) идрок қилиш дейилади. Фазони идрок қилиш-воқеликдаги нарса ва ходисаларнинг фазода эгаллаган ўрнини, шаклини миқдорини ва бир-бирига нисбатан муносабатларини иборат билиш жараёнининг шаклидир. Воқеликни идрок қилиш орқали инсон борлиқ тўғрисида, унинг хусусиятлари, ҳажми, масофаси (ич томони, чуқурлиги) юзасидан муайян маълумотлар, хоссалар, ахборотлар тўплаш, уларни фарқлаш имкониятига эга бўлади. Идрокнинг ҳар учала шаклининг ёрдами билан дунёни билиш жараёни амалга ошади-вербал ва новербал ҳолатлар билан бевосита ва билвосита йўл ёрдамида муайян образлар (тимсолар, тавсиялар, имиж) мужассамлашади,

натижада яхлит инъикос этиш ҳолати юзага келади, билишга оид аксарият махсуллар тўпланади.

Идрок жараёнида унинг феноменлари (юнон «phainomenon»-ноёб, ғайриодатий ҳолат деган маъно англатади) муайян ҳодисаларни акс эттиришда иштирок этади, инъикоснинг турлича аниқликда намоён бўлиши мумкинлиги тўғрисида маълумот беради. Улар жаҳон психологияси фанида галлюцинация (лотинча «hallucinatio» алаҳлаш, босинқираш, валдирлаш, яъни йўқ нарсаларнинг кўриниши, эшитилиши сезилиши), иллюзия (лотинча «illutio» -хато, адашиш, янглашиш деган маънони биддиради), аттракция (франц. attraction - ўзига тортиш, маҳлиё этиш, жалб қилиш маъносини беради), яққол кўриниш (русча «ясновидение»-яққол олдиндан кўриш, яққол ғойибдан хабар олиш демакдир) тушунчалар орқали номланади.

Яққол воқеаликдаги нарса ва ҳодисаларнинг тана аъзоларини қабул қилиш анализаторларига бевосита таъсир этмасдан инсон онгида турли образларнинг (овозларнинг эшитилиши, шарпаларнинг сезилиши) ҳаёлан, фикран пайдо бўлишидан иборат идрокнинг психопатологик (рухий хасталик) ҳодисасига галлюцинация дейилади. Галлюцинация ҳодисаси муваққат рухий хасталикнинг аломати бўлиб, баъзан кўрқинч хисси маҳсули хисобланиб, бош мия катта ярим шарлари қобиғидаги кўзғалиш жараёнларининг нуқсонли, суст (патологик) ҳаракати натижасида, гоҳо асаб тизимининг заҳарланиши, заифлашуви, ҳаддан ташқари толиқиши туфайли юзага келиш мумкин. Бизнингча, галлюцинация ҳодисаси бир неча хил кўринишга эга бўлиш мумкин уларнинг энг асосийлари қуйидагилардан иборатдир: а) йўқ нарсаларнинг кўзга кўриниши; б) у ёки бу овозлар, товушлар, куйлар эшитилиши; в) йўқ шарпалар, ҳидлар сезилиши кабилар.

Иллюзия хиссий аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларнинг нотўғри (ноадекват), янглиш, хато идрок қилишдан иборат жараённинг ноёб ҳодисасидир. Баъзан психология фанида нотўғри (ноадекват) идрок қилишга олиб келувчи кўзгатувчилар конфигурациясининг (лотинча «contiguration» ташқи тузилишида ўхшашлик, ўзаро ўхшашлик, жойлашувда ёндашувлик деганидир) ўзи ҳам иллюзия деб аталади. «Адекват» тушунчаси лотинча «adequatus», яъни теппа-тенг, мутлақо мос, айти тўғри демакдир. Ҳозирги даврда кўриш идрокини кузатишнинг энг самаралиси-бу тасвирларнинг икки ўлчовли ифодаланишидир. Иллюзияларнинг бир туркуми оптик геометрик иллюзиялар деб номланиб, улар асосий тасбилан уни қуршаб турган фазовий жойлашув билан фарқ қилувчи

бошқа шакллар ўртасида ўлчов муносабатининг бузилишида намоён бўлади. Тасвирлар ёруғ фонда қора фонга нисбатан қорароқ туюлади яъни ҳолат маҳсули дейилади. Контраст французча «Contraste»- кескин қарама-қаршилиқ демакдир, бошқача сўз билан айтганда ёруғлик билан фон ўртасидаги муносабат ифодасидир. «Фон» тушунчаси французча «fodn» деб аталиб, асос, негиз, таг маъносини билдиради.

Аксарият иллюзиялар кўринадиган ҳаракатлар билан боғлиқдир, чунончи: а) қоронғиликда ҳаракатсиз ёруғлик манбаидан нурларнинг тартибсиз тарқалиши (автокинетик ҳаракат); б) фазовий жиҳатдан яқин жойлашган икки ҳаракатсиз стимуланинг тез суръатлар билан намоён этиб туриш ҳаракат таассуротини вужудга келтиради (стробоскопик ҳаракат); в) ҳаракатсиз объектни уни қуршаб турган фонга қарама-қарши йўналишга кўниш ҳаракат туйғусини пайдо қилади (индукцион ҳаракат) кабилар.

Аттракция инсонни (ўзи билан ўзга ўртасидаги муносабатда намоён бўлиб,) ўзига маҳлиё қилиш, калбни «жиз» эттиришдан иборат, онгсизликка тааллуқли инсонни инсон томонидан идрок қилиш ҳодисасидир. Бу ҳодиса бир қанча манбалар, кўзғатувчилар, мотивлир таъсирида вужудга келади, жумладан: 1) дастлабки ташқи кўриниш, истарасининг иссиқлиги; 2) субъектга нисбатан риштасиз боғланиб қолишлиқ, онгсизлик даражасидаги англашилмаган ички ноаниқ мойиллик; 3) шахсларнинг характеридаги ўхшашликнинг мавжудлиги; 4) шерикларнинг муомала маромидаги яқинлик ва бошқалар.

Психология фанида жуда кам тадқиқ қилинган идрок феноменларидан биттаси-бу яққол кўриниш (ясновидение) деб аталиб, воқеалиқ, ҳолат, ҳодиса ва тасодифни яққол олдиндан кўриш, яққол ғойиблардан хабар келиш (олиш) сингари парапсихологик муаммидир. Фақат айрим ҳоллардагина яққол кўринишнинг аниқ илмий ҳисоблашларга асосланган маҳсули намоён бўлиши мумкин, холос. Аксарият вазиятларда яққол кўришлиқ билиш субъектининг шахсий хаёлот, ўзгаларнинг диққатини тортишга, жалб қилишга алоқадор ҳиссий кечинмалардан бошқа нарса бўлмасдан, унинг яққоллилик эҳтимоли даражаси жуда пастдир. Бироқ шу нарсани рад этмаслик керакки, айрим алломаларнинг башоратлари, яққол олдиндан кўриш имконининг юксаклиги, аниқлиги кишини ҳанузгача ҳаяжонга солади.

Идрокнинг муҳим томонларидан бири- унинг хусусиятларининг турли жабҳалар, вазиятлар, шароитларда намоён бўлишидир. Идрок-

нинг муҳим хусусиятларидан бири- бу фаол равишда, бевосита акс эттириш имкониятининг мавжудлигидир. Одатда инсоннинг идрок қилиш (перцептив) фаолияти унинг ўзлаштирилган билимлари, тўпланган тажрибалари, шунингдек, мураккаб аналитик-синтетик ҳаракатлар тизими замирида юзага келади. Бу ҳолат идрок қилиниши зарур бўлган ўқув фани моҳиятига боғлиқ илмий фараз яратиш, уни амалга ошириш борасида қарор қабул қилиш яққол воқелик билан тасаввур қилинаётганининг ўзаро мослигини аниқлаш сингари босқичма-босқич ўзаро бир-бирини тақозо этувчи таркибий қисмлардан иборатдир.

Идрокнинг яна бир муҳим хусусияти - унинг умумлашган ҳолда нарса ва ҳодисаларнинг акс эттиришидир. Маълумки, инсон психикасига кириб бораётган кўпқиррали, кўпёклама аломатлари идрок қилиш билан чекланиб, чегараланиб қолмасдан, балки ўша мажмуа аниқ жисм ёки ҳодиса сифатида баҳоланади. Жисмларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки мазкур нарсаларни маълум маъновий қисмларга ажратади. Жумладан, «соат», «бино», «ҳайвонот» ва ҳоказо.

Идрокнинг навбатдаги хусусияти - унинг ҳаракатчанлиги ва бошқарувчанлигидир. Масалан, тошкўмир еруғликда ёғду сочади, оқ қоғоздан кўпроқ нур балқийди. Лекин инсон бу нарсаларни «қора» ва «оқ» деб идрок қилади, вужудга келган бевосита субъектив таассуротларга нисбатан ўзгартришлар, тузатишлар киритади. Чунки идрок жараёни инсон олдида турган мақсадга, мақсад кўя олишга, унга берилган установкага (онгли, ихтиёрий кўрсатмага) узвий боғлиқ ҳолда иродавий бошқарилиш хусусиятига эгадир. Шунинг учун инсонни идрок қилиш (перцептив) фаолиятида онгли бошқарилув имконияти мавжуд бўлиб, аналитик - синтетик ҳаракатлар негизида вербал орқали амалга оширилади.

Идрокнинг бошқа билиш жараёнларидан, шу жумладан, сезгидан фаркли томони шуки, у нарса ва ҳодисаларни яхлит ҳолда акс эттиришдир. Худди шу яхлитлик белгиси алоҳида намоён бўлувчи айрим аломатларда ифодаланувчи нарсаларни предмет ёки жисм тариқасида инъикос қилиш қобилиятига эга. Чунки жисмларнинг аниқлиги, равонлиги предмет ёки жисм сифатида кўзга ташланишида ўз ифодасини топиб, муайян тузилиш (структура)ни вужудга келтиради. Идрок мазмунига, таркибига кирувчи ҳар қандай ҳодиса, хоҳ вербал, хоҳ новербал тарзда ифодаланишидан қатъи назар у предмет

ёки жисм сифатида гавдаланади ва унга қиёс берилган яхлитлигини намоиш этади.

Психологня фанида идрок эгилаётган нарсаларнинг физик ҳолати ўзгарса ҳам, лекин унинг кўз тўр пардасидаги образининг ўзгармаслиги, нисбий турғунлик кўрсатувчи қонун, энг муҳим хусусият константлик дейилади. Доимийлик, ўзгармаслик унинг асосий белгилари ҳисобланади.

Нарса ва ҳодисалар идрок объектига тушиши билан улар кетма-кет акс эттирилади, деган хулоса ғайритабиий ҳолатдир, Чунки идрок майдонига кириб келаётган ва идрок қилинадиган нарсалар кўзғатувчисининг илдамлиги, кучли эҳтиёжларга мос тушадигани улар томонидан қабул қилинади. Бошқача қилиб айтганда, кўзғатувчининг кучи, янгилиги, қандайдир аҳамият касб этиши, йўналиши ҳаракатчанлиги аналитик - синтетик ҳаракатлар мажмуасида сараланади ёки танланади. Худди шу боисдан ҳар қандай нарса ва ҳодисалар инсон томонидан идрок қилинмайди. Чунки у табиий ва сунъий шарт-шароитлар, объектив ва субъектив омиллар текширили-видан ўтказилади, яъни саралов, танлов жараёни амалга оширилади, номутаносиблик, меъёрдан ташқари маълумотлар акс эттириш доирасидан четда қолиб кетаверади.

Идрок қилиниши зарур нарса ва ҳодисалар муайян тузилишга ёки структурага эга бўлгандагина уларнинг таркибий қисмлари, аломатлари тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин бўлади, холос. Худди шу сабабдан, уларнинг ҳажми, фазода эгаллаган ўрни, ранги, ички моҳияти, кўриниши, вазни тўғрисида муайян тушунчага эга бўлиш учун идрок қилинадиган аниқ тузилишга, яъни структурага эга бўлиш лозим. Билиш жараёнининг тақозо этувчи идрокнинг муҳим хусусиятларидан бири, яъни биттаси унинг тузилишига эга эканлиги, яъни структуравийлигидир. Ушбу хусусиятсиз идрокнинг мағзи ҳисобланмиш яхлитлик ҳақида жонли мушоҳада бўлиши мумкин эмас, чунки структура қисмлардан вужудга келса, алоҳидаликлар бирикмасидан яхлит тузилма яратилади.

Юқоридаги хусусиятларнинг барчаси инсоннинг ёш хусусиятларига, ақлий камолотига, тажрибасига, билим савиясига боғлиқдир. Лекин тўғри (адекват) идрок қилиш учун маълум шарт-шароитлар муҳайё бўлмоғи лозим: 1) субъектнинг акс эттириши зарур бўлган нарсалар юзасидан олдинги укуви, тасаввурларининг кўлами, уларнинг кенглиги, чуқурлиги; 2) мазкур жисм, фан, воқелик, муаммо ўрганилши билан боғлиқ бўлган мақсад, мақсад қўя олиш; 3) пер-

цептив фаолиятнинг фаоллиги, изчиллиги ва танқидий хусусияти; 4) идрок қилиш фаолияти таркибига кирувчи фаол хатти-ҳаракатларнинг сақланиши, уларнинг ўзаро уйғунлиги.

Муайян шароитда шахс томонидан идрок қилинадиган нарса ёки жсм идрокнинг объекти деб аталади. Идрок қилинадиган нарса уни ўраб турган бошқа нарса, жисм ёки ҳодисаларга нисбатан объект ҳисобланиб, объектнинг атрофдагилари эса фон дейилади. Идрокнинг сифати объектни фондан тез, тўлиқ ва аниқ ажратиб олиш билан белгиланади.

Идрок кўзгатувчиларининг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фарқ қилиб, нарсани бутунлигича, яхлитлигича, унинг ҳамма хусусиятлари билан биргаликда акс эттиради. Шунинг учун идрок айим сезгиларнинг оддий йиғиндисидан иборатдир, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Идрок ўзига хос тузилишга эга бўлган ҳиссий билишнинг сифат жиҳатдан янги, юксакроқ босқичидир.

Идрокнинг предметлилиги, яхлитлиги, маълум тартибда тузилиши (структуравийлиги), константлиги, анланганлиги, предметлилиги (жисмлилиги), танловчанлиги (сараланувчанлиги) унинг энг муҳим хусусиятларидандир.

Идрокнинг муҳим жабҳалари ва таркиблари моҳиятига кирувчилар қаторига кўз билан акс эттиришнинг негизи бўлмиш кўз ҳаракатлари қиради. Улар ўзларининг тузилиши, келиб чиқиши, вақтлилиги, суръати каби белгиларига биноан, қуйидаги турларга ажратилади.

1. Конвергенция (лотинча *convergere* яқинлашиш, қўшилиш демакдир) иккала кўз кузнинг кўриш ўқларининг яқинлашуви натижасида тўр пардасида жисмнинг иккиланишига йўл қўймасликда ўз ифодасини топади.

2. Дивергенция (лотинча (*divergere* узослашиш) кўзнинг вергент ҳаракатларининг бир тури бўлиб, бир-биридан муайян масофада турган нуқталарни қайд қилишда кўриш ўқларининг узоклашувидан иборат ҳаракат.

3. Горизонтал ҳаракат, яъни кўзнинг бир хил текисликдаги икки нуқта оралиқ бўйича нарсаларнинг қайд қилишидир.

4. Вертикал ҳаракат ҳар хил фазовий жойлашувига эга бўлган нуқталар ўртасида алоқани тиклашдан иборат кўз ҳаракати ёрдами билан идрок қилинишидир

5. Циклофузион (юнон *cyrlos* доира, айлана) ҳаракат, ҳаракатланувчи жисмларни кўз қорачиғи ёрдамида аниқ тасвирини акс эттиришдир.

6. Торсион (французча *torsion* айлантириш) ҳаракат кўз ўқи атрофида жисмларни айланиб турган ҳолда қайд қилишдир.

7. Версион (лотинча *verfo* ҳаракатланаман, айланаман демакдир) ҳаракат кўзнинг макро ҳаракатлари тоифасига кириб, кўриш бурчагини тузатиш, тезликни ўзгартирмасдан кузатиловчи объектни идрок қилишда иштирок этишдир.

8. Верген (лотинча *vergo* оғиш, қийшайиш) ҳаракат кўзнинг макро ҳаракатлари таркибига кириб, ўнг ва чап кўзларининг кўриш ўқлари бурчағи ўзгаришига олиб келади ва хоказо.

2. Идрокнинг янги қирралари

Ҳозирги замон психология фанининг назарий муаммолари қаторига инсонни инсон томонидан идрок қилиш масаласини кириштиш мумкин. Илмий манбаларнинг таҳлилига кўра, инсоннинг баъзи психологик хусусиятлари, фазилатлари унинг юз аломатлари ва тана аъзоларининг турли ҳаракатлари ёрдамида аниқланади. Инсоннинг ташқи қиёфасининг тузилиши бўйича шахс характери хусусиятлари ва унинг фазилатларига оид юнончи фикр билдириш ўзининг узоқ тарихига эга бўлса-да, лекин муаммонинг илмий негизи, унинг механизми ҳозирги даврдагина тадқиқ қилина бошланди. Одамнинг ташқи қиёфасини таҳлил этиш орқали унинг руҳий дунёсига баҳо бериш юзасидан жаҳон психологлари томонидан яратилган назариялар, тўпланган амалий маълумотлар умумлаштирилса, қуйидаги таснифномани юзага келтириш мумкин:

1. Инсоннинг ташқи қиёфасидаги ҳар бир ўзгариш унинг яққол шахсий хусусияти билан узвий боғлиқ эканлигини тушунтиришга асосланган аналитик талқин услуби (лабни қаттиқ кисиб юриш-одам иродасининг мустаҳкамлиги нишонасидир). Бошқача сўз билан айтганда, инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида аждодлар томонидан тўлланган тажрибаларга асосланиб, шахснинг руҳий дунёсини баҳолаш имконияти мавжудлиги демакдир.

2. Инсоннинг ташқи қиёфасидаги беихтиёр, табиий кўринишдаги сернафосат нозик адо, бошқа кишилар ҳиссиётини ўзига тортувчи жозиба, мафтункорлик, хушбичимлик шахснинг кечинмалари билан уйғунлашувини эътироф қилишга қаратилган ёндашув (шахснинг ди-

ди билан кийиниши, меъёр билан ўзига аро бериши унинг ибосида ифодаланишининг рухий дунёси билан мутаносиблиги). Идрок қилинаётган инсон муайян масофада муомала ва мулоқотга киришувчи шахс томонидан қай йўсинда қабул қилинса, демак ўша одам тўғрисидаги таассурот бевосита фавқулоддаги ҳолатга, вазиятга боғлиқ бўлади, чунки ёқтириш ёки ёқтирмаслик, симпатия, антипатия, эмпатия бир лаҳзалик идрок маҳсулида мужасссамлашиши мумкин.

3. Идрок қилинаётган инсонни ташқи кўринишининг аломатлари илик таассурот ва тасаввур уйғотувчи таниш одамнинг психологик хусусиятлари нотаниш кишига ўхшашлиги туфайли ихтиёрсиз равишда унга қиёс берилади. Олдин идрок қилинган таниш инсоннинг барча фазилатлари ва хислатлари ташқи қиёфа эвазига нотаниш кишига кўчирилади. Шуниси ажабланарлики, мазкур жараёнда на мантикий таҳлил, на узвийлик талқини иштирок этади. Худди шу боисдан, бу тарзда инсонни инсон томонидан идрок қилиш ўхшашликка асосланишини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

4. Инсонинг ташқи қиёфасини идрок қилиш негизида уни у ёки бу ижтимоий (ишчи, деҳқон, зиёли) гуруҳларга, яъни тоифаларга алоқадорлиги тўғрисида муайян қарорга келинса, одамнинг шахсий сифатларини баҳолаш худди шу нуқтаи назардан амалга оширилади. Кишининг ташқи кўринишига нисбатан бундай ёндашиш ижтимоий келиб чиқишга асосланувчи ўхшатиш дейилади.

Бизнингча, инсонни инсон томонидан идрок қилиш жараёни қатъий равишда қуйидаги босқичлар орқали амалга ошиши мумкин:

-идрок қилинаётган одамни идрок қилувчи ўзининг шахсий хислатлари билан қиёслаш натижасида, унинг маҳсули бўйича талқин қилинади ва чушунтирилади; бундай идрок қилиш тарзида инсонни инсон томонидан акс эттириш, ўхшатиш, унга тақлид қилиш, ундан ибрат олиш услублари орқали юзага келади, яъни идентификация босқичи бевосита амалга ошади;

-идрок қилинаётган шахснинг ўрнига идрок қилувчи ўз хоҳиши бўйича мулоҳаза юритиши, уни тушунишга интилиш ўз-ўзини англаш негизида намоён бўлади, яъни рефлексия босқичи вужудга келганлиги тўғрисида муайян қарорга келинади;

- ўзга кишиларнинг кечинмалари ва ҳис-туйғуларига нисбатан ҳамдардлик билдириш, меҳр-оқибатлилигини амалий ифодалаш орқали уларни тушуниш имконияти туғилади, бунинг натижасида туб маънодаги эмпатияга асосланган идрок қилиш босқичи юзага келади;

- ўзга кишиларга ижтимоий гуруҳ аъзоларига нисбатан берилган хислатларни оммавий тарзда ёйиш, тавсиф бериш ва баҳолаш негизидан идрок қилиш жараёни туғилади, яъни қадимги мезонлар бўйича инъикос қилиш стереотипизация дейилади.

Психология фанида рефлексия, яъни ўзини-ўзи англаш шахсининг барча (ҳиссий, билишга оид, иродавий, бошқарув) хусусиятларини оқилона баҳолаш деган қарашлар ва ёндашувлар то ҳозирм давргача давом этиб келмоқда. Бундай ҳолат инсон томонидан ўзини-ўзи акс эттиришни билдиради, холос. Лекин ўзга кишилар идрок қилинувчининг шахс сифатларини қай ҳажмда билишади, уларна баҳолаш имконияти қандай, унинг нималарга қодир эканлигини тушуна олишадими? каби муаммоларга жавоб бериш орқали ўзини-ўзи англашнинг бошқа қирраларини аниқлаш мумкин. Инсонлар ўзаро бир-бирларини идрок қилиш кезида:

- биринчидан, дарҳақиқат идрок қилинаётган шахснинг асл қиёфаси сўзсиз равишда ифодаланиши;

- иккинчидан шахс ўзини аниқ тасаввур қилиб, сўнг оқилона баҳолай олиши, муносабат билдириши, шахсий ёндашуви;

- учинчидан, шахснинг бошқа одамлар томонидан англаниши натижасида иккиёклама инъикос, яъни "субъект-субъект" муносабати вужудга келади, Шахслараро бир-бирини акс эттириш жараёнининг моҳияти инсон фазилатларини қайта эсга тушириш, қайтадан тиклит ва уларни яхлит тарзда мужассамлаштириш орқали ўз аксини топади.

Жаҳон психологлари асарларини таҳлил қилиш ва шахсий кузатишларимиз натижалари инсон томонидан фаолият мақсадини рўёбга чиқариш режасини ва моделини яратишда ифодаланувчи антиципация (латинча *anticipati*, яъни олдиндан сезиш, пайқаш, олдиндан идрок қилиш, ҳодиса моҳиятини очишдаги топқирлиги) бир неча босқичлардан иборат эканлигидан далолат бермоқда.

Ҳозирги замон жаҳон психологлари антиципацияни беш даражага ажратиб ўрганмоқдалар, чунончи англашилмас субсенсор (лотинча "sub" ости ва "sensis"- сезиш сўзларидан тузилган бўлиб, идрок қилишнинг онгости ҳолатини англатади), сенсомотор (лотинча "sensis" сезиш "motor" ҳаракат деган маънони билдириб, назик ҳаракатларни сезиш демакдир), перцептив (лотинча "perceptio" идрок деган маъно англатади), тасаввур, башорат (прогноз) қилиш кабилар.

Антиципациянинг субсенсор даражасининг ифодаланиши инсон гавдасининг ўзгаришида, унинг идеомотор (ихтиёрсиз ҳаракат) жараёнида, ташки таъсирга тезкор жавоб қайтаришида ўз аксини топади.

Гавданинг мужассамлашуви ва ҳаракат барқарорлиги инсоннинг ихтиёрий саъй-ҳаракатга тайёргарлик куриш учун муҳим замин таъминлайди.

Антиципациянинг сенсомотор босқичи ҳаракатдаги жисмларни ўзаро таққослашда, мураккаб ҳаракатларни мувофиқлаштиришда, тезкор ҳаракатнинг муҳитдаги вақт ва фазовий ўзгаришлар мутаносиблигини узлуксиз равишда идора қилиб туришда намоён бўлади.

Перцептив босқичда идрок қилиш хотира жараёнлари билан уйғунлашиб кетади. Бунинг натижасида ўтмиш тажрибаларига асосланиб келажакда вақт ва фазовий ўзгаришлар юз бериши эҳтимоли чуқур таҳлил қилинади, унинг образлари яққоллаштирилади.

Антиципациянинг тасаввур даражаси образларнинг вақт ва фазовий ўзгаришига биноан уларни фикран қайтадан яратиш, бунёд этиш, гоҳо қоришиқ тасвирлар вужудга келтириш, улар схемасини ва режасини тузиш учун инсонда укувчанлик, қобиллик ҳамда ижодий фаолликнинг туғилишини намоёйиш қилади.

Антиципациянинг бешинчи босқичи нутқ ва тафаккур ёрдамида бўлғуси ҳолатлар, ҳодисалар, кескин ўзгаришлар тўғрисида башорат (прогноз) қилиш хулқ-атвор ҳаракатларини ва амалга оширилувчи фаолиятини режалаштириш жараёнининг юксаклиги билан бошқа даражалардан сифат жиҳатидан ажралиб туради. Мазкур босқичда умумлаштириш ва мавҳумлаштиришнинг айрим сермахсул даражалари, мантикий усуллар, оқилона ҳамда мақсадга мувофиқ хатти-ҳаракатларнинг юқори самара берувчи кўрсаткичлари ўзининг чўққисига эришади. Лекин бу борада яна изланишни давом эттириш лозим.

Бизнингча, инсон томонидан янгилик моделини бир неча йўналишда амалга ошириши мумкин:

- ҳозирги замондан келажак томон фикрий йўналишда:
- келажак муаммоларидан ҳозирги давр масалаларига фикран кўчиш;
- ҳозирги давр ва истиқбол режалари юзасидан мозийга мурожаат қилиш кабилар.

Антиципациянинг ҳар қайси босқичи интегратив хусусиятга эга бўлиб, улар бир-бирларини узлуксиз равишда тақозо қилади ва худди шу йўсинда маълумотлар тақчиллигига барҳам берилади. Шундай реал воқелик вужудга келиши мумкинки, бунда инсон олдида турган яққол топшириқ ва вазифадан келиб чиққан ҳолда у ёки бу антиципациянинг босқичи устуворликка эришади. Худди шу боисдан, унинг

ҳар қайси босқичи ўзаро қоришиб кетиши, муаммонинг ўзига хос у хусусиятларига биноан изчиллик, кетма-кетлик тизими бузилиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Инсонни инсон томонидад идрок қилишнинг янги қирралари юзасидан мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда *қуйидаги* умумий хулосалар чиқариш мақсадга мувофиқ:

-антиципациянинг ҳар қайси босқичи ечими кутилаётган муаммоларнинг мураккаблиги даражасига мутаносибдир;

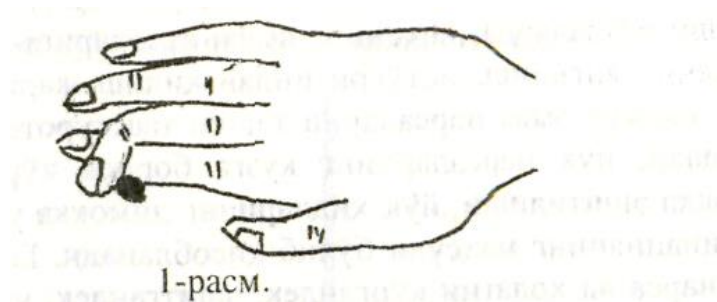
-антиципациянинг ҳар бир даражасининг мақсад кўзлашдаги ва муаммони ҳал қилишдаги имконияти турличадир.

-антиципациянинг субсенсордан сенсомоторга, сенсомотордан перцептивга ва ундан сўз - мантиқ босқичларига ўтишининг динамик хусусинти мавжуддир;

-бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишда антиципация жараёнининг тузилиши такомиллашув ва фойдаланиладиган ахбаротларни интеграциялаштириш усули эса мураккаблашув хусусиятига эга.

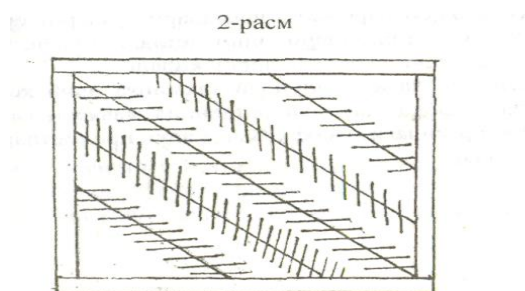
Психологияда кўриш иллюзияларининг ўрганилиши муайян ўзининг тадқиқот тарихига эга. Баъзи ҳолларда нарсалар нотўғри, янглиш идрок қилиниши мумкин. Нарса ва ходисаларнинг бу тариқа нотўғри идрок қилиниши иллюзия дейилади. Масалан, агарда биз қуйидаги расмда кўрсатилганидек курсаткич ва ўрта бармоқларимизни чалиштириб, нўхат ёки биронта думалок нарсани чалиштирган ҳолдаги иккала бармоғининг учи билан босиб туриб, шунингдек, айни бир даврда айлантираверсак, бу ҳолда бармоқларимизнинг тагида битта эмас, балки иккита нўхат бордек хис киламиз.

Ана шу ҳолдаги бир нарсанинг иккита бўлиб сезилиши Аристотель (Арасту) иллюзияси деб аталади. Оғирлиги айнан тенг, аммо катталиги ҳар хил кўринишдаги икки буюмни кетма - кет тарзда ушлаб турилса, унинг каттаси енгилроқ иккинчиси оғирроқдек туюлади. Гўёки металлдан ясалган 1 кг тарози тоши худди шу вазндаги пахтадан оғирроқдек инсон томонидан хис қилинади. Бундай психологик ходисага геометрик иллюзиялар деб ном берилган. Масалам, узунлиги бап-баробар бўлган икки чизикли четларига икки хил бурчаклар чизилса, у ҳолда иллюзия ходисаси юз беради, яъни бурчаклари ташқарига қаратилган чизикқа нисбатан, бурчаклари ичкарига йўналтирилган чизик калтароқ бўлиб куриниши мумкин. Бир нечта паралел чизикиар устидан қия чизиклар чизилса, бу чизиклар паралел эмасдек туюлади, гўёки ҳар хил томонга ёйилиб кетган чизиклардек идрок қилинади.

Иллюзиянинг юқорида келтирилган намуналари ҳар қандай ақли расо (мукаммал) инсонларда содир бўладиган иллюзиялардан ҳисобланади. Бундай тарздаги иллюзияларнинг муайян даражадаги қонуниятлари мавжуд. Масалан, юқорида келтириб ўтилган Араслу иллюзияси пайдо бўлишининг асосий сабаби шундан иборатки, бунда битта нарса бармоқ учларимизнинг териси юзасидаги шундай икки нуқтага тегади, одатда эса табиий шароитда битта нарса худди шу икки нуқтага ҳеч қачон бир даврнинг ўзида тегиб турмайди. Шунингдек, оғирлиги баробар, аммо катталиги ҳар хил бўлган буюмлардан кичикроғи каттароғига қараганда оғирроқ кўринишининг сабаби шундаки, шахс ҳажми каттароқ буюмнинг ҳажми кичикроқ буюмдан оғир эканлигини ўз тажрибасида ҳамиша синаб келган, бинобарин, ҳажми ҳар хил нарсаларни кўз билан идрок қилганда беихтиёр шу шахсий тажрибага таянади-да, каттароқ буюмни ушлаганда кўпроқ зўр беради, кичикроқ жисмни кўлга олганида эса унчалик зўр бермайди, Бунинг натижасида оғирлиги барабар бўлганлиги билан зўр бериши ёки мускулларнинг қаршилиқ кўрсатиши туфайли сарф қилинган куч - қуввати ҳар хил эканлиги сабабли кичикроқ буюм оғирроқдек ҳис қилинади.

Идрок қилувчи шахснинг психикасида рўй берадиган ўзгаришлар билан юзага келадиган тасодифий иллюзиялар ҳам мавжуддир. Масалан, саҳрода чўллаган инсон узоқда ярқираб турган шўрхоқ ерни кўл деб идрок қилиши, лекин бу иллюзияни саробдан фарқ қила олиши жоиз) ёки ўрмондаги тўнка қўрқоқ инсоннинг кўзига биронта йирткич хайвонга ухшаб кўриниши худди шу иллюзиялар жумласидандир.

Одатда иллюзияни галлюцинациядан фарқ қила олиши лозим. Иллюзия шу лаҳзаларда шахснинг сезги аъзоларига таъсир этиб турган бирор нарсани янгилиш, нотўғри индан қилиш жараёни бўлса, галлюцинация йўқ, мавжуд эмас нарсаларни ташқи таассуротсиз идрок қилинишидир. Масалан, йўқ нарсаларнинг кўзга бордек кўриниши, йўқ овозларнинг қулоққа эшитилиши, йўқ ҳидларнинг димоққа урилиши ва ҳоказолар галлюцинациянинг маҳсули бўлиб ҳисобланади. Галлюцинация шахснинг бирор нарса ва ҳолатни кўргандек, эшитгандек, ушлагандек, ҳид билгандек каби тасаввурининг акс этишидир, холос. Галлюцинация ҳодисаси кўпинча касалликдан (иситма, алаҳлашдан) дараж берувчи аломатдир, у нерв системасини бузадиган касалликларнинг оқибатида рўй бериши мумкин.

Мабодо жисмнинг четлари орасидаги масофани кўриш иллюзиясини аниқлаш мақсадида А.Л.Ярбус тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак, у ҳолда куйидашларни кўриб чиқиш айтиш муддаодир. Мазкур тадқиқот олдида кўйиладиган мақсад жисмларнинг чеккалари орасидаги масофани солиштириш ва кўз билан кузатилиш (чамалаш) орқали баҳолаш жараёнида пайдо бўладиган қатор оптик иллюзияларни тушунтириб беришдан иборатдир. Масалан, куйидаги иллюзияни кўздан кечиришни ушбу тоифага тааллуқли эканлигини таъкидлаб ўтиш мумкин.

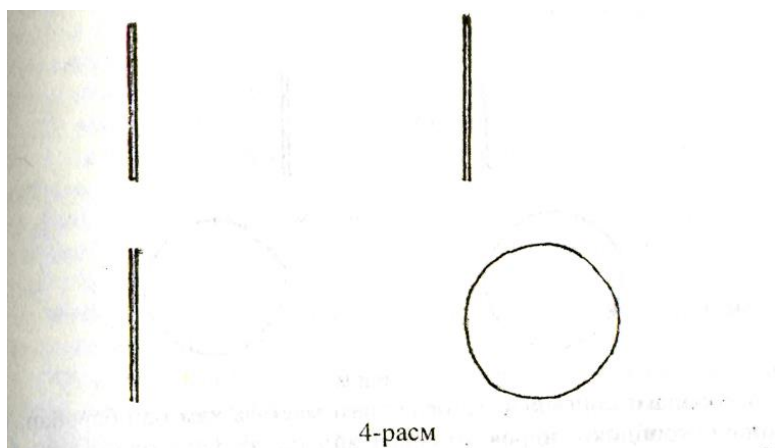
3-расм

Бу расмда схематик тарзда акс этирилган қалдирғочлар шундай жойлаштирилганки, бунда биринчи ва иккинчи қалдирғоч тумшукларининг четлари (учлари) орасидаги масофа (оралик) ва иккинчи ҳамда учинчи қалдирғоч тумшукдари учлари (четлари) ўртасидаги масофа объектив равишда бир хил ўлчамга эга. Лекин бу масофа аксарият ҳолларда ҳар хил кўринишига эгадай идрок қилинади, яъни биринчи расм иккинчисидан кичикроқдек туйилади.

Шунга ўхшаш бошқа иллюзияларда бу омил (факт) умумий бўлиб қолаверади, яъни жисм (предмет) чеккалари (учлари) орасидаги масофа, агарда уларнинг қолган қисмлари унинг четлари ичкари томонда жойлашган бўлса, у ҳолда кичик деб шахс идрок қилади.

Юқоридаги мулоҳазалар шундай тахминга олиб келиши мумкин, мазкур ҳолатда идрокда шундай тенденция мавжудким, бунда предметларнинг четлари орасидаги масофа эмас, балки предметларнинг ўртасидаги масофа белгиланади.

Ушбу илмий фаразни қуйидагича исбот қилиш мумкин.

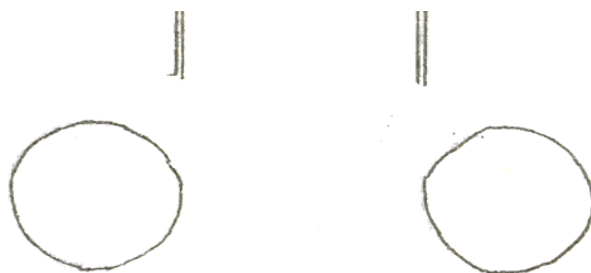
Фараз (тахмин) қилайлик, бизга юқоридаги мисолда маълум бўлган идрок "тенденция" сининг натижасида аниқланган қатор оптик иллюзияларни исботлаш учун бир қанча рақамли (микдорий) материаллар зарур. Идрокда предметларнинг улар орасидаги масофа таъсирини ўрганиш давомида биз уларнинг муайян текисликда акс этиш билан алмаштиришимиз мумкин. Ушбу тажрибада ундан мураккаброқ шаклларга ўтиш шarti билан айланадек содда шаклдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Биринчи навбатда бу лахзада масофани идрок қилишда предметнинг таъсирини аниқлаш лозим, Вертикал тўғри чизиклар ва вертккал тўғри чизик билан айлана орасидаги масофа объектив равишда бир хил узоқликда жойлашган. Идрок қилишда эса иккинчи масофа биринчисидан, одатда, каттароқ кўринади.

Иккита вертикал тўғри чизиклар, орасидаги масофани кўз билан кузатиб (чамалаб) аниқланишида, мабодо яқин ўртада бошқа чизик ёки шакл мавжуд бўлмаса, у ҳолда идрок бузилишидан холидир. Бунга горизонтал бўлақлар ва улар билан баравар масофадаги вертикал тўғри чизиклар орасидаги масофани ўзаро таққослаш орқали иқрор бўлишимиз мумкин.

Шунинг учун 4-расмдан ўзига хос воқелик келиб чиқадики, бунда идрокда берилган вертикал тўғри чизик билан айлана ўртасидаги масофанинг катталаниши, одатда ушбу ҳолатда айлананинг мавжудлиги билан шартлангандир.

Энди идрок қилишдаги иккита айланаинг улар орасидаги масофага таъсирини кўздан кечирамиз. 5- расмда иккита вертикал тўғри чизик билан иккита айлана берилган.

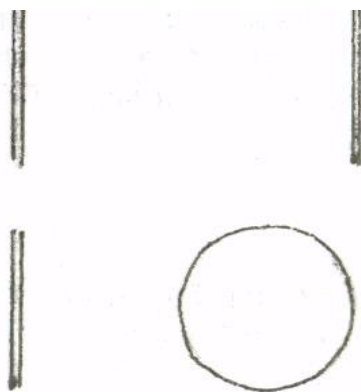

5-расм.

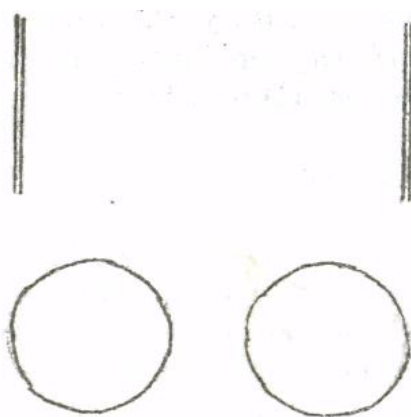
4-расмдаги сингари улар орасидаги масофа ҳам бап-баробар. Бундан кўриниб турибдики, идрок қилишда айланалар ўртасидаги масофа учи $x=2x$ ифодасини танлаймиз. Чунки 4-расмдаги вертикал тўғри чизик ва айлана орасидаги масофани $x=x$ деб олишимиз мумкин, унда эса иккала вертикал орасидаги масофа x деб қабул қилинади.

Тўртинчи ва бешинчи расмда айланалар баҳоланаётган масофадан ташқарида жойлашгадлиги туфайли идрок қилишда айланалар орасидаги ҳақиқий масофа (оралик) катталашган ҳолда кўринишга эга бўлади. Агарда биз айланаларни шу масофанинг ичкари томонига жойлаштирсак, аксил ҳолатга дуч келамиз. Идрок қилишда масофаларнинг ҳақиқий ўлчамлари кичикроқ кўриниши юзага келади. Бу ҳалат VI ва VII расмларда тасвир қилинган.

Бу ерда вертикал тўғри чизиклар ва вертикал тўғри чизик билан айланининг ташқи чети орасидаги масофа (6-расм) ҳамда 7-расмдаги вертикал тўғри чизиклар ва айланаларнинг ташқи четлари (сиртлари) орасидаги масофа бир хил, яъни x га тенгдир.

6-расм.

7-расм.

Вертикал тўғри чизик ва айлананинг ташқи сирти орасидаги масофанинг идрок қилишда x - x деб оламиз (6-расм). Шунга мос тарзда 7-расм учун иккита айлана ташқи сиртлари орасидаги масофа идрок қилишда x - $2x$ шаклига келади.

Биз идрок қилишда масофаларни баҳолашда айланаларнинг таъсири-ни мазкур масофаларнинг улар учун объектив тарзда бир хил эканлигини инобатга олган ҳолда таққослаб аниқлашимиз мумкин. Одатда идрок қилинаётган жисм (буюм, шакл) сиртлари орасидаги масофани биз идрокдаги ҳақиқий ва ўзгармас масофалар билан тафқослаш имконияти йўф ҳолатларда, баъзан эса уларнинг билинар ёки билинмас таъсирини ҳисобга олишимиз зарур.

Филогенезда жисмлар (буюмлар) ва уларнинг орасидаги масофани баҳолаш кўрсаткичи устунлик қилади.

Алоҳида жисм сиртлари орасидаги масофани солиштириш ва аниқлаш зарурияти инсон ривожланишининг кейинги босқичларида пайдо бўлган. Ушбу зарурият қачон инсон ҳўжалик буюмларига меҳнатнинг мураккаб курулларини ишлатсагина юзага келади. Шахс ижтимоий-тарихий таракқиётнинг муайяи босқичида кўз билан чамалаш билан аниқланадиган масофани мукаммаллаштирмасдан туриб, ундан фойдаланиш мумкин эмаслигига икром бўла бошлаган. Масофани кўз билан чамалаш (кузатиш)нинг ўрнига даставвалига ўлчами бир хил буюмларни бевосита солиштириш орқали, кейинчалик эса узунликнинг тасодифий мезонлари (эталонлари) ёрдамида аниқлаш вужудга келган.

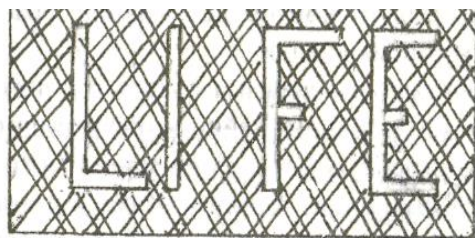
Инсонлар томонидан фойдалана бошланган ўлчамлар давр ўтиши билан кўз билан чамалаб (кузатиш орқали) баҳоланган буюмлар (жисмлар) сиртлари орасидаги масофани мукаммал ўлчашга тўсқинлик қила борган.

Иллюзия феноменларини тадқиқ этиш юзасидан бир қанча назариялар пайдо бўлган ва улар ичида гештальтназария алоҳида аҳамият касб этади. Гештальтпсихология мактаби бошқалардан фарқли ўлароқ кўпроқ инсон идрок қилаётган нарсалардан стимулларнинг ўзаро алоқасининг аҳамиятлилигини алоҳида таъкидлайди ҳамда констатлик гипотезаси (фарази)нинг хато эканлигини кўрсатиб беради. Айнан худди шу назария умумий таълимот сифатида иллюзияларни ўрганиш жараёнида муайян даражада яроқли ҳисобланади.

Маълумки, шахс тамонидан идрок қилаётган нарса ва ҳодиса фақатгина алоҳида (якка) стимулга боғлиқ бўлмайди, албатта. Шунингдек, куриш майдонига кирувчи бошқа стимулларга ҳам боғлиқдир, чунки ил-люзия қандайдир анонал ёки кутилмагандек бўлиб кўринмайди, бинобарин, у олдиндан кутилаётган иллюзиядир. Масалан, нейтрал ёруғлик бошқа интенсив (жадал) равишда қўшни руҳий майдонлар (бўлинмалар) билан муносабатларга асосланадиган бўлса, у ҳолда контраст (қарама- қарши) иллюзор бўлишига қарамасдан, уни олдиндан айтаб бериш мумкин

ёки идрок қилинаётган тезлик координаталар тизимига нисбатан аниқланади. Агарда ҳаракатнинг мутлоқ тезлиги мавжуд бўлмаса, у тақдирда уни ўлчамларининг ўзгариши координаталар тизимида кучли тезлик иллюзиясини келтириб чиқариши мумкин.

Психологияда кўз ҳаракатлари назариясига бир қатор тадқиқотчилар томонидан муайян даражада ўрганилган. Жумладаи, Мюллер-Лайер иллюзиясида манометрнинг ташқарига йўналган учи бошқа стрелкага қараганда узунроқ туюлади ва бунинг оқибатида мазкур стрелкалар турлича узунликда деган нотўғри идрок қилинади, яъни иллюзияланиш ҳодисаси юзага келади.

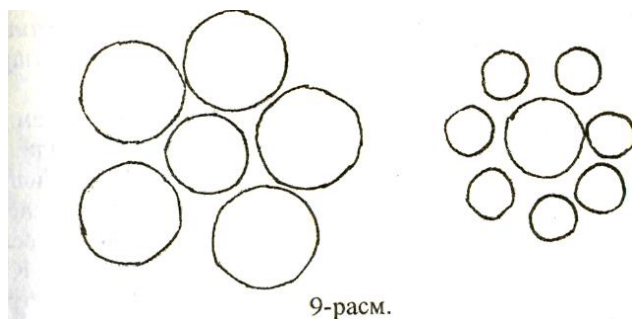
8-расм.

Дарҳақиқат стрелка учларининг ўткирлиги кўз ҳаракатларига таъсир қилиши ҳақида маълум даражада далиллар мавжуд. Шунингдек, шу нарса ни алоҳида таъкидлаш жоизки, кўзларнинг вертикал-горизантал ҳаракатларидаги вертикал ҳаракатнинг таҳлили шуни кўрсатадики, узунлик қисман кўз ҳаракатига сарфланган зўр беришга боғлиқдир. Мюллер-Лайер иллюзияси ва кўзнинг вертикал-горизантал иллюзиясини кузатиш жуда ҳам қисқа вақт оралиғида содир этилади.

Ушбу назариянинг XX-аср вариантыга кўра иллюзияни кўз ҳаракати келтириб чиқармайди, балки тарадудланиш ёки кўз мускулларига берилган хато кучланишидан боровчи нерв тизими буйруғига боғлиқдир. Назариянинг вариантыга, шунингдек, кўз ҳаракатлари амалга ошмаган даврда, яъни қисқа муддатли кузатувда иллюзиянинг ҳосил бўлиши каби омиллар ҳам гуёки қарама-қарши келмайди. Баъзи бир психологларнинг мулоҳазасича, жойни, узунликни ва шаклнинг идрок этишдаги кўз ҳаракатлари стимул конфигурациясининг ҳар бир бўлинмаси қайд қилиш (фиксацияси) учун талаб қилинади, деб тахмин этилади. Худди шу боис бу нуктаи назарда биноан кўз бурчаги билан ажратилган стрелка эгаллаган катта майдонда ҳаракатлантиришда Мюллер-Лайер иллюзиясига кўра бирмунча каттароқ узунлик тасаввур этилади. Худди шу тарзда кўзниш учларини бирлаштирувчи стрелка банд қилган майдон бўйича ҳаракатлантирилганда бирмунча камроқ узунлик тасаввурини юзага келтиради.

Мюллер-Лайер иллюзиясида мантикий жихатдан ёпиқ айлана мавжуд эмас, унки ҳамма шакл қисмларнинг узунлиги турличадир. Ушбу назариянинг тасдиғи сифатида тажрибада кўйидаги нарса текширилган, яъни кузатувчи шаклларни солиштириш имкониятига эга бўлганда унинг кўз мускулларига берадиган эфферент буйруқлари (командалари) ноадекват эканлиги англайди, шуниндек, у ихтиёрий ҳаракатлар амплитудаси (тебраниши)нинг шаклни ташкил этувчи таркиблари масштаби билан мослаштиришга ҳаракат қилади. Бунинг натижасида иллюзион ҳодиса камайиши содир бўлади. Гарчи воқелик шундай тарзда намоён бўлса-да, тадқиқотчилар шу нарсани тан оладиларки, кўз ҳаракатидаги бундай ўзгариш узоқ муддатли экспозиция оқибатида юз беради. Лекин нима учун кўз ҳаракатлари аввал бошдан бошлаб ноаниқ бўлганлиги тўғрисидаги савол ёки муаммо то ҳозирги давргача жавобсиз қолиб келмокда. Шундай қилиб, назариянинг ушбу варианты ҳам, умуман олганда, жавоби қидирилаётган, олдиндан мавжудлиги аниқ иллюзияни тахминлашга хизмат қилади.

Психологияда контраст (қарама-қарши) ва ассимиляция назарияси ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Гарчи контрастлик тушунтириш имконияти заиф феномен сифатида талқин қилинса-да, лекин бир қатор психологлар айрим иллюзияларни контраст самарасига яқинлаштиради. Бу ҳолатга мутлақо мос тушувчи мисол тариқасида Эббингауз иллюзиясини таҳлил қилиш мумкин.

Контрастга биноан кичик индукцияловчи айланалар билан ўралган унги томондаги марказий шакл ёки "тест айланаси" аслидагига қараганда каттароқ кўринади. Шу билан бир даврда чап томондаги марказий айлана индукцияловчи катта айланалар билан ўралганлиги туфайли аслидагидан кичикроқ, нотўғри идрок қилинади. Бунинг натижасида иккита марказий айлана турли хил катталиқда сингари туюлади.

Бу феномен тўғрисида яна шуни айтиш мумкинки, 10-расмда тасвирланган марказий чизик индукцияловчи эгри чизиклар сабабли эгри бўлиб куринади. Чап томондаги шаклда марказий чизикнинг эгрилиги индукция-эгри чизиклар эгрилигидан ортиқлиги туфайли ўнги томондаги мар-

казий эгри чизикдан эгрироқлиги сабабли марказий чизик чап томондагидан камроқ эгри эканлиги идрок қилинади. Шунинг учун мазкур чизиклар бир хил эгидмаганидек бўлиб туюлади.

Бизнинг мулоҳаза юритишимизда шу нарса аҳамиятлики, уч ўлчамли фазовий баъзи иллюзияларда тест (синаш) чизикларининг индукцияси чизиклар текислигидан ажралиш самараси келиб чиқади. Бу тарздаги ҳолатга шаффоф пластинкага бир қатор чизикларни чизиб ва у орқали унинг орқасида жойлашган бошқа чизиклар қаторини кўздан кечирсак, улар стереоскопик тарзда тасвирланса, бунда Эббингауз ва Панзо иллюзиялари каби иллюзиялар бир хил шароитларда камаяди ёки бутунлай йўқолади. Бошқа текисликларнинг перцептив бўлишида ҳам контраст камайиш эҳтимоли мавжуд. Бунга яққол мисол тариқасида нейграл рангларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракатини келтириш жоиз.

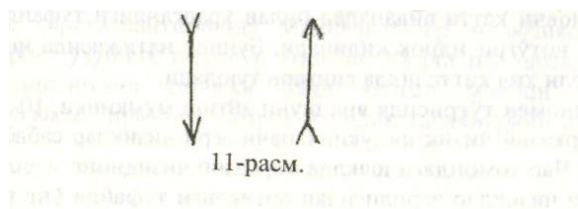

10-расм.

Контраст тушунчасини перцептив феноменларининг стимулли муносабатлари детерминациясига муҳим аҳамият қаратувчи назария нуқтаи назаридан келиб чиқадиган бўлсак, у иллюзия назарияси сифатида муайян муваффақиятга эришади. Шунинг билан бирга яна шу нарсани таъкидлаш лозимки, кўпгина иллюзияларни бу тарздаги назария билан тушунтириб бўлмайди.

Психологияда қоришиқ ёки нотўғри қиёслаш назарияси ҳам мавжуд бўлиб, у мазкур феноменни тўғри тушунтиришга хизмат қилади. Соғлом фикрлаш нуқтаи назаридан олиб қарайдиган бўлсак, бундай иллюзияда шундан ҳолат юзага келадики, кузатувчи фақатгина нотўғри қиёслаш. Ҳақиқатдан эса у талабга биноан кесмаларнинг узунлигини таққослаш лозим. Лекин у шаклни бутунлигича (яхлит) таққослай бошлайди. Юқорида таҳлил қилиб ўтилган тажриба натижалари ушбу нуқтаи назар тўғри эканлигини тасдиқлайди.

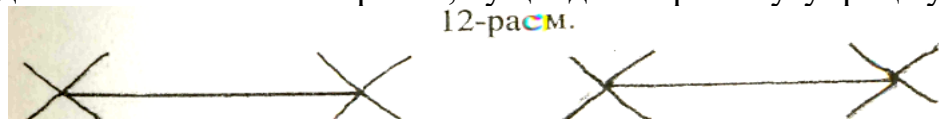
Агарда биз 11-расмни кўздан кечирадиган бўлсак, у ҳолда ўнг томондагиси чап томондагисидан пастроқда, деган тасаввур вужудга келади.

11-расм.

Бу узунлик иллюзияси вужудга келмайди, чунки хар бир чизик ичкарига ва ташқарига йўналган учлардан иборатдир. Ҳолатнинг иллюзияси шу сабабдан вужудга келадики, бу ўринда чизикни стрелкадан ажратиш қийинлашалади ва шу боис юқоридаги чап томондаги стрелка кесманинг учини бирмунча юқорига кўтаради ҳамда ўнг томондаги стрелка уни бироз пастга туширади. Худди шу тарзда қолган иккита пастки учларни ҳам талқин қилиш мумкин. Бу хилдаги боғланишида яна шу нарсани қўшимча қилиш жоизки, Мюллер-Лайер иллюзиясида айрилувчи учли шакл бир хил учлари бўлмаган бошқа шаклдан узунроқдай туюлади. Лекин бирлаштирувчи учли стрелка узун кўринмайди. Шунинг учун ўзгача мулоҳаза юритиш мумкинки, бу ерда таклиф этилаётган ассиметрия самараси билан боғлиқдир, яъни иллюзия кўпроқ ажралувчи учлар самарасини узайтирувчи натижасига кўпроқ алоқадордир, чунки бирлашувчи учлар самарасининг камаювчи натижасига кўра содир бўлади. Яна шу нарса мазкур назарияни тасдиқлаш мумкинки, стрелка билан унинг учи орасидаги масофани кузатадиган бўлсак, у ҳолда иллюзия ходисаси камаяди. Шу тарздаги камайиш кузатувчига стрелка учларини эътиборга олмаган ҳолда кузатилганда кўзга ташланади.

Худди шунга ўхшаш далил Мюллер-Лайер иллюзиясининг стрелкалар узуплигини баҳолашда ҳам кўзга ташланади. Бу воқелик 12-расмда ўз аксини топган. Бу расмда тасвирланган а расмга диққат тўпланса ва уни в расмдагиси билан солиштирилса, бу ҳолда а стрелка узунроқ кўринади.

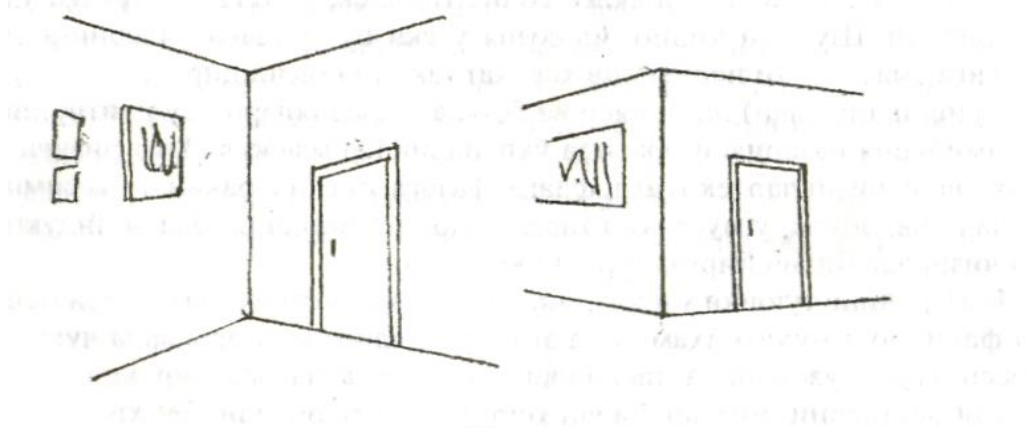
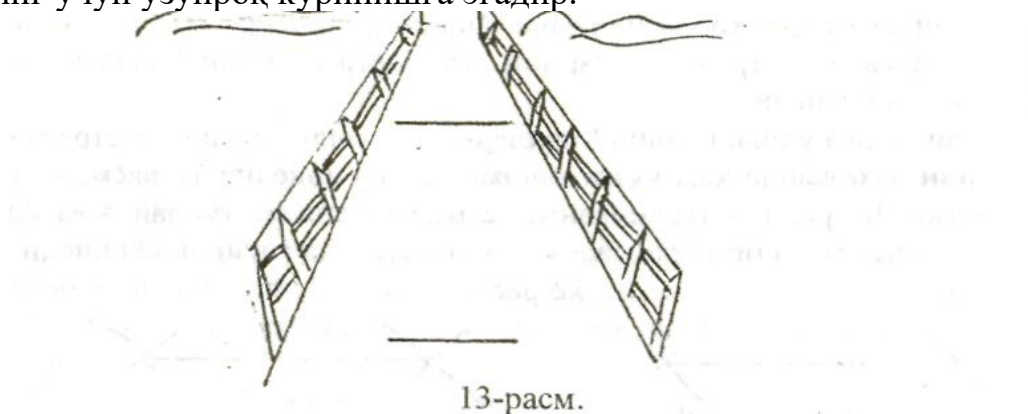
Худди шу тарзда аксинча, агар а шаклдаги узлуксиз чизик орқали берилган шаклга диққат жалб қилинса ва уни в расмдаги пунктир (синик) чизиклар билан ифодаланган шаклга солиштирилса у ҳолда в стрелка узунроқ кўринади. Шундай қилиб, иллюзия у ёки бу турдаги учларнинг мавжудлигига эмас, балки перцептив ҳаракат (акт)га боғлиқдир.

Қоришиқ (аралаш) назарияси ва бошқа иллюзияларни тушунтиришдаги ассимиляция назарияси орасида ўхшашликлар мавжуд. Тест чизиги индукцияловчи чизиклар ёки атрофдаги фазога боғлиқ равишда ассимиляцияланади ва демак, у мустақил тарзда идрок этилмайди, балки индукцияловчи чизиклар билан биргаликда идрок қилинади.

Манзаранинг туювчи узоқлашиши ёки константлиги назарияси психология фани учун муҳим аҳамиятга эга. Бу хилдаги манзараларда чуқурлик араси турди узоқликда тасвирланган, ҳақиқатда эса бир хил шаклда бўлган объектларни англаш билан бирга олиб борилади. Бу хил ҳолатда агар иккита объект турлича узоқликда жойлашган бўлса-ю, лекин улар бир тасвирланса у ҳолда улар турлича бўлиб кўринади.

Мисол учун шуни таъкидлаш мумкинки, Понзо иллюзиясида юқори чизик пасткисидан кўра узунроқ кўринади, натижада чуқурлик пайдо бўлади.

13-расмда бу иллюзия оддий тасвир билан берилган. Шунинг билан бирга Мюллер иллюзиясини ҳам куйдагича тушунтириш мумкин, яъни унда чизикли тасвирни уч ўлчамли репрезентациянинг бирлашиши натижа-сида тушунча интилиш вужудга келади. Бу 14-расмда тасвирланган, а тас-вирдаги вертикал чизик унияг учлари билан таққослаб кўрадиган бўлсак,у кузатувчидан узоққа бўлиб туюлади, яъни бу ерда девор юзлари кузатувчи томонга йўналган ва аксинча, в расмдаги узоқлашувчи учлар девор юзаси-ни кузатувчидан узоқлашгандай тасаввурни уйғотади. Шундай қилиб, расмдаги вертикал тўғри чизик в расмдагига қараганда узунроқ кўринади чунки а тасвирдаги чизик кузатувчидан узоқроқда бўлгандек туюлади ва шунинг учун узунроқ кўринишга эгадир.

Бу фикрга ҳозиргина келтирилган далиллар ҳақиқий ишга таалукли эмас, деб нисбат бериш ҳали ноаниқ, чунки иллюзия тест чизикларининг

идрок этилиш чуқурлиги орасида ҳеч қандай фарқ бўлмаган тақдирда ҳам мавжуддир.

Гарчи у мавжуд экан барибир константликнинг молификацияланган гипотезаси талабларига мувофиқ равишда чуқурлик мавжуд бўлганда ҳам иллюзия ўзгармайди. Бу гипотезадан шуни англаш мумкинки, манзара тасвири константлик самарасига мос келмасликка олиб келади.

Барча чуқурлик белгиларининг ўзаро қарама-қарши таъсирга қарамасдан шуни таъкидлаш керакки, чуқурлик ва унинг мавжуд эмаслиги идрокнинг онгли бўлиши сари етаклайди. Шундай қилиб, иллюзияларнинг бевосита константлик начарйясини такомиллаштириш билан тушунтириш мумкин эмас. Фақат баъзи ҳоллардагина константлик механизми уларнинг баъзиларини тушунтиради. Понзо иллюзияси маълум даражада тест чиқиқларини турли масофада идрок этиш тенденцияси билан кучайтириш кузатилади.

VI БОБ ХОТИРА

1. Хотира ҳақида умумий тушунча.

Психологик манбаларда кўрсатилишича, психиканинг энг муҳим хусусияти шундан иборатки, инсон ташқи таъсиротларнинг акс эттарилишидан ўзининг кейинги фаолиятида, хатти-ҳаракатларида доимо фойдаланади ва ижодий ёндашуви натижасида баъзи бир ўзгаришлар киритади. Инсонда шахсий тажриба, куникма, малака ва билим кўлами орта бориши ҳисобига фаолият ҳамда ҳуққатвор тобора мураккаблашиб, янги мазмун, янги сифат касб эта бошлайди. Маълумки, агар ташқи оламнинг бош мия катта ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган образлари, тимсоллари ва уларнинг ичлар йўқолиб кетаверса, тажрибанинг сақланиши, билимларнинг бойиши мураккаблашиши, муайян тартибга келиши, қайтадан жонланиши мутлақо мумкин бўлмас эди. Модомики шундай экан, мазкур образлар бир-бири билан ўзаро узвий боғланиб, аста-секин мустаҳкамлаш мия қобиғида пухта сақламиб қолади, шу билан бирга, ҳаёт ва фаолиятнинг муайян талабларига мувофиқ равишда қайтадан жонланади аввалги ҳолатини бошқатдан намоён қилади.

Ҳозирги даврда қўлланиб келинаётган адабиётларда хотирага мана бундай тарзда таъриф берилиб келинмоқда: «Индивиднинг ўз тажрибасида эсда олиб қолиши, эсда сақлаши ва кейинчалик уни ян-эсга тушириши хотира деб аталади». Лекин бу таърифда хотирага *та*-аллуқли бўлган жуда кўп сифатлар, хоссалар ва хусусиятлар ўз аксини топмаган, шунинг учун уни мукамал, ихчам, пишиқ ифодаланган дейишга ҳеч қандай ҳақ ҳуқуқимиз йўқ. Ушбу кийин ҳолатдан чиқишнинг бирдан бир йўли, бизнингча, унга мана бундай тарзда таъриф беришдан иборат: “Хотира атроф муҳитдаги воқелик (нарс)ни бевосита ва билвосита, ихтиёрий ва ихтиёрсиз равишда, пасив ва актив (фаол) ҳолда репродуктив ва продуктив тарзда, вербал ва новер бал шаклда, мантикий ва механик йўл билан акс эттирувчи эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, қайтадан эсга тушириш, унутиш ҳамда таниш, эслашдан иборат психик жараён алоҳида ва умумийлик намоён килувчи ижтимоий ҳодиса, барча таассуротларни ижодий қайта ишлашга йўналтирилган мнемик (юнон *мен*-хотира) фаолиятдир”. Шунинг қатъий ишонч билан айтиш мумкинки, берилган таъриф хотиранинг мураккаб, кенг қамровли жиҳатларини тўла таъкидлаш имкониятига эга. Лекин бу нарс абсолют даражада мукамаллик даъво

қилиш деган ибора эмас, чунки унда объективлик (ташқи) ва субъективлик (ички) юзасидан маълумот акс эттирилмади. Умуман олиб қараганда эса, бу нарсага ҳожат ҳам, эҳтиёж ҳам, ҳатто имконият ҳам йўқдир.

Таърифда хотиранинг эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш унутиш, таниш, эслаш каби асосий жараёнлари алоҳида ажратиб қўрсатилган, лекин уларнинг ҳар бири мустақил ҳолат ва жараён ҳисобланмайди. Чунки улар муайян фаолият давомида, хоҳ билиш, хоҳ мнемик фаолият бўлишидан қатъи назар шаклланади ва ўша фаолият тузилиши, моҳияти ва мазмуни билан белгиланади. Шунинг учун инсон томонидан муайян бир материални эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш унинг индивидуал тажриба кўлами, билим савияси ва ақл-заковаги даражасига боғлиқдир. Чунки эсда олиб қолинган нарса ва ҳодисаларни кейинчалик қўллаш учун эсга тушириш тақозо этилади; бу мнемик фаолиятни талаб қилади. Узлаштирилган материалларнинг ушбу фаолияти доирасидан чиқиб кетиши эса унинг унутилишига олиб келади. Материални эсда сақлаш учун шахс фаолиятида қандай акс этишига боғлиқдир. Ана шунинг учун ҳар хил ҳолатларда одамнинг билиш фаолияти, хулқ-атвори ҳаётий тажрибаси ва маданий малакаси билан белгиланади. Лекин бу тўғрида қарама-қарши нуктаи назарлар ҳам мавжуд; улар ўзаро мезонлари ҳамда шарҳлари билан тафовутланадилар.

Шундай қилиб, хотира шахс психик фаолиятининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, хотиранинг бош роли ўтмишда юз берган нарса ва ҳодисаларни акс эттириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳам ҳозирги, ҳам келгусида амалга ошириш режалаштирилган воқеликнинг рўёбга чиқишини таъминлайди. Табиатда ва жамиятда намоён бўладиган ҳар қандай тоифадаги психик ҳодиса ўзининг таркибига кирувчи ҳар бир қисмни муайян тартибда ўзаро боғланган тарзда сақлаб қолинишини талаб этади. Турли кўринишга эга бўлган "боғланиш"га имкоият ёки шарт-шарош вужудга келмаса, у ҳолда ривожланиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки, И. М. Ченов ибораси билаи айтганда, киши "чақалоқлик ҳолатида"мангу қолиб кетган бўлур эди.

Психологик илмий адабиётларда кўп маротаба таъкидланишига биноан, хотира барча психик жараёнларнинг энг муҳим таснифи бўлиши билан бир қаторда, инсон шахсининг бирлиги ва яхлитлиги, биологик ва ижтимоийлик нисбатини таъминлаб туради. Уларнинг

ўзига хос хусусиятлари, хоссалари, механизмлари тўтрисида муайян тартибда маълумот бериш имкониятига эга.

Хотира психология фанининг чуқур тадқиқ қилинган жараёнларидан бири бўлиб ҳисобланса-да, лекин фан ва техниканинг тараққиёти кўп жиҳатдан хотира муаммоларининг ўрганилишига боғлиқдир. Шунинг учун унинг қонуниятларини очиш, "ақлли" ва "сунъий интеллект"ли машиналар махсулдорлигини ошириш, сифат даражасини кўтариш учун хизмат қилади. Ҳозирги даврда олиб борилаётган илмий-текшириш ишлари эсда олиб қолиш, эсга тушириш механизмлари ва когнитивистик назарияларга бағишланган. Лекин жаҳон психология фанида ассоцианизм, гештальтизм, бихевиоризм, фрейдизм каби кўплаб йўналишлар мавжуд бўлишига қарамасдан, бугун хотиранинг ягона ва туглланган назарияси ишлаб чиқилмаган. Илмий-назарий хусусиятларга эга бўлган, гипотетик фараз тарздаги назариялар ва қарашларнинг ҳаддан ташқари кўплиги кибернетика, тажриба ва генетик биология, биокимё, физиология, тиббиёт нуқтаи назаридан ёндашганлиги билан таснифланади. Бу нарсанинг барчаси хотирани ўрганишнинг психологик, нейрофизиологик ва биокимёвий босқичлари мавжудлигидан далолат беради.

Хотирани ўрганишнинг ҳар учала даражаси ичидан унинг психологик даражаси тадқиқ қилиниши ўзининг бой материаллар билан бошқаларидан сезиларли устунликка эга бўлиб, психология фанида хилма-хил йўналишлар ва назариялар ишлаб чиқилганлиги ҳамда оригинал (мустақил равишда, бошқаларга ўхшамайдиган) инновацион (янги, долзарб) ғоялар илгари сурилганлиги маълумдир. Бу назариялар негизида (моҳиятида) хотира жараёнларининг шаклланишига субъект (инсон)нинг фаоллиги қандай аҳамиятга эгалиги ва бундай фаолликнинг механизми (юзага келиши) қандай рўёбга чиқиши тўғрисидаги муаммоларни таснифлаш ва баҳолаш ётади.

Хотирага оид атамалар ва уларнинг шарҳи.

1. Мнema (юнoн mnema-хoтиpa) мнema; хотиранинг ўзига хoс мoддий aсoсларини бeлгилaш учун ишлaтилaдигaн aтaмa, И. П. Пaвлoв тaълимoтигa кўрa, хотиранинг мoддий aсoси бoш мия қoбиғидa ҳoсил бўлгaн мyвaққaт aсaб бoғлaнишлaридир. Шунингдeк, бoғлaнишлaрнинг ҳoсил бўлиши, уларнинг мyстaхкaмлaниши вa кeй-икчaлик жoнлaниши ёки фaоллaшувидир.

2. Мнемoмeтp-мнемoмeтp; хотира сoҳacидaги тaжрибaвий ил-мий тeкширишлaрдa эcдa қoлдирилиши зaрур бўлгaн сўз, ҳaрф, cон

Ҳамда тасвирларни қатъий маълум вақт оралиғида автоматик равишда учун қўлланиладиган механик ёки электр аппарати.

3. Мнемоника-мнемоника; эсда қолдиришни енгиллаштириш мақсадида сунъий равишда маҳсус чизмалари, шартли белгилар тасвирида қўлланиладиган усуллар йиғиндиси. Мнемоника кўпроқ ассоциатив (ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилик) қонунларига асосланган бўлиб, фақат ўзаро боғланган маълумот ва материалларни эсда қолдириш учун қўлланиладиган ёрдамчи усуллар йиғиндиси.

4. Амнезия (юнон. А-инкор юклама, мнѐта-хотира амнезия; хотира фаолиятининг қисман бузилиши ёки тулиқ йўқолишидан иборат руҳий нуқсон. Амнезия (хотира нуқсони) ҳолатида киши баъзан ҳатто ўз исми шарифини унутиб қўйиши ҳам мумкин. Амнезия ҳолати турли касалликлар (мас. менингит) ёки бош миё қобиғининг зарарланиши натижасида содир бўлади.

5. Ассоциация (лат. associatio-бирлашиш, қўшилиш) бирлашиш, уюштириш онгимиздаги аввалги турмуш тажрибалари билан белгиланган тасаввурлар боғланиши, шу боғланишлар хуфайли онгимизда пайдо бўладиган муайян тасаввурлар ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилик белгиларига кўра, шунга боғлиқ бўлган бошқа тасаввурларни ҳосил қилади. Масалан, «беш карра беш» деган иборани идрок қилганимизда, бош миё қобиғида шундай бир вазифавий боғланиш ҳосил бўладики, натижада биз «йигирма беш» деган миқдорни эслаймиз. Руҳий уюшмалар ташқи таъсуротлар туфайли ҳосил бўлиб, воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг яққол боғланишларини акс эттирилади, Инсон руҳий ҳаётида уларнинг аҳамияти катта; билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш ўша уюшмаларга асосланади. Уларнинг физиологик асослари бош миё ярим шарлари қобиғидаги муваққат асаб боғланишларидир.

6. Реминисценция (лат. reminiscen сал-пал эслаш) реминисценция; зарур пайтда эсга тушмаган ёки аввал унутилган деб ҳисобланган материалларнинг кейинчалик эсга тушишидан иборат хотира жараёни; вақтинчалик унутиш. Реминисценциянинг сабаби асаб тизимининг чарчаши, захарланиши ёки шахснинг кучли ҳаяжонланиши ва ҳказолардан келиб чиқиши мумкин.

7. Эйдетизм (юнон. edios образ) эйдетизм; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образларини (тимсоллари, тасвирларини) онда аниқ, тўлиқ ва ёрқин ҳолда узок вақт сақлаб қола олиш қобилятида ифодаладиган руҳий ҳодиса. Нарсаларнинг тасвирларидан диярли фарқ қилмайдиган тасаввур сифатида.

8. Парамнезия (юнон. para олдида, ёнида, mnesis эслаш) парамнезия; содир бўлаётган воқеликнинг қачонлардир бошдан кечирилгандек бўлиб туюлишидан иборат хотира касаллиги; елғон эсдаликлар ёки хотиранинг нотўғри акс этиши (иллюзияси).

9. Проактив тормозланиш (лат. pro олға, activus фаол); аввалги фаолиятнинг ундан кейинги материалларни эсда қолдириш ёки эсга туширишга салбий таъсир кўрсатишдан иборат хотира қонуни. Проактив тормозланишнинг физиологик асоси асаб жараёнлари, яъни қўзғалиш ва тормозланиш ўртасидаги индукцион (лат. inductio-келтириб чиқарувчи) муносабатдир.

10. Ретроактив тормозланиш (лат. retro қайтадан, орқага, activus фаол, ҳаракатчан); муайян материални эсда қолдириш ёки эсга тушириш жараёнига ундан кейинги фаолиятнинг салбий таъсири. Ретроактив тормозланиш олдинги фаолиятга ўхшаш материаллардан бирортасини эсда қолдириш ёки эсга туширишда айниқса яққол кўриниб, унинг физиологик сабаби асаб жараёнларининг салбий индукциясидир (кедтириб чиқарувчисидир).

11. Индукция (лат. inductio -келтириб чиқариш)-индукиия; жузъий, хусусий, якка ҳоллардан умумийликка ўтиш жараёнидир. Асаб жараёнларининг индукцияси-олий асаб фаолиятининг қўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари ўртасидаги ўзаро муносабат; нарказий асаб тизимида қўзғалиш пайдо бўлса, у бошқа марказларда тормозланишни келтириб чиқаради ёки аксинча.

12. Ретроград амнезия (лат. retrogradis орқага кетувчи, а-инкор юкламаси, мпета-хотира); Илгари юз берган воқеа ва ҳодисаларни эсда сақлашдан иборат ҳозир содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни унуттишдан иборат хотиранинг касалланиши ёки шикастланиши (нуқсони). Хотиранинг тикланиши эса унутиш жараёнига тескари равишда рўй беради; кейинчалик унутилганлар олдин, олдин унутилганлар, кейин эсга тушурилади.

13. Репродукция (лат. re- қайтатдан, pradicjio эсга тушириш)-репродукция; онгда мавжуд нарсаларни қайта тиклаш ёки эсга туширишдан иборат хотира жараёни.

14. Ретензия (лат. -retesio тутиб туриш)-ретенция; хотиранинг идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни сақлаб қолиш вазифаси (функцияси).

15. Летаргия (юнон. letargia-унутиш, эсдан чиқариш); соатлаб, бир неча кунлаб, ҳатто, баъзан ойлаб давом этадиган рухий касалликдаги уйку. Летаргия ҳолатида инсоннинг нафас олиши, томир уриши

деярли билинмайди, тана қисмлари ҳаракатсиз, фаолиятсиз, суёт бўлиб қолади.

16. Образ хотираси - яққол мазмунни, яъни нарс ва ходисаларнинг аниқ образларини, уларнинг ёрқин хусусияти ва боғланишларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, ҳамда эсга туширишдан иборат хотира тури. Образ хотираси анализаторларнинг (ташқи ва ички муҳитдан келадиган таъсуротларни қабул қилиб, физиологик жараён ҳисобланган қўзғалишни рухий жараёнга айлантирувчи асаб механизмлари тизими) номига кўра кўрув, эшитув, тер сезгиси каби турларга бўлинади. Образ хотирасининг алоҳида бир тури эйдетизм ҳисобланади. Масалан, биз илгари ўзимиз кўрган қўшиқчининг образини, у ижро этган куйнинг ва ашулани, унинг ашула пайтидаги ифодали ҳаракатларини ва турли қўзғатувчилар ҳосил қилган бошқатаассуротларни эсимизда сақлаймиз.

17. Ҳаракат хотираси-турли ҳаракатларни, уларнинг бажарилиш тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқа сифатларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда эсга туширишдан иборат тури. Ҳаракатни эсга тушириш шу ҳаракатни бевосита бажариш ёки тасаввур қилиш орқали содир бўлади. Ҳаракат хотираси меҳнат, ўқув, маиший хизмат ишлари, спорт ва бошқа турдаги малакаларнинг таркиб топиши ҳамда бажарилишида муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзгавдасининг хатти-ҳаракатларини эсда сақлаб қолиш инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этади, бундай эсда эслаб қолишнинг асосида ҳаракат шакли, тезлиги, изчиллиги, уларнинг ритми ва ҳоказолар тўғрисидаги мускул ҳаракат тасаввурлари ётади.

18. Мантиқ хотираси-маълум ғоялар, фикрлар ҳамда улар ўртасидаги мантикий боғланишларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва зарур пайтларда эсга туширишдан иборат бўлган хотира тури. Масалан, фалсафий мушоҳадалар, қонуниятлар ва шу кабиларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва қайта тиклаш жараёнларидир. Сўзлар (вербал) орқали ифодаланган фикрлар сўз мантиқ хотираси ёрдамида эсда олиб қолинади. Ўқувчилар ва талабалар ўзлари ўрганадиган, ўзлаштирадиган, ходисаларнинг моҳиятини акс еттирувчи тушунчаларни эгаллаш, улар тўғрисида ҳукм ва ҳулосалар чиқариш жараёнида хотиранинг худди мана шу турига суяниб иш кўрадилар. Бадиий ва илмий адабиётлар матнларини эсда олиб қолиш ва эсга тушириш асосида мазкур хотира тури ётади. Бундай фикрлар худди китобдагидек сўзма-сўз шаклда ҳам, шунингдек, фикрнинг сўз ифодаси аниқ

сақланмаган ҳолда ҳам эсда олиб қолиш ва эсга туширилиши мумкин.

19.Хис-туйғу (эмоционал) хотираси-воқеликдаги нарса ва ҳодисаларлан, ўз-ўзимизга бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш ва эсга туширишдан иборат хотира тури. Ҳис-туйғу ёки ҳиссий хотира-одамларнинг илгари ўз бошидан кечирган ҳис-туйғуларни ҳиссий ҳолатларини эсда олиб қолишдир. Чунончи, қачонлардир, бирон улкан на мураккаб ишни амалга оширган пайтингизда ёки мусобақа ғолиби бўлишингизда ва шу каби бошқа ҳолатларда сизда жўш урган кувонч ёхуд ифтихор ҳисси орадан анча вақт ўтгандан кейин ҳам хотирада тикланиши мумким. Имтиҳон пайтида қоникарсиз жавоб қайтарган ёки нотўғри ножўя хатти-ҳаракат туфайли каттиқ ҳижолат чекиб, уялган бўлсангиз, сиз уни узоқ вақт эсдан чиқармаслигингиз мумкин.

20. Механик (грек, онгга йўналтирилмаган) хотира-муайян материални унинг мазмуни, моҳияти, ички мантикий боғланишларига тушунмаган ҳолда, фақат муҳим бўлмаган ташқи белгиларига асосланиб эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури.

21. Муסיқа хотираси-аввал идрок қилинган муסיқа образларини эсда қидириш, мустаҳкамлаш ва кейинчалик уларни қайта эсга туширишдан иборат хотира тури.

22. Касбий хотира- бевосита ўз касбига доир нарса ва ҳодисаларни, фикр, мулоҳаза, ҳиссиёт, ҳаракатларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури. Масалан ўқитувчи талаба ҳамда ўқувчиларнинг психик хусусиятларини, ўз фанига оид қоида ва қонуниятларини; даалат автомобиль назорати ходимлари кўпроқ автомаишналарнинг рақамлари ва тусларини; спортчи ўз соҳасига тааллуқли хатти-ҳаракатлар, мусобақалар кўригини, ҳамкасабаларини эсда қолдириш ва эсда қолдириш ва эсга туширишга мойилдирлар.

23. Феноменал (гр. phainomenal-ноёб) хотира-идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг боғланиш муносабатларини фавқулодда тез ҳамда аниқ эсда қолдириш ва эсга туширишга қаратилган нодир қобилият.

24. Эшитиш хотираси-товуш қўзғатувчиларини сезиш, идрок қилиш натижасида ҳосил бўлган эшитиш образларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури.

Эшитиш хотираси асосан кўзи ожиз кишиларда ва муסיқачиларда кучли ривожланган бўлади.

25. Эсда қолдириши-идрок қилинган материалларни, нарса ва ходисаларни онгимизда қолдиришдан иборат хотира жараёни.

26. Ихтиёрсиз эсда қолдириш-идрок қилинган нарса ва ходисаларни, уларнинг айрим белгилари ва хусусиятларини, улар ҳақидаги фикр ҳамда тушунчаларни олдиндан аниқ мақсад қўймаган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни. И. П. Павловнинг фикрича, ихтиёрсиз эсда қолдириш бош мия ярим шарлари қобиғининг маълум даражада тормозланган участкалари орқали рўй беради. Шунинг ҳам ихтиёрсиз эсда қолдирилган нарсаларни биз кейин пайқаб қоламиз.

27. Ихтиёрий эсда қолдириш-идрок материалыни мақсадга мувофиқ, унинг муҳимлигини англаган ҳолда, иродавий ва асабий куч сарфлаб эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни.

28. Маъносига тушунмай (механик) эсда қолдириш-муайян материални унинг мазмунига, моҳиятига тушунмасдан, куруқ ёдлаш асосида эсда қолдириш. Ундай эсда қолдиришнинг асосий шарти материалнинг кўп марта такрорланишидир. Бундай эсда қолдириш кўпинча боғча ёшидаги ва кичик мактаб ёшидаги болаларга хосдир.

29. Мантиқий эсда қолдириш-материалнинг маъносига тушуниб, унинг алоҳида қисмлари ўртасида мантиқий боғланишлар ҳосил қилган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни. Мантиқий эсда қолдириш эсда қолдиришнинг энг тежамли ҳамда маҳсулдор туридир.

30. Эсда қолдириш тезлиги-шахснинг муайян материални идрок қилиш билан эсда қолдириш ўртасидаги вақт бирлиги билан белгиланадиган яккаҳол (индивидуал) хотира хусусияти. Эсда қолдириш тезлиги шахснинг қизиқишига, қобилятига ва истёждодига, билим даражасига, ёшига ва бошқа унинг яккаҳол, бетакрор хусусиятларига.

31. Тезкор (оператив. лат. *operativ*-тезкор) хотира инсон томонидан бевосита амалга ошириладиган кўз ҳаракатлари, ақлий ҳаракатлар учун хизмат қилувчи хотира жараёнидан иборатдир. Масалан, математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни бўлакларга ажратиб бажаришга киришамиз; оралиқ натижаларини эсимизда сақлаб турамиз: фаолиятимиз ниҳоясига яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди. Бундай ҳолатни матнни ўқишда, уни қўчириб ёзишда, мураккаброқ ақлий меҳнатни амалга оширишда ку-

затиш мумкин. Мазкур кўз тез илғовчи бирликларнинг (бўлакларнинг) ҳажми у ёки бу фаолиятни муваффақиятли яқунланиши учун таъсир қилади. Хотиранинг кўз тез илғовчи бирликларининг вужудга келишида мана шу қисмларнинг аҳамияти каттадир.

32. Қисқа муддатли хотира-бир марта, шунингдек, қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ҳамда шу кездаёқ қайта тиклашдан иборат бўлиб, қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан тавсифланади. Ахборотнинг сақланиши 30 секундгача бўлиши мумкин.

33. Узоқ муддатли хотира- кўп марталаб такрорлаш ва қайта тиклашлар орқали узоқ вақт, муддат эсда олиб қолишга мўлжалланган хотира тури.

2. Хотиранинг физиологик ва нейрофизиологик асослари

Инсон хотирасининг қонуниятларини ўрганиш психология фанининг марказий масалаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Маълумки, инсоннинг ҳар қандай кечинмаси, ҳатто хатти-ҳаракатлари узоқ муддат онгда сақланиб, маълум бир шароитда қайта намоён бўлувчи излар қолдиради. Шунинг учун хотира деганда, инсонга табиат, жамият, коинот тўғрисида маълумот, хабар, ахборот ва таассурот тўплаш имконини берадиган ҳамда илгариги тажриба изларининг эсда олиб қолиниши, эсда сақланиши, қайта эсга туширилиши, эслаши, таниша тушунилади.

Бунга боғлиқ равишда психология фани олдида хотира жараёнларини ўрганиш билан алоқадор бўлган қатор мураккаб муаммолар, масалалар тадқиқ қилиш вазифаси турибди. Булар қуйидагилардан иборатдир: излар қандай эсда олиб қолинади, эсда олиб қолишнинг физиологик механизмлари қандай, эсда олиб қолишга қандай объектив (ташқи), субъектив (ички), табиий-биологик ва ижтимоий психологик шароитлар таъсир қилади ва уларнинг чегаралари қандай кабиалар.

XIX асрнинг 70-80 йилларидан бошлаб хотирани тадқиқ қилишда тажриба, текширув, синов усулларидан фойдаланила бошланган. XIX асрнинг 80-йилларида немис психологи Герман Эббингауз «соф» хотира қонунларини ўрганиш имконини берувчи, бошқача сўз билан айтганда, тафаккурга боғлиқ бўлмаган ҳолда изларнинг эсда олиб қолиниш жараёнини тадқиқот этишининг янги услубини тақлиф қилган. Маъносиз бўғинларни ёд олишдан иборат бўлган бу услуб Эббингаузга материални эсда олиб қолишнинг эгри чизигига оид қонунни кашф қилишга, унинг асосий қоидаларини баён этишга ва

ана шуларнинг асосида изларни хотирада сақланиш муддатини ҳамда аста-секин сўниш ҳолатини текширишга имконият яратган.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида америкалик психолог Эдуард Торндайкнинг текширишлари пайдо бўлади. У биринчилардан бўлиб, текшириш предмети сифатида ҳайвонларда кўникмаларни пайдо бўлиш жараёнини танлаган эди.

XX асрнинг биринчи ўн йиллигида хотирани текшириш янгича илмий талқинга эга бўлди, унинг моддий асоси тўғрисидаги муаммоларга моҳият жиҳатидан мутлақо бошқача ёндашиш рўёбга чиқди.

Худди шу давр хотира психологиясида кескин бурилиш нуқтасини вужудга келтирди. Академик И. П. Павлов шартли рефлексларни ўрганишнинг илмий методини таклиф этди. Бу нарсa, ўз навбатида, бош миa катта ярим шарларида янги боғланишлар пайдо бўлишига ва мустаҳкамланишининг асосий физиологик механизмларини текшириш имкониятини туғдирди. Ана шундай қилиб, ушбу боғланишлар пайдо бўлишига ва сақлаб қолишига ёрдам берадиган шартшароитлар, шунингдек, боғланишларнинг сақланишига таъсир қилувчи ҳолатлар, омилар ва механизмлар тасвирлаб берилди. И. П. Павлов олий асаб фаолияти таълимоти ва унинг асосий қонунлари хотиранинг физиологик механизмларига оид билимларнинг асосий манбаига айланиб қолди.

Болаларда хотиранинг юксак (юқори) шаклларини биринчи марта тадрижий равишда тадқиқот қилиш таниқли Л. С. Виготскийга нaсиб этган (1896-1934). Л. С. Виготский 20-йилларнинг охирларида махсус текширитларнинг предмети қилиб, хотиранинг юксак шаклларини ривожланиш муаммосини танлаган ва у ўз шогирдлари Л. Н. Леонтьев (1903-1979) ва Л. В. Занков билан биргаликда хотиранинг юксак шакллари руҳий фаолиятнинг мураккаб шакли эканлигини, келиб чиқиш жиҳатидан ижтимоийлигини кўрсатади. Шунинг билан бирга у мураккаб, моҳиятига кўра, эсда олиб қолишнинг асосий босқичлари ривожланишини далиллаб берди.

Психологлардан А. А. Смирнов, П. И. Зинченколар ҳам хотира буйича илмий-текшириш ишларини олиб бордилар, унинг янги қонунлари ва механизмларини очдилар, эсда олиб қолишнинг фаолият мақсадига боғлиқлигини ёритдилар, мураккаб материални эсда олиб қолишнинг оқилона усулларини кўрсатиб беришга мувофиқ бўлдилар. Уларнинг тадқиқотлари тўғрисида бошқа бобда батафсил тўхталиб ўтамиз, шунинг учун ҳозир умумий тасниф билан чекланамиз, холос.

Хотирани психологик текширишларда қанчалик юксак муваф-ақиятларга эришгандан катъи назар изларнинг сақлаб қолиш жараё-ни унинг ҳолатлари ва ҳодисалар табиати номаълумлигича қолаверган. Бу фан тармоғидаги узилишлар бир неча давр ҳукм суриб келган. Мазкур ҳолатни турли шаклда талқин қилиш мумкин, лекин ҳеч маҳал уни сақлаш тўғрисида мулоҳаза юритиб бўлмайди.

Ушбу муаммо фақатгина охирги ўттиз йил ичида изларнинг сақланиши учун зарур бўлган мия қисмларини ажратиб кўрсатувчи ва эсда олиб қолишнинг ва унутишнинг асосида ётувчи механизмларни кўрсатиб берувчи текширишлар ўтказила бошланди. Қуйида ана шу масалалар тўғрисида мулоҳаза юритилади ҳамда илмий-амалий жиҳатлари юзасидан далиллар келтиради.

3. Хотиранинг физиологик асослари

1. Асаб тизмида изларнинг сақланиши

Кўзгатувчи таъсири остида ҳосил қилинган изларнинг узоқ муд-дат сақланиш ҳодисасини ҳайвонот оламининг тараққиёти жараёнида намоён бўлиш хусусияти тадқиқотчилар томонидан текширилган ва муайян даражада маълумотлар тўплаш имкониятига эга бўлганлар.

Тажрибада аниқланишича, полипларнинг (медузага ўхшаш жо-ниворлар) асаб тизимида бир маротаба электр токи билан таъсир қилиш орқали кўзгатишни вужудга келтириш бир неча соат давомида сақланиб қолувчи ритмик электр импульсларини ҳосил қилади. Ҳайвонот олами йирик намояндаларининг марказий асаб тизимини тадқиқот қилиш давомида худди шунга ўхшаш ҳодиса қайд қилинган. Масалан, бир маротаба бирданига электр лампочкасини ёқиш билан кўзгатиш ҳосил қилиш уй қуёнининг юқори икки дўнглигида узоқ муддат қайд қилиш мумкин бўлган ритмик электр разрядларини ҳосил қилади.

Тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, кўп вақт бир хил сигнални такрорлаб туриш натижасида инсоннинг унга мослашиши, яъни ори-ентир рефлексининг сўнишига, бефарқликка олиб боради (Е. Н. Бой-ко, Е. Н. Соколов ва бошқалар). Психолог Е. Н. Соколовнинг фикри-ча, бундай одатланиш, кўникиш ҳодисасини алоҳида олинган нейрон-нинг кўп маротаба таъсир этган кўзгатувчига бераётган жавобини текшириш давомида кузатиш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, кўзгатувчининг харак-тери ёки интенсивлигини бироз ўзгартириш жараёни ориентир реф-лексини қайта вужудга келтиради.

Е. Н. Соколов олиб борган текширишлар шуни кўрсатадики, илгари сўнган ориентир рефлексининг қайта тикланиши фақатгина кўзғатувчининг характерини ўзгартирилган заҳоти эмас, балки маълум вақт ўтгандан сунг ҳам кузатиш мумкин. Агар теширувчиларда алоҳида бир кўзғатувчига нисбатан мослашиш пайдо қилдирилган, салгина кўзғатувчининг жадаллигини, таъсир этиш вақти ёки характери ўзгартирилса, у ҳолда ориентир рефлексининг вегетатив ёки электрофизиологик симптомлари қайта тикланади. Бу ориентир рефлексининг қайтатикланиши унинг сўнгганидан узоқ муддат ўтгандан кейин ҳам кузатилган.

Нерв системаси илгариги кўзғатувчиларнинг изларини аниқ сақлай олиш қобилиятига эга. Буни тўлароқ далиллаш мақсадида мисолларга мурожаат қиламиз.

Маълумки, агар бир хил хусусиятга эга бўлган сигнал қанчалик куп учраса, синалувчи унга шунчалик тез мослашади, худди шу тариқа тезкорликда (реакциянинг латент вақти жуда қисқа бўлишига қарамай) жавоб қайтаради.

Турли методикалар билан атрофлича текширишлар шуни кўрсатадики, бу қонун энг оддий шароитларда ҳам сақланиб қолар экан.

Кейинги даврдаги текширишларнинг кўрсатишича, инсоннинг нерв системаси алоҳида сигнал изларини ўта аниқлик билан узоқ муддат сақлаш имкониятига эгадир, бунга Е. Н. Соколов тажрибалари яққол мисол бўла олади.

Синалувчиларга бир маротаба маълум бир баландлиги 500 гц ва жадаллиги 20 дб бўлган эшитиш сигнали берилган, унга жавоб тариқасида қўлни қисиши керак бўлган. Улар фақат шу сигналга жавоб бериб, бошқа сигналга қўл ҳаракатлари қилмасликлари зарур эди. Тажрибанинг навбатдаги босқичида синалувчиларга шу баландликдаги, лекин интенсивлиги 5 дб дан 30 дб гача бўлган турли товушлар берилган. Бунда бир даврнинг ўзида электроэнцефалограмма, электромиограмма, тери-гальваник реакциялар қайд қилиб борилган.

Ушбу тажриба орадан икки, тўрт ва йигирма беш кун ўтгандан сўнг қайтатдан такрорланган, лекин бир маротаба берилган эталон қайта такрор намоён бўлмаган.

Тажриба натижаларининг кўрсатишига қараганда, бир маротаба кўрсатилган эталон синалувчиларда узоқ вақт давомида сақланиб қолган ва ундан сўнг ҳам улар эталонга мос сигналларга аниқ электрофизиологик ва ҳаракат реакцияларини билдирганлар.

Келтирилган тажриба натижалари шуни кўрсатдики, инсон мияси бир марта берилган қўзғатувчининг изини узоқ аниқ сақлаши мумкиндир. Шуниси ажабланарлики, изларнинг аниқлиги вақт ўтиши билан йўқолмайди, балки у борган сари кучайиб боради.

2. Изъярнинг «консолидацияланиш» жараёни.

Юқорида биз инсон миясига таъсир қилган кул овчиларнинг изи эсда олиб қолинишини кўриб ўтган эдик. Навбатдаги вазифа изларнинг мустаҳкамланиш жараёни қандай кечади, деган саволга жавоб беришдан иборатдир. Излар тезда мустаҳкамланадими ёки маълум вақт талаб қиладими, деган муаммолар туғилиши табиий ҳолдир.

Бу саволларни ўрганиш кўпгина тадқиқотчиларнинг предмет бўлиб хизмат қилган. Кўпгина психологларнинг кузатишларига қараганда, инсоннинг бош мияси жароҳатланганда, жароҳатгача бўлган қисқа вақт ичида ва жароҳатдан кейин маълум вақт оралиғида таъсир қилган қўзғовчиларнинг изи сақланмайди. Бош суяги оғир жароҳатланиб, одам хушидан кетганда, шикастлангангача қандай ходиса рўй берганлигини ва ундан сўнг рўй берган ҳодисани сира эслай олмайди. Бу ҳол антероград, ретроград ва антероретроград амнезияси деган ном олган. Бу ҳолат шуни кўрсатадики, нерв системасида рўй берган кучли шок (руҳий оғир фавқулоддаги ҳасталаниш (мияни маълум муддатга унга етиб келган қўзғатувчиларининг изларини сақлашга қобилиятсиз қилиб қўяди.

Антероград, ретроград ва антероретроград амнезия мия изларини эсда олиб қолишга қобилиятсиз бўлиб қолган вақт оралиғини ўлчаш имконини берди. Масалан, 78-км да ҳалокатга (аварияга) учраган мотоциклчи 64-км дан бошлаб кўрган барча нарсаларни эсдан чиқаради. У соатига 60 км тезлик билан кетаётганлиги сабабли ҳалокатдан 10-15 минут олдин рўй берган таассуротларнинг изларини мустаҳкам сақлаб қола олмаган. Демак, изларнинг хотирада мустаҳкамланиши ёки психологияда айтиладиганидек, «консалидация»ланиш учун 10-15 минут қифоя қилар экан, холос.

Шунга ўхшаш омиллар асосида махсус тажрибалар ўтказилиб, бунда синалувчиларга сунъий кучсиз шок берилади ва қандай муддат оралиғи хотирадан тушиб қолиши кузатилади.

Психолог Федор Дмитриевич Горбовнинг тажрибалари бунга яққол мисол бўла олади: унда синалувчилар кичик ойнача олдида ўтказилади. Ойначадан оддий арифметик белгилар (4, 1, - 8, 5) ўтиб туради. Синалувчилар берилган сонни илгари натижага қўшиб ёки ундан айириб, арифметик операцияларни бажаришлари зарур эди.

Албатта, мисолларни ечиш давомида синалувчи хотирасида илгариги натижаларни сақлаш керак эди. Фавқулолда «бирданига» синалувчига кескин ёруғлик чақнаши кўринишида «шок» берилади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, бундай ҳолларда текширилувчи-лар ҳозиргина олинган натижани эсларидан чиқариб кўйиб, ҳисобни охиргисидан эмас, балки олдингисидан давом эттирдилар, Тажрибалар шуни кўрсатдики, кучсизгина шок унгача бўлган изларни ўчира ва изларнинг “консолидация” ланиши учун зарур бўлган шароитга тўсқинлик қилар экан.

Юқоридаги кузатишлар шундай фикрга олиб келдики, изларнинг мустаҳкамланиши учун муайян вақт талаб қилинади ва ушбу фактни текшириш учун психологияда қатор тадқиқотлар ўтказила бошланди.

Кўпгина муаллифлар америкаликлар томонидан тадқиқотлар қўйидагича амалга оширилган. Ҳайвонларда кўникма ҳосил қилинаётгандан биров вақт ўтган, ҳайвонга электр токи берилади. Агар шок кўникма ҳосил қилинганидан 10-15 минутдан кейин берилса, у ҳолда мазкур кўникма йўқолади: агар кўникма ҳосил қилинганидан кейин 45-60 минут ичида берилса, кўникма сақланади. Шу сабабдан изларнинг мустаҳкамланиш вақти учун 10-15 минут ажратилиши кифоя қилади. Жаҳон психологлари олиб борган кейинги тажрибалар шуни кўрсатдики, шокдан сўнг ҳосил қилинадиган кўникмага ҳам шок салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Демак, шок изларининг «консолидация» ланишигача таъсир қилиб қолмасдан, балки мияни шундай ҳолатга солиб кўяр эканки, бунда кўникма ҳосил бўлиши реалликдан узоклашади.

Ҳозирги даврда шу нарса маълум бўлдики, юқоридаги самара (эффект) фақат электр шоки ёрдамидагина эмас, балки фармакологик элсментлар таъсири остида ҳам кузатилар экан. Масалан, барбитуралар бош мия пўстлоғини тормозланиш ҳолатига олиб келади; метразол пўстлоқдак кучли кўзғалишни юзага келтиради. Тўпланган маълумотларга қараганда, одамда кўникма ҳосил қилиниб, бир минут ўтгандан сўнг барбитуратларни қабул қилиш кўникма изининг йўқолишига олиб келар экан; айнан шу дозадаги барбитуратли кўникма ҳосил қилингандан сўнг 30 минут ўтгач қабул қилинса, кўникманинг бузилишига олиб келиши мумкин. Шунга ўхшаш натижалар метразол билан ўтказилган тажрибаларда ҳам кузатилган; кўникма ҳосил қилингандан сўнг 10 секунд ўтгач, метразол қабул қилиниши изларнинг қўпол равишда бузилишига олиб келади, 10 ми-

нут кейин қабул қилинса, у ҳолда изларнинг кучсиз сақланиши намоён бўлади, 20 минут ўтганда эса кўникма бутунлай сақланган.

Бироқ миянинг қўзғалишига таъсир қилувчи турли моддалар изларнинг сақланишига турлича «чуқурликдаги» таъсир қиладилар. Баъзилари 3-4 кун олдин ҳосил қилинган кўникмаларни йўқотса, бошқалари изларнинг ҳосил бўлишига таъсир қилади.

Маълум бўлишича, изларнинг «консолидация» ланишрини тезлаштирувчи моддалар ҳам маълумдир. Бундай препаратларнинг бириотрихниндир. Бундан инъекция қилинса, консолидацияни тезлаштириш билан бирга, унга салбий таъсир кўрсатувчи моддаларга нисбатан «яшовчанроқ» қилиб қўяди.

Юқорида таъкидлаб ўтилган тажрибалардан кўриниб турибдики, изларнинг мустаҳкамланиши маълум вақт талаб қилади ва ушбу жараёнда турли куч билан таъсир қилувчи ҳолатлар ҳукм суради. Лекин ҳайвонларнинг индивидуал фарқлари мавжуд бўлиб, изларнинг консолидацияси турли ҳайвонларда турлича тезликда рўй беради. Америкалик психолог Мак Гоунинг кўрсатишича, кўникма тез ҳосил бўладиган каламушларга, кўникма ҳосил қилинадиган 45 сек. ўтгандан кейин шок берилса, излар йўқолади, 30 минутдан кейин шок берилса, у ҳолда излар сақланади; кўпинча кўникма аста-секин ҳосил бўлувчи каламушларда (индивидуал-типологик хусусиятларга кўра) 45 секунддан ва 30 минутдан кейин берилган шок изларни бир хилда йўқотади. Бу шуни кўрсатадики, каламушларнинг «тез» гуруҳларида излар 15-20 минут ичида консолидация бўлишга улгуради (узок вақтгача) ва улар «секин» гуруҳларида эса излар консолидация бўлишига улгурмайди ҳамда узок вақтгача яхши мустаҳкамлана олмайди.

Инсон томонидан муайян изларни ўзлаштириш деган гап изларнинг мустаҳкамланганлиги эмас ҳали, чунки уларнинг мустаҳкамланиши учун маълум вақт зарурдир. Бу вақт кўпгина омилларга боғлиқ бўлиб, жумладан, булар қаторига индивидуал хусусиялар ва уларни имконини киритиш мумкин.

3. Хотиранинг физик ва нейрон из қолиш назариялари.

Физик из қолиш назариясида нейронлардан нерв импульсларининг ўтиши ўзидан кейин физик из қолдиради деб тахмин қилинади. Бу назария тарафдорларининг фикрига қараганда, изларнинг физик акс этиш синапсларда юзага келадиган электрик ва механ ўзгаришларда ўз аксини топади.

Изларнинг нейрофизиологик асослари тўғрисида фикр юритилганда Лоренте, Максэлейн каби олимларнинг реверберлаштириш ҳодисасини (реверберлаштириш-айланма акс эттириш демакдир) татбиқ қилинганларини айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Уларнинг кўрсатишларича, нерв хужайралардан чиққан аксонлар бошқа хужайраларидаги дендритлар билан кўшилиши натижасида реверберлаштириш ҳодисаси вужудга келади.

Протоинлар ҳосил бўлиши билан боғлиқ бўлган ҳолатлар биокимёвий реакциялар дейилади. Бу ҳодисани жаҳон психологлари узоқ муддатли хотиранинг психофизиологик механизми деб атайдилар. Мак Коннел (АҚШ) ёмғир чувалчангларида тажриба ўтказган. У Юартли рефлексларни ҳосил қилиш бошқа реакциялардан фарқли ўлароқ, биокимёвий реакцияларда (ёруғдан қочишни машқ қилиш) икки-уч марта камайиб кетишини кўрсатган.

Юқорида баён қилинган тадқиқотларнинг кўрсатишича, хотира сабабий боғланиш, яъни детерминатор ҳолати натижасида вужудга келади.

4. Хотира турлари

Психиканинг энг муҳим хусусиятларидан бири-боғлиқ тўғрисидаги ташқи таассуротларнинг, инсоннинг индивидуал-типологик хусусиятларининг акс эттирилиши индивиднинг юриш-туришида, хатти-ҳаракатларида, феъл-атворида кейинчалик узлуксиз равишда фойдаланишдан иборатдир. Инсон хатти-ҳаракатларининг аста-секин мураккаблашуви, янгича мазмун ва шакл касб этиши, сифатий ўзгаришларининг юз бериши, шахсий тажрибанинг кенгайиши, ортиши билан рўй беради. Ташқи оламнинг, борлиқнинг, турмуш тарзининг бош мия катта ярим шарларининг пўст қобиғида ҳосил бўладиган образлари, тасвирлари, хоссалари тубдан йўқолиб кетмайди. Воқеликнинг ва ташқи оламнинг тимсоллари, тизимлари ўзаро турли йўсинда, тарзда боғланиб мустаҳкамланади, тартибга келади, гуруҳга бирлашади, ҳаёт ва фаолиятнинг талабларига мос равишда эсда олиб қолинади; эсда сақланади, муайян изларнинг жонланиши натижасида уларнинг барчаси тикланади.

Хотира инсоннинг ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида қатнашиши туфайли унинг намоён бўлиш шакллари, ҳолатлари, Шарт-шароитлари, омиллари ҳам хилма-хил кўринишга эгадирлар. Одатда хотиранинг турларига ва уларни муайян турларга ажратишда энг муҳим асос қилиб, унинг характеристикасини эсда олиб қолиш,

эсда сақлаш, қайта эсга тушириш, эслаш, таниш сингари жараёнларни амалга оширувчи фаолиятнинг хусусиятларига боғлиқлиги олинади. Умумий психологияда хотира 5 та муҳим мезонга (бизнингча) мувофиқ равишда турларга, кўринишларга ажратилади:

I. Руҳий фаолиятнинг фаоллигига кура хотира куйидаги турларга бўлинади;

- а) ҳаракат ёки мотор ҳаракат хотираси;
- б) образли хотира;
- в) ҳис-туйғу ёки ҳиссиёт хотираси;
- г) сўз-мантиқ хотира.

II. Руҳий фаолиятнинг мақсадига биноан;

- а) ихтиёрсиз,
- б) ихтиёрий,
- в) механик,

III. Руҳий фаолиятнинг давомийлигига кўра:

- а) қисқа муддатли хотира;
- б) узоқ муддатли;
- в) оператив (тезкор) хотира.

IV. Руҳий фаолият кўзгатувчисининг сифатига кўра:

- а) музикий, б) эшитиш хотираси.

V. Руҳий фаолиятнинг инсон йўналишига қараб:

- а) феноменал, б) касбий.

Ҳаракат хотираси. Инсон фаолиятининг ҳар бир турида руҳий фаолликнинг у ёки бу кўринишлари устунлик қилиши кузатмлади: масалан, ҳаракат, ҳиссиёт, идрок, ақл-заковат каби руҳий фаолиятнинг кўринишлари мавжуддир. Ана шу руҳий фаоллик турларининг ҳар бири тегишли ҳаракатларда ва уларнинг маҳсулотларида ўз ифодасини топиб, ҳаракатларда, ҳиссий кечинмаларда, туйғуларда, образларда, тимсолларда фикр ва мулоҳазаларда акс этади.

Буларнинг барчасига хизмат қилувчи хотиранинг ўзига хос турларига нисбатан психология фанида илмий тушунчалар тариқасида ном берилган: ҳаракат, ҳиссиёт, образли ва сўз-мантиқ хотира.

Турли ҳаракатлар ва уларни бажарилиш тартиби. тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, эсга туширишдан иборат хотира тури ҳаракат хотираси деб аталади.

Хотиранинг бошқа турларига қараганда, ҳаракат хотираси баъзи одамларда аниқ, равшан устунлик қилаётганлиги учраб туради. Психология фанида классик (мумтоз) мисолга айланиб қолган *ушбу* ҳолатни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир; бир мусиқа ишқибози мусикий асарни хотирасида мутлақо қайта тиклай олмас экан, лекин у яқиндагина эшитган операни фақат пантомима тарзидагина қайта тиклаш имкониятига эга бўлган. Турмушда шундай одамлар учрайдики, улар ўзларида ҳаракат хотирасининг бирлигини умуман пайқамайдилар. Мазкур хотира турининг ғоят катта аҳамияти шундан иборатки, у юриш, ёзиш, ифодали ҳаракат малакалари билан бир қаторда ҳар хил амалий меҳнат малакалари таркиб топишининг асосини ташкил қилади. Агар инсонда ҳаракат хотираси бўлмаганда эди, у биронта ҳаракатни амалга ошириш учун ўша ҳаракатнинг айнан ўзини ҳар гал «бошдан бошлар», ўрганар эди. Фигурали учир, лангар билан сакраш, гимнастика, чопишда хатти-ҳаракатлар, бадий гимнастика билан шуғулланиш ҳаракат хотирасини тақозо этади. Жисмоний чاقқонлик, меҳнатдаги маҳорат, «олтин қўллар», зийрак кўзлар, эгилувчанлик ва кузатувчанликка эга бўлиш юксак, барқарор ҳаракат хотираси мавжудлигининг аломати бўлиб ҳисобланади.

Ҳис-туйғу ёки ҳиссий хотира. Бу хотира ҳис-туйғулар, руҳий кечинмалар, ҳиссиётлар бизнинг эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай қондирилаётганлигидан, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятига нисбатан муносабатларимиз қай тарзда амалга оширилаётганлигидан доимо хабар бериб туриш имкониятига эга. Шунинг учун ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида ҳиссий хотира тури жуда катта аҳамият касб этади.

Воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан ўз-ўзимизга бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш, эсда сақлаш эсга туширишдан иборат хотира тури ҳиссий хотира деб аталади. Улар биз руҳиятимизда кечирган, маънавиятимга таъсир қилувчи, хотирамизда сақланиб қолган ҳис-туйғу, эҳтирос, алам, армон кабилар жонланишга ҳаракатга ундовчи ёки ўтмишда салбий кечинмаларга эга бўлган ҳаракатлардан сақлаб турачи сигнал тарзида намоён бўлади. Ўзга кишиларнинг руҳий ҳолатига ҳамдард (эмпатия) бўлиш, бевосита воқелик моҳиятига ошнолик, китоб, санъат, кино, театр қаҳрамонлари билан биргаликда қайғуриш сингари инсон туйғулари ҳиссий ёки ҳис-туйғу хотирасига асосланади.

Ҳиссий хотира ўзининг вужудга келиш хусусияти, тезлиги, динамикаси, давомийлиги билан хотиранинг бошқа турларидан маълум маънода ажралиб туради. Ҳар қайси одамга ўз турмуш тажрибасидан маълумки, кўпинча қачонлардир ўқиган китоблардан, томоша қилган кинофильмлардан спектакллардан фақат «таассуротлар» боғланишлар занжирини ечишнинг дастлабки тугуни сифатила намоён бўлади. Шунинг учун ҳиссий хотира ижтимоий аҳамият касб этиб, умумийлик алоҳида олинган одамлар кайфиятлари бир-бирларига ўхшашлиги илик руҳий муҳитни вужудга келтириш ёки нохуш кечинмалар тўлқинини барпо этиш эҳтимоли тўғрисида мулоҳаза юритилаётганлиги аён бўлса керак) аломати остида ижтимоий, гуруҳий, жамоавий барқарор ёки бекарор кайфиятни вужудга келтиради. Оммавий кайфият (шодлик, ғам-ғусса, безовталаниш кабилар) худди шу тарздаги эхтирос, аффект, стресс, шижоат сингари кечинмаларни келтириб чиқаради ҳамда уларни хотирада сақланишга ёрдам беради, зарурият туғилганда жонланишга ўз таъсирини ўтказади.

Образли хотира. Образли хотира тасаввурлар ва турмуш манзаралари, шунинг билан бирга, товушлар, таъмлар, ранглар, шакллара билан боғлиқ бўлган хотира туридир. Образ хотираси деб, яққол мазмунни, бинобарин, нарса ва ҳодисаларнинг аниқ образларини, уларнинг хусусиятлари ва боғланишларини эсда қолдириш, онда мустаҳкамлаш ҳамда зарурият туғилганда эсга туширишдан иборат хотира турига айтилади.

Психология фанида образли хотиранинг бир нечта турлари ажратиб кўрсатилади, биз уларнинг айримларига тавсиф берамиз.

Изчил образлар. Сенсор хотиранинг энг содда кўриниши ёки шакли изчил образлардан иборатдир. Изчил образларнинг намоён бўлиш ҳодисаси қуйидагилардан тузилгандир: агар субъект (шахс)га бир неча дақиқа оддий кўзғатувчи юборилса, жумладан, 10-15 сек ёрқин қизил квадратга қараб туриш таклиф этилса, сўнг текширилувчи олдидан квадрат олиб қўйилса, у қизил квадрат ўрнида худди шундай геометрик шакл изини кўришда давом этади, асосан, бу шакл кўк-яшил рангда товланади. Мазкур из ўша заҳоти, баъзан бир неча секунддан кейин пайдо бўлиб, 15 секунддан то 45-60 секундгача ўша объектда сақланиб туради, шундан сўнг у аста-секин оқара бошлайди; натижада ўзининг аниқ контурини йўқотади, кейинчалик мутлако йўқолиб кетади, гоҳо бутундай йўқолиш учун қайтадан пайдо бўлиши мумкин. Одамларнинг индивидуал - типологик хусусиятларига қараб,

изчил образларнинг аниқлиги ва давомийлиги турлича бўлиши кўзга ташланади.

Ўзининг келиб чиқиши, кучлилиги жихатдан изчил образлар салбий ва ижобий турларга бўлинади. Агар изчил равишда одам қизил рангга қараб туриб, сўнгра нигоҳини оқ қоғрзга кўчирса, у ҳолда объектда кўк-яшил ранг пайдо бўлгандай туюлади. Изчил образларнинг ушбу тури салбий изчил образлар деб аталади. Бу ҳолатни яна бир мисол орқали тушунтирилса, кўйидаги кетма-кетлик ҳодисаси намоён бўлади. Қоронғи хонада кўз олдида бир нарса, масалан, кўл яқинлаштирилса, сўнгра қисқа муддатли (0, 5 сек) электр чироғи ёқилса, бу ҳолда чироқ ўчгандан кейин одам бир неча дақиқа давомида нарсаларнинг аниқ образларини кўришда давом этади. Мазкур образ ўз рангида бир қанча муддат сақланиб, сўнг кўздан йўқолади.

Изчил образлар хотира жараёнининг содда изларига мисол бўла олади. Ушбу рухий ҳолатни онг билан бошқариб бўлмайди, чунончи хоҳишларга қараб узайтириш, ихтиёрий равишда қайта тиклаш мумкин эмас. Бинобарин, изчил образлар ушбу хотиранинг мураккаброқ турларидан ана шу жиҳати билан фарқ қилади.

Изчил образларни эшитиш, тери орқали сезишда кузатиш мумкин, лекин бу вазиятда изчил образлар кучлироқ номоён бўлиши ва қисқа муддат давом этиши кузатилади.

Эйдетик образлар. Умумий психологияда изчил образлардан эйдетик образларни фарқлаш анъана тусига кирган («эйдос»-юнон «образ» деган маънони англатади). Хотиранинг бу тури, яъни эйдетик образлар ўз вақтида немис психология мактабининг намоёндалари ака-ука Йенишлар томонидан таърифлаб берилган. Баъзи одамларда, айниқса, болалик ва ўсмирлик, ўспиринлик ёш даврларида кузатилган нарса ёки суратлар кўз ўнгидан олиб қўйилса ҳам сурат сиймоси узоқ вақт сақланиш хусусиятига эга.

Мазкур нарса ва жисмларнинг аниқ образлари, тасвирларини кузатиш мумкин. Бу ҳодиса жаҳон психология фанида тажрибада текширилиб кўрилган. Тажрибада текширилувчига 3-4 минут давомида расм кўрсатилган ва тасвир олиб қўйилгандан сўнг, унинг таркибий қисмлари, тузилиши ҳақида қатнашчиларга саволлар берилган. Бу жараёнда айрим текширилувчилар биронта саволга жавоб бера олмаган бўлсалар, аниқ эйдетик образга эга бўлган иштирокчилар эса расмни кўришда давом этаётгандай ҳар бир саволга аниқ жавоб беришга эришганлар.

Тажрибаларнинг кўрсатишига қараганда, эйдетик образлар уз вақт инсон онгида сақланиши мумкин. Мабодо уларнинг йўқолиб кетган бўлса ҳам, лекин ҳеч қандай қийинчиликсиз сиймоси қайтатикланиши мумкин.

Собиқ шўро психологияси фанида эйдетик образларнинг намоён бўлиш ходисаси (ёрқин эйдетик хотирага эга бўлган кишининг психологик хусусиятлари) А. Р. Лурия томонидан кўп йиллар давомида ўрганилган. Эйдетик хотиранинг индивидуал-типологик хусусиятлари чуқур таърифлаб берилган. Эйдетик образлар ҳаракатчанлик хусусиятига эга бўлиб, субъектнинг олдида қўйилган вазифа ва унинг тасаввурлари таъсири остида ўзгартириши мумкин.

Ака-ука Йенишлар томонидан ўтказилган оддий тажрибада эйдетик хотирага эга бўлган текширувчига олма ва ундан сал узоқроқда жойлашган ирмоқ тасвирланган расм кўрсатилган. Расм ўртадан бўлиб қўйилгандан кейин текширувчидан олмани олиш истаги кучайиб бораётганлиги сўралган. Муайян йўл-йўриқ берилгандан кейин текширилувчи мана бундай ҳолатни тасвирлаб беради: ирмоқ олмага яқинлашиб, уни илади ва ихтиёрсиз равишда қатнашчи томон тортади. Хуллас, эйдетик образ ҳаракатчан бўлиб, субъектнинг руҳий кўрсатмаси таъсири остида сифат ва миқдор ўзгаришга юз тутаяди. Эйдетик образлар, илмий текширишларнинг кўрсатишича, болалик ва ўспиринлик ёш давларида муайян муддат ҳукм суради ва вақтнинг ўтиши билан унинг излари аста-секин сўна боради.

Психофармокологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, эйдетик образларни кучайтирувчи қалий ионлари ва шунингдек, уни кучсизлантирувчи кальций ионлари моддалари мавжуддир. Илмий изланишларда олинган миқдорий материаллар эйдетик образлар пайдо бўлишининг психологик илдишларини чуқурроқ очишга хизмат қилади.

Тасаввур образлари. Тасаввур образлари хотиранинг янада мураккаброқ тури бўлиб ҳисобланади ва уларнинг хусусиятлари ҳақида тасаввурга эгамиз. Инсон дарахт, мева, гул тўғрисида тасаввурга эга эканлиги шуни кўрсатадики, унинг илгариги тажрибалари субъектнинг онгида шу образларнинг изларини қолдирган, Илмий тушунчалар талқин қилинганида тасаввур образлари эйдетик образларга жуда яқиндек туюлади. Лекин эйдетик образлар ҳақидаги психологик таҳлил шуни кўрсатадики, тасаввур образлари унга қараганда анча бой бўлиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Тасаввур образларининг эйдетик образларидан ажратувчи фарқ-тасаввур об-

разларининг полимодаллик хусусиятидир. Бунинг асосий моҳияти тасаввур образлари кўриш, эшитиш, тери орқали сезиш изларининг таркибий қисмларини бирлаштиради. Масалан, мева тўғрисидаги тасаввур образи унинг ташқи кўриниши (шакли, ранги), мазаси, оғирлиги, вазнини ўзаро бирлаштириб акс эттиради.

Тасаввур образларининг эйдетик образларидан асосий фарқи шундан иборатки, у ўз таркибига нарсга ҳақидаги тасаввурларни ақлий жиҳатдан қайта ишлашни киритади ва жисмларнинг асосий хусусиятларини ажратиб, маълум бир категорияга бирлаштиради. Инсон гул образини фақатгина эсга туширмайди, балки уни муайям бир сўз ёки тушунча билан атайди, номлайди хусусиятларини ажратиб кўрсатади, аниқ бир категория моҳиятига киритади.

Демак, тасаввур образларида одамнинг хотираси идрок қилинган нарсанинг изини суи равншда сақлабгина қолмай, балки бир қатор таассуротлар билан бойитади, нарсга мазмуни ва моҳиятини тахлил қилиб, у ҳақида ўз билимлари, тушунчалари кабиларни тажриба билан боғловчи ижодий сермахсул фаолиятни амалга оширади. Буларнинг барчаси иродавий сифатлар, ақлий зўриқиш, асабий таранглашув натижасида рўёбга чиқади.

Хуллас, тасаввур образлари хотиранинг мураккаб фаолият маҳсули ҳисобланиб, улар изчил ёки эйдетик образларга нисбатан мураккаб психологик ҳодисадир. Тасаввур образлари хотира изларининг мураккаб тури бўлиб, унинг ақлий жараён билан яқинлиги инсон билиш фаолиятининг муҳим таркибий қисмидан бири эканлигидан далолат беради.

Сўз-мантиқ хотираси. Сўз-мантиқ хотираси мазмунини фикр ва мулоҳазалар, аниқ ҳукм ҳамда хулоса чиқаришлар ташкил этади. Инсонда фикр ва мулоҳаза турли хил шакллар ёрдамида ифодаланганлиги туфайли, уларни ифодалаш фақат ўзлаштирилаётган материалларнинг асосий маъносини изохлаш, талқин қилиб бериш ёки уларни сўз-ма-сўз ифодаланилишини айнан айтиб беришга қаратилган бўлиши мумкин. Агар маълумот, ахборот, хабар, материал маъно жиҳатдан қайта ишланмаса, у ҳолда материални сўзма сўз ўзлаштириш мантикий ўрганиш бўлмасдан, балки, аксинча, механик эсда олиб қолишга айланиб қолади.

Сўз-мантиқ хотирасининг вужудга келишида биринчи сигнал бир қаторда иккинчи сигналлар тизими асосият касб этади. Чунки сўз мантиқ хотираси фақат инсонгагина хос бўлган хотиранинг махсус тури ҳисобланиб, бу хотира тури ўзининг содда шакллари би-

лан ҳайвонларга ҳам тааллуқли бўлган ҳаракат ҳмс-туйғу ва образли хотиралардан ҳам сифат, ҳам миқдор, жиҳатидан кескин фарқ қилади. Ана шу боисдан сўз мантиқ хотираси бир томондам хотирнинг бошқа турлари тараққиётига асосланади, иккинчидан, уларга нисбатан етакчилик қилади. Шу билан бирга бошқа барча турларнинг ривожланиши сўз-мантиқ хотирасининг такомиллашувига узвий боғлиқдир. Сўз-мантиқ хотиранинг ўсиши қолган хотиратурларининг барқарорлашувини белгилайди.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира,

Хотира турларига нисбатан бошқача тарзда ёндашиш ҳоллари учрайди, шу боисдан хотира фаолияти амалга ошираётгани яққол, фаоллик хусусиятлари билан узвий боғлиқ равишда турларга ажратилади. Масалан, фаолият мақсадига кўра хотира ихтиёрсиз ва ихтиёрий турларга булинади.

Ихтиёрий хотира деганда маълум мақсадни рўёбга чиқариш учун, муайян даврларда ақлий ҳаракатларга суянган ҳолда амалга оширишдан иборат хотира жараёни тушунилади. Бу фаолиятни одатбеvosита бошқаради. Кўпинча психология фанида ихтиёрий хотирага ихтиёрсиз эсда олиб қолиш қарши қўйилади. Бу жараён маълум, керакли топшириқ ёки вазифа қўйса, эсда олиб қолишга етакловчи фаолият бирон-бир мақсадни рўёбга чиқариши йўналтирилган тақдирда юзага келади. Биз математика топшириклари ечаётганимизда масаладаги сонларни эсда олиб қолишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўймаймиз. Мазкур сўз-мантиқ ҳолатда асосий мақсад фақат масала ечишга қаратилади, бунинг натижасида сонларни (иккинчи даражали белги сифатида) эсда сақлашга ҳеч қандай ўрин ҳам қолмайди. Шунга қарамай, биз уларни қисқа муддатга бўлса-да, эсда сақлашга интиламиз, бу ҳолат фаолият якунлангунга қадар давом этади.

Эсда олиб қолишни мақсад қилиб қўйиш, эсда олиб қолишнинг асосий шарти ҳисобланади. Серб психологи Радосавлевич ўз тадқиқотида қуйидаги ҳодисани баён этади. Тажрибада текширилувчидан бири синовни қўллаётган тилнинг тушунмаганлиги туфайли, унинг олдига қўйилган вазифаларини пайқай олмаган. Бунинг оқибатида унча катта бўлмаган тадқиқот материали 46 марта ўқиб берилганига қарамай эсда лоиб қолинмаган. Тажрибанинг кейинг босқичида вазифа текширилувчига тушунтирилиб берилганидан сўнг у материал билан олти марта ўқиб танишиб, уни такрорлаб, қисмга ажратиб эсга қайта туширишга эришган.

Хотиранинг ихтиёрий ва ихтиёрсиз турлари хотира таракқиётига иккита кетма-кет босқичларини ташкил этади. Ихтиёрсиз хотиранинг турмушда ва фаолиятда катта ўрин эгаллашини ҳар ким ўз шахсий тажрибасида билади. Ихтиёрсиз хотиранинг муҳим хусиятларидан бири- махсус мнемик мақсадсиз, аклий, асабий, иродавий зўр беришсиз ҳаётий аҳамиятга эга бўлган кенг кўламдаги маълумот хабар, ахборот, таассуротларнинг кўпчилик қисмини акс эттиришидир. Шунга қарамадан, инсон фаолиятининг турли жабҳаларида ўз хотирасини бошқариш зарурати туғилиб қолиши мумкин. Худди мана шумдай шароитда, ҳолатларда, вазиятларда, ғавқулдда керакли нарсалар ихтиёрий равишда эса сақлаш, эса тушириш ёки эслаш имкониятини яратадиган хотиранинг мазкур тури катта аҳамиятга эгаллиги шубҳасиз.

Қисқа муддатли, узоқ муддатли ва оператив хотира.

Сўнгги пайтларда собиқ шўро ва чет эл психологиясида хотира тадқиқотчиларининг эътиборини эса олиб қолишнинг дастлабки, бошланғич дақиқаларида вужудга келадиган ҳолатлар, жумладан, ташқи таассурот изларининг мустаҳкамлашигача бўлган жараёнлар, ҳолатлар механизмлар, шунингдек, уларнинг мустаҳкамланиш муддатлари ўзига жалб қилиб келмоқда. Масалан, бирор материал (шакли, моҳиятидан қатъий) хотирада мустаҳкам жой олиш учун бунинг субъекти томонидан тегишли равишда қайта ишлаб чиқиши, зарур материалларни бундай ишлаб чиқиш учун маълум даражада муддат талаб этиши табиийдир. Ана шу вақт, муддат оралиғида хотирада қайта тикланаётган изларни консолидациялаш-мустаҳкамлаш деб қабул қилинган. Мазкур жараён инсон томонидан яқингинада бўлиб ўтган ҳодисаларни акс садосидай кечинма сифатида кечирилади ва такомиллашади. Инсон муайян дақиқаларда, лаҳзаларда долзарб пайтда бевосита идрок қилинаётган нарсаларни гўё кўришда, эшитишда давом этаётгандек туюлади. Ушбу жараён келиб чиқиши жихатидан беқарор, ҳатто ўзгарувчан, лекин улар шу қадар махсус тажриба орттириш механизмларининг фаолиятида муҳим аҳамият касб этади, шу боисдан уларнинг роли шу қадар аҳамиятлики, бу жараёнларда эса олиб қолиш, эса сақлаш, ахборотлар, маълумотлар, хабарларни қайта эса туширишнинг алоҳида тури сифатида Ушбу жараён одатда психология фанида қисқа муддатли хотира деб аталади.

Жуда кўп қайтаришлар ва қайта тиклашлар натижасида материални муддат давомида эса сақлаб қолиш характерли бўлган узоқ

муддатли хотирадан фарқ қилган ҳолда қисқа муддатли хотира марта ҳамда жуда қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ва шу онданок қайта тиклашдан сўнг қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан ҳарактерланади.

Ҳозирги замон илмий адабиётларида қисқа муддатли хотиранинг қуйидаги атамалари мавжуд: "бир лаҳзалик", "зудлик", дастлабки, қисқа муддатли ва бошқалар.

Оператив хотира. Инсон томонидан бевосита амалга оширилаётган фаол, тезкор ҳаракатлар, усуллар учун хизмат қилувчи жараёни англатувчи мнемик ҳолат оператив хотира деб аталади. Ҳозирги замон психологиясида ушбу ҳолатни намойиш қилиш учун ушбу мисол келтирилади: математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни муайян бўлақларга ажратиб ҳал қилишни мақсад қилиб кўямиз. Шу боисдан, оралиқ натижаларини ёдда сақлашга интиламиз ниҳоясига (охирга, якунланишга) яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди.

Мазкур ҳолат матнни талаба ёки ўқувчи томонидан ўқишда, уни кўчириб ёзишда, ижодий фикр юритишда, ақлий фаолиятни амалга оширишда яққол кўзга ташланади.

Мазкур фаолиятда хотираинг оператив бирликлари деб номланадиган қисмлар (бўлақлар парчалар) ҳажми, кўлами у ёки бу фаолиятнинг муваффақиятли якунланишига таъсир кўрсатади. Хотирада омилкор, тезкор бирликларни таркиб топишида ана шу қисмларнинг аниқловчилик аҳамияти каттадир. Қисмнинг ҳажми, кўлами, аниқлиги, лабиллиги, тактик ва стратегик хусусиятга эга эканлиги муҳим аҳамиятга эга (мисол учун: почта қутиси). Рамзий маънода юқорида қисқача мулоҳаза юритилган хотира турлари қуйидагича узвий боғлиқликка эгадир: оператив-қисқа муддатли ва узоқ муддатли.

5. Эсда олиб қолиш турлари ва уларни тадқиқ қилиш методикаси.

Психология фанида эсда олиб қолишнинг қуйидаги турлари мавжуд эканлиги тан олинган:

1) маълумот, хабар, таассурот, ахборот ва материалларни эши тиш орқали идрок қилиш ҳамда эса олиб қолиш;

2) эгаллаш ёки ўзлаштириш зарур бўлган бўлган материалларни кўриб идрок қилиш ёрдамида эсда олиб қолиш;

3) материалларни ҳаракат ёрдамида ва эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эсда олиб қолиш;

4) аралаш ҳолатда эсда олиб қолиш: эшитиш, кўриш, ҳаракат, кабилар орқали идрок қилиш ва эсда олиб қолиш, бошқача айтганда, бир нечта таъсир этувчилар ёрдамида акс эттириш.

Ушбу мисоллар ёрдамида биз эсда олиб қолишнинг таҳлил қилиб ўтилган тўрт тоифаси хусусиятлари билан таништириб, ўзига хос хараатлари ҳақида тўхталамиз.

I II III IV

Перо/ дело/ тезда/ дарс
Тоғ/ чанғи/ ўк /қоракурт
Дарахт/ денгиз/ осмон/ арава
кулф /тош/ кум/ эчки
таёк/ сарой /китоб/ ўқитувч
картон/ кўнғирок /шок /апельси
сиёх/ пўст/ балкон/ ўт
асалари/ каламуш/ чирок/ бўри
карам/ бўта/ ит /парта
ойна/ эртак /топишмоқ/ кўзикорин

1) биринчи қатор ўқиб бирилади, сўнг эсада қолинган сўзларни ёддан талаб қилинади;

2) иккинчи қатордагини кўриб идрок қилиш, сўнг эслаб қолганларини ёзиш вазифаси қўйилади;

3) 8-10 минутдан кейин 3 қатордаги сўзлар ўқиб берилади в уларни ҳавода ёзиб кўрсатиш сўралади, бу йўл идрок қилинган сўзларни ёддан ўзича ёзишни тақозо қилади;

4) сўнгги қатор ўқилади ва кўрсатилади; синалувчилар уларни ичдан такрорлашлари керак, ундан сўнг эслаб қолинган сўзларни ёзиш тавсия қилинади.

Мана шу йўллар орқали эшитиш, кўриш, эшитиш-ҳаракат, комбинирлаштирилган (аралаш) турлари ёрдамида хотиранинг қайси тури устунроқ ёки қайси бири бўш эканлигини аниқлаш мумкин.

Эсда олиб қолишда ассоциацияларнинг аҳамияти муҳимдир. Бунинг учун эсда олиб қолиш жараёнининг боғланишлари пайдо бўлиш суръатини аниқлаш мақсадида, улар хусусиятларига биноан қуйидаги: 1) сабаб-оқибат боғланиш (кесилса-оғрийди), 2) бўлак ва яхлит муносабати (кўйлак-ёқаси), 3) қарама-қаршилик муносабати (осойишталик-шовқин), 4) инъор этиш ҳолати (кувноқ-ғамгин), 5) адекват ёки аниқдик (ғор сақланиш жойи, ўқитувчи сўзига ўқувчининг жавоб топиши) турларга ажратилади.

А. Р. Лурия эсда олиб қолишни тадқиқ қилишда “Пиктограмма” усулидан фойдаланади. Ушбу усул хусусиятига кўра, асосан, тажриба учун қалам ва қоғоз талаб қилинади. Бунинг учун 12-18 тагача атама танлаб олинади: 1) қувончли байрам, 2) оғир меҳнат, 3) ўсиш, 4) кечки мазали овқат, 5) жасур ҳаракат, 6) касаллик, 7) бахт, 8) сеҳрли савол, 9) жудолик, 10) дўстлик, 11) зимистон, 12) қайғу, 13) адолатсизлик, 14) шубҳа, 15) илиқ шамол, 16) алдаш, 17) бойлик, 18) оч бола.

Тажриба ўтказувчи атамаларни ўқиш пайтида синалувчилар эшитиши зарур бўлган сўзларни пиктограмма шаклида график ҳолатда ифодалаши керак (нимани хоҳласа ўшани чизиш). Атамлар ўқилганда синалувчилар орадан 5 минут ўтгандан кейин уларга пиктограмма (расм, график орқали) бўйича берилган сўзларни эслаш, ҳар бир пиктограмма тагига атамани ёзиш сўралади. Бунда эсга туш қарама-қарши тартибда бўлиш тавсия этилади. Масалан. оғир меҳнат курак ёки болға, юк орқалаган одам; шубҳа-йўл кесилиши ёки сўроқ аломати, ўсиш-ўсаётган дарахт, тўғри чизик ва бошқалар.

Эсда олиб қолиш коэффициентини қуйидаги формула асосида ҳисоблаб чиқилади: $K = \frac{T}{n} \cdot 100 \cdot T$ эсга қайта туширилган тўғри сўзлар миқдори П- қўйилган талабларнинг умумий миқдори. Бу тажриба орқали: а) вербал эслаб қолиш самарадорлиги, б) ассоциациялар йўналиш ва хусусияти, в) уларнинг умумлашганлиги, яққол белгилардан мавҳум белгиларга ўтишини аниқлаш имкони юзага келади.

Эсда олиб қолиш инсон фаолиятининг хусусиятига бевосита боғлиқдир. А. А. Смирнов, П. И. Зинченко тажрибалари шуни кўрсатадики, эсда олиб қолиш у ёки бу фаолиятдагина самарали бўлиш мумкин. А. А. Смирновнинг тажрибаларида текширишларга қараганда, икки хил фаолият таклиф қилинса, биринчи ҳолда улар маъноли матнни эсда олиб қолиш назарда тутилади. Синалувчилар матнни ёдлар эканлар, материаллар устида ҳеч қандай фаол иш ола бормаганлар. Иккинчи ҳолда эса эсда олиб қолиш вазифя қўйилмайдиган, лекин матн устида муайян иш олиб бориш, унда уч райдиган маъновий хатоларни аниқлаш таклиф этилади. Иккинчи ҳолда эсда олиб қолиш анча самарали бўлганлиги аниқланган.

Бу самарадорлик эса кўп жиҳатдан бериладиган кўрсатмаларга боғлиқдир. Умуман эсда олиб қолиш кўрсатмаси узоқ ва қисқа муддатли эсда сақлашга, аниқ эсга туширишга ёки сўзлари билан эсга туширишда қараб кўрсатмалар бериш мумкин. Тажриба ўтказувчиларнинг хизмати шундаки, а) синалувчиларга тегишли кўрсатмаларни

кўрсатмаларни ишлаб чиқиш ёки уларни яратиш, б) қайси хабар, маълумот, ахборот, таассурот муваққат хусусиятга эга, в) нимани умрбод эсда олиб қолиш зарурияти мавжуд, г) қандайларини тушуниб олиш кифоя қилади, д) нимани қай ҳолда сўзма-сўз эсда олиб қолиш кераклигини кўрсатиб ўтиш лозим. Кузатишларнинг кўрсатишича, бундай кўрсатмалар (установкалар берилмаганда); тажриба иштирокчиларида кўпинча нотўғри ва қарама-қарши ҳукмлар вужудга келади.

Махсус воситалар ва оқилона усулларни қўллаш орқали эсда олиб қолиш соҳасидаги ёдлашдан иборат ташкилий фаолият алоҳида аҳамиятга эга. А. А. Смирновнинг ўтказган тажрибасидаги натижалар шуни кўрсатадики, матнни махсус тузиб чиқилган режага асосланган ҳолда ёдлаш режаси, пала-партиш эсда олиб қолишдан икки барабар самаралироқ экан, психолог олимларнинг тавсиясига биноан ёдлаш жараёнида материални такрорлаш билан уни фаол эсга тушириш ўзаро алмаштириб туриш юқори натижалар беради. Кузатишлар ва тажрибалар шуни кўрсатадики, ўқувчилар ва талабалар бу усулларни мустақил равишда эгаллай олмайдилар, одатда улар муаллимнинг раҳбарлигида эгаллашади. Акс ҳолда ўқув фаолияти иштирокчилари материални бевосита, ихтиёрсиз эсда олиб қолиш босқичида қотиб қолиши мумкин, бу ҳол ақлий ўсишга қарама-қаршидир.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ўқув материалларини маъносига тушуниб эсда олиб қолиш йўли оқилона йўл бўлиб қолмасдан, балки у механик эсда олиб қолиш жараёнини ўзининг самарадорлиги билан кескин даражада ажралиб туради.

Инсон улғайиб борган сари унинг ақлий фаолиятида маълумот, хабар, билимлар маъносини тушуниб эсда олиб қолиш кенг ўрин эгаллай бошлайди. Ҳозирги давр талаби шундан иборатки, ахборот қўламининг тезкорлик билан кенгайиб бориши ўқиш ва ўқитишда материалларни маъносига тушуниб эсда олиб қолишдан иборат хотира фаолиятга нисбатан эҳтиёж янада кучаяди. Лекин бу мулоҳаза механик эсда олиб қолиш мутлақо яроқсиз ўқув фаолияти ёки умуминсоний фаолиятнинг таркибий қисми деган хулосага олиб келмаслиги зарур. Чунки ишлаб чиқаришда, турмуш жабхаларида, таълимда таърифлар, ифодаланган саналар, шартли белгилар, математик ва кимёвий аломатлар, хорижий атамалардан фойдаланиш механик эсда олиб қолиш жараёни орқали амалга оширилади. Шунинг учун бу ҳолатни эсда олиб қолиш ва эсга тушириш кўрсатмаларидан (установкаларидан) келиб чиққан ҳолда талқин қилиш адолат тантанаси деб тушуниш керак. Механик эсда олиб қолиш билан боғлиқ ахборот-

лар мажмуи инсон билиш фаолиятининг таркибий қисми эканлигини тушунтириш оқилона ёндашиш намунаси бўлиб ҳисобланади. Бу омил жаҳон психологлари тажрибасида кўп марта тадқиқ қилинган тўпланган материаллар ўз долзарблигини хали ҳам йўқотгани йўқ, бунга республикамизда йиғилган натижалар яққол мисолдир.

Эсда олиб қолиш жараёни деганда, сезги, идрок. тафаккур ички кечинмаларни хотирада сақланиш хусусияти тушунилади. Кундалик ҳаётимизда китоб, журнал, газета ўқиганимизда, материални эсда олиб қолиш учун шу материалларнинг маъносига тушуниб олишга ҳаракат қиламиз. Жамики нарса инсонга етарли даражада тушунарли бўлмаса, у тақдирда уларни эсда олиб қолиш жараёни жуда қийин кечади. Ўрганллаётган материалнинг мазмуни ва маъносига тушуниб олиш учун одам уни таҳлил қилишга, умумлаштиришга ҳаракат қилади. А. А. Смирнов таъкидлаганидек, материални ўзлаштириб олиш худди шу жараёнга яққол мисолдир. Муаллифнинг шахсий фикрига қараганда, ўзлаштирилаётган материалларни эсда олиб қолиш қийинлиги уларни тушуна олмаслиқдир. Тушуниб олишнинг эсда олиб қолишдаги аҳамияти худди шу билан тавсифланади.

Жаҳон психология фани тўплаган маълумотларга қараганда, ўзлаштирилаётган материални механик тарзда эгаллашга нисбатан унинг маъносини тушуниб ўзлаштириш бир неча марта маҳсулдордир.

Эсда олиб қолиш жараёнида ўзлаштирилаётган материалнинг маънога эга бўлишлиги ёки бўлмаслиги муҳимдир. Ассоциатив психология мактабининг вакили, таниқли психолог Г. Эббингауз жаҳон психологиясида биринчи бўлиб, 1885 йилда олий руҳий жараён бўлган хотирани (1888 йилда интеллектни) илмий тажриба методи негизида текширди ва кенг кўламда турмушга татбиқ этди. У хотира жараёнини тажрибада текширишнинг асосий йўналишини ишлаб чиқди. Хотирани "соф" кўринишда ўрганишга ҳаракат қилиб, маъно касб этмайдиган бўғинлардан фойдаланади. Унинг бу тадқиқоти кишининг мантикий хотирасини эмас, балки механик хотирасига нисбатан қўлланишга хос тўғри йўналишдир.

Г. Эббингаузнинг бу тадқиқоти психологияда интроспектив (ўз-ўзини кузатиш ёки ички кузатиш) методга қарама-қарши қўйилган илмий тажрибавий метод ютуғи сифатида илмий-амалий аҳамиятга эгадир. У хотира жараёнини текширишда ўз олдига 38 та маъно аңглатмайдиган бўғинлардан тузилган материални эсда олиб қолшини мақсад қилиб қўйган. Бу материални ўзлаштириш ўртача 55 марта

такрорлашни талаб қилади. Эсда олиб қолиш учун 38-40 сўздан, 11 та боғлиқ бўлмаган сўзлардан фойдаланган. Бу материални ўзлаштириш 6-7 маротаба такрорлашни талаб этган, умумий ҳисоб эса 9:1 нисбатга тўғри келган.

Д. Лайон ҳам худди шу муаммо билан шуғулланган(1914 йили). Унинг тажрибаларида 200 та мазмунга эга бўлмаган, маъно касб этмайдиган сўзлар 98 минутдан кейин эсда олиб қолинган. Прозаик (содда тил билан ёзилган, бадиий бўёққа бўялган) матндан олинган 200 та сўз 24 минутдан сўнг, шеърӣ услубда ёзилган матндан олинган 200 та сўз 10 минутдан кейин эсда олиб қолинган. Бу ерда ҳам маълум бир маъно касб этувчи материални эсда олиб қолиш маъносиз материални эсда олиб қолишга нисбатан 9:1 ҳосил қилади. Эсда олиб қолишнинг мустаҳкамлиги ўзлаштирилаётган материални маънога эга ёки эга эмаслигига боғлиқдир.

Г. Эббингауз унутишнинг вақтга боғлиқлигини тажриба орқали аниқлаган. Тўпланган натижаларнинг кўрсатишича, материал ёд олингандан сўнг унутиш суръати тез, кейинчалик у бирмунча секинлашади. Бу қонуният маъносиз айрим бўғинларни унутиш устида олиб борган ишларида тасдиқланган. Тажрибаларнинг кўрсатишига қараганда, ўрганилган нарсалар бир соатдан кейин унутилади. Материални ўзлаштириш жараёни мобайнида, хотирлаш натижасида унутиш секинлашиб боради. Муваққат асаб боғланишлари сусайиши натижасида қачонлардир содир бўлган нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқалари хотирада аста-секин йўқолиб боради. Вақтнинг ўтиши билан бирмунча унутилиб борилаётган ёки унутилиб кетилаётган вақтли боғланишларни, яъни ассоциацияларни қайтадан тиклаш жараёни кучқувват, ҳатти-ҳаракатларни талаб қилади.

Г. Эббингауз издошлари ва шогирдлари томонидан ўтказилган жуда кўп тадқиқотларнинг кўрсатишича, унутиш суръати материалнинг маъноли ёки маъносизлигига, унинг қанчалик англашилганлигига боғлиқдир. Материал қанчалик мазмундор, англашилган, тушуниб олинган бўлса, у ҳолда унутиш ҳам шунчалик секин кечади. Лекин маъноли материалга нисбатан ҳам унутиш аввал тез суръатда, кейинчалик эса бу секинлашади. Бирон бир материални ўзлаштириш ёки эсда олиб қолиш - инсоннинг эҳтиёжлари, қизиқиши, фаолиятнинг мақсади билан боғлиқ бўлса, бу материал секин унутилади.

Унутишнинг тезлиги эсда олиб қолинган материалнинг мустаҳкамлигига тескари пропорционал хусусият касб этади. Демак, эсда олиб қолишнинг мустаҳкамлиги ўзлаштирилаётган материалнинг

маънога эга ёки эга эмаслигига боғлиқликдан ташқари, яна бир нечта омиллар ўз таъсирини кўрсатади (қизиқиш, хоҳиш, шахсий аҳамиятга эга эканлиги) ва унинг фаолият мазмунига айланишига ҳам боғлиқ. Шунингдек, улар кишининг шахсий, яккахол хусусиятларига ҳам бевосита алоқадордир.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларнинг исботи учун Г. Эббоингаўзнинг ҳаётий тажрибасидаги мисолни келтириб ўтамиш. У Дон Жуан Байроннинг тўртлигини 24 соатда ўзлаштириб олади. Бу тўртлик Г. Эббингауз учун шахсий аҳамият касб этган, шу билан бирга, унинг қизиқиш истакларига мос тушган. Бунда ўзлаштириш жараёни қуйидагича кетади: иккинчи марта такрорлаш 50 фоиз вақтни тежасган, кейин вақт ўтиши билан бу тўртликларни такрорлаш 34 фоиз вақтни ташкил қилган. Орадан 22 йил ўтгандан сўнг ҳам бу тўртлик ҳанузгача унинг кўз ўнгидан кетмаган. Худди шу ғазалнинг бошқа бир тўртлигини ёд олишга ҳаракат қилиб кўрилганда, бунинг учун бирмунча кўп вақт талаб қилган ҳамда 7 фоиз вақт кетгач. Бу ғазалнинг қолган қисмлари ёд олинмаган. Демак, бундан шундай хулосага келишимиз мумкинки, одам учун катта ҳаётий аҳамиятга эга бўлган нарсаларнинг кўпчилик қисми мутлақо эсдан чиқиб кетмайди.

1926 йили П. Вильямсон бир бўғинли сўзлар асосида тузилган материалдан фойдаланиб, А. Дитце ва Г. Джонс (1931 йили) каср усулидаги матндан олинган материални бир марта ўқиб чиқилгандан сўнг, олинган материалларга кўра, унутиш жараёни Эббингаузнинг маъносиз бўғинлар ёрдамида тузилган материаллар асосида ўтказилган тажрибасидан фарқли равишда, қуйидагича натижа берган: Эббингауз тажрибаларида бир соат ичида 35 фоизга кескин пасайган бўлса, Датце-Джонсларнинг тажрибаларида унутиш 72 фоизга, П. Вильямсонникида эса унутиш 75 фоизга пастлашган ҳолда эгри чизик ҳосил қилади.

Собиқ шўро психологлари тадқиқотларининг натижалари; маънога эга бўлган материалларни ўзлаштиришда эсда олиб қолиш учун турли хил йўналиш, кўрсатма бериш муҳим аҳамият касб этади, деган фикрни тасдиқлайди. А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, П. А. Рибников ва бошқалар болаларнинг хотира фаолиятини ўрганганлар, шунингдек, улар ўқиш фаолиятига асосланган ҳолда мактаб ўқувчиларида текшириш ишларини олиб борганлар.

П. И. Зинченко, М. Н. Шардаков, А. И. Липкиналарнинг тадқиқот ишларининг аксарияти шунга бағишланган бўлиб, турли материални эсда олиб қолишда тушунишнинг аҳамияти муҳимлигини

тасдиқлашган интиланган. Бу материални эсда олиб қолишга тўғри йўналиш берилишининг натижасида материал мазмунини тушуниб олган ҳамда эсда олиб қолиш тезлиги, аниқлиги, мустаҳкамлиги ва тўлиқлиги таъминланади.

А. А. Смирновнинг таъкидлашича, шу давргача ҳеч ким, ҳеч бир илмий адабиётларда болаларга ва куйи синф ўқувчиларига аҳамиятли бўлган материални механик тарзда олиб қолишлари кўрсатилмаган.

Немис психологи Вильям Штерн (1871-1938) фикрича, болаларда ҳам, катта ёшдаги одамларда ҳам маъносига тушуниб ўзлаштиришга нисбатан механик эгаллаш кам маҳсулдордир. Бу мулоҳаза ҳақиқатдан ҳам тўғри бўлиб, у Меймон фикрига кўра, ёш улғайиши билан маъносиз материални эсда олиб қолиш камайиб боради ва кам самара беради, лекин маънога эга бўлган билимларни эсда олиб қолиш эса сезиларли даражада ривожланиб боради. Шунга ўхшаш омиллар бошқа психологлар томонидан ҳам тўпланган бўлиб, бу ҳақда бой материаллар умумий психология хрестоматияларида ўзифодасини топган.

А. А. Смирнов маъно англатмайдиган бўғинлардан ва маъно касб этувчи сўзлардан тузилган материал асосида текшириш ўтказган. Катта ва кичик ёшдагиларда ихтиёрий ва ихтиёрсиз эсда олиб қолишни алоҳида текшириш, ҳар иккала ёш даврида мазмундор ва мазмунсиз материални эсда олиб қолишнинг муносабатини текшириш мақсад қилиб қўйилган.

Маъно касб этган материални эсда олиб қолиш ёш болаларга нисбатан катталарда устунлиги, лекин маъносиз материални эсда олиб қолиш кичик ёшдаги болаларга қараганда кам самара бермаслиги аниқланган. Маъносиз бўғинлар нафақат кичик ёшдаги болаларда, балки катта ёшдагиларда ҳам яхши ўзлаштирилади.

А. Н. Леонтьев тадқиқот ишларида катта ёшдагиларнинг маъносиз бўғинлардан тузилган материални яхши, пухта эсда сақлаб қолишлиги таъкидланган. Катта ёшдагилар маъносиз бўғинларни қандайдир мазмун билан тез ва осон боғлай оладилар. Шунинг учун уларда болаларга нисбатан ҳам кучлироқ маъно касб этади, шунингдек, маъно англатмайдиган материални ўзлаштириш жараёни тез кўчади, маҳсулдорроқ бўлади. Маъносиз материаллар эгаллаш учун ирода кучи, иродавий сифатлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Эсда олиб қолишга ҳеч қандай йўналиш берилмай материални яхши олиб қолиниши кишининг жадал фаолият билан боғлиқдир. Фаол фаолият одамларнинг хотира йўналиши ўрнини босиб, эсда олиб

қолиш учун берилган йўналишлар ва уларнинг функцияларина бажара олади. Ихтиёрсиз эсда олиб қолиш фаол, иродавий куч сарфлаш ҳисобига амалга ошади. А. А. Смирнов маъноли материални эсда олиб қолишнинг болалар учун енгил кучиши - уларнинг ёш хусусиятларга боғлиқ нарса эмаслигини таъкидлаб ўтади. Чунки болалар ҳали тушуниб олмаган материални гўё маъноси яшириниб ётгандек қабул қиладилар. Матн маъносининг номаълумлиги унга нисбатан қизиқиш билишга интилиш, мазмунини излашга талабчанлик уйғотади. Одатда, маъносиз сўзларни лаборатория шароитига қараганда, кундалик турмушда пухтароқ эслаб қолинади. Масалан, рўзғор ёки боғча учун сотиб олиниши зарур бўлган нарсалар ва бошқалар. Ўзлаштирилаётган материал фаол фаолият мазмунига, предметига айланганда мустаҳкам эсда олиб қолинади, маҳсулдорлиги бирмунча юқори бўлади. Улар кўп нарсаларни механик эсда олиб қоладилар, муайян маънога эга бўлган материал мазмунини, моҳиятини ҳамма вақт ҳам тушуниб олавермайдилар. Болалар ўз сўзлари билан таҳлил қилишларида эса уларда сўз - бойлиги етишмайди. Бир фикрни иккинчиси билан изчил боғлай олмайдилар. Кичик мактаб ёшидаги болалар бўлса, материални тушуниб олишлари қийин бўлгандагина уларни, маъносини тушунган ҳолда, ёд оладилар. Шунинг учун навбатдаги материални ўзлаштираётганда ҳам худди шу йўсинда ёд олиш улар учун муваффақиятлироқ кўчади. Шундай қилиб, улар механик тарзда эсда олиб қоладилар, бунинг асосий сабаби эса материални тушунишнинг қийинлиги ҳисобланади.

Қатор психолог олимларнинг мулоҳазаларига биноан: 1) материални эсда олиб қолиш даражаси шахснинг ёш давлари хусусиятига эга эмас, балки унинг яққаҳол шахсий хусусиятларига боғлиқдир; 2) механик эсда олиб қолишнинг одат тусига кириб қолиши ҳам ёш давларнинг хусусияти эмасдир; 3) чет эл психологи Г. Уиппл (1919 йилда) ушбу масалани тадқиқ қилишга кўра, сўзма-сўз эсда олиб қолиш механик эсда олиб қолишнинг бирон-бир кўринишидир.

Тажриба вақтида ўзлаштирилаётган материални "ўз сўзи" билан баён қилиб беришлари сўралганда, натижа кўнгилдагидек бўлмаган, бунга асосий сабаб сўз қашшоқлигидир. Чунки ўзлаштирилган материал мантикий изчил эмас, балки сўзма-сўз ўзлаштирилади. Сўзларнинг бирин-кетин изчилликда баён қилиниши бироз бўлса-да, материалнинг аслиятига яқинлашади.

Материал ва хабарларни сўзма-сўз эсда олиб қолиш имконият - нинг сабаблари қуйидагилардан иборат:

- А) материалнинг таъсирчанлик даражаси;
- Б) шахснинг ўзлаштиришга муносабати;
- В) ўзлаштирувчининг имконияти ва қобалияти.

Агар ўзлаштирилаётган материал таъсир кучини кўрсатишда ёш даврининг хусусиятлари, субъектнинг ўзига хослиги, бетакрорлиҳисобга олиниб, уларни эгаллашга нисбатан тўғри кўрсатма берилса ҳолда унинг таъсирчанлиги ортади. Материални ўзлаштиришга нисбатан муносабатда катта ёшдаги одамлар учун материални маъносига тушуниб эсда олиб қолишнинг аҳамияти, болалар ва мактаб-ўқувчиларида эса тасаввур образлари ва образли хотира муҳим касб этади. Болаларда ўзлаштирилаётган материалнинг аниқлиги, ўзига хослиги, бетакрорлиги, аксарият хусусиятларига эга эканлиги каби сифатларнинг аҳамияти муҳимдир.

Инсоннинг ўз устида мустақил ишлаши, ўз-ўзини такомиллаштириш, ўз-ўзини бошқариш имконияти, узлуксиз машқ қилиши, зарур кўникма ва малакаларни эгаллаши, ички имкониятлардан унумли фойдаланиши эсда олиб қолиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

VII БОБ ТАФАККУР

1. Тафаккур психологияси предмети

Психология фани нимадан баҳс этади, деган анъанавий савол мавжуддир, бироқ ҳозирги даврда тафаккур психологияси предмети нима деган савол туғилмоқда. Маълумки, психология фани тафаккурни ўрганадиган ягона фан эмас, чунки унинг айрим жиҳатларини логика, философия, ҳатто кибернетика тадқиқ қилмоқда. Шунинг учун тафаккур психологияси предмети аниқлаш жуда муҳим масалалардан бирига айланиб қолмоқда.

Умумий психология дарсликларида тафаккурни берилган таъриф турлича бўлиб, иккита ёки учта муҳим хусусияти таъкидлаб ўтилади, холос. Жумладан, П. И. Ивановнинг дарслигида «тафаккур инсоннинг шундай ақлий фаолиятидирки, бу фаолият воқеликни энг аниқ (тўғри), тўлиқ, чуқур ва умумийлаштириб акс эттиришга (билишга), инсоннинг тагин ҳам оқилона амалий фаолият билан шуғулланишига имкон беради» деб таърифланади. Ушбу таърифда тафаккурнинг тўла, аниқ ва умумлаштирилган ҳолда акс эттириши таъкидлаб ўтилади, холос, лекин унинг характерли хусусиятлари бевосита, сўз ёрдами билан ифодаланиши муаллифнинг диққат марказидан четда қолган.

М. В. Гамезо «тафаккур воқеликнинг умумлашган ҳолда ва сўз ҳамда ўтмиш тажриба воситаларида акс эттирилиши» эканлиги баён қилади. У тафаккурнинг умумлашган, сўз воситасида ва воситали атроф-муҳит ҳодисаларини акс эттира олишини таъкидлайди. Бизнингча, тафаккурга берилган ушбу таъриф унинг предмети тўла очиб беришга қурби етмайди, шунинг учун бошқа манбаларга мурожаат қилишга тўғри келади.

А. В. Петровский таҳрири остидаги дарсликда тафаккурга ушбу шаклда таъриф ўз ифодасини топган: «Тафаккур-ижтимоий-сабабий, нутқ билан чамбарчас боғлиқ муҳим бир янгилик қидириш ва очишдан иборат психик жараёндир, бошқача қилиб айтганда, тафаккур воқеликни анализ ва синтез қилишда уни бевосита ва умумлаштириб акс эттириш жараёндир». Таърифдан кўриниб турибдики, юқорида келтириб ўтилган таърифлардан бир мунча кенгроқ тафаккур хусусиятларни очиб бериш учун хизмат қилади, бироқ унинг жиҳатлари тўла қамраб олинмаган.

В. В. Богословский таҳриридаги дарсликда ҳам тафаккурга берилган таъриф унинг умумлашган ва билвосита акс эттириш хусусиятлари ёритилган холос. Худди шунга ўхшаш тафаккур хусусиятлари Ф. Н.Гоноболдин, К. К. Платонов дарсликларида ҳам учрайди.

Бизнингча, тафаккур предмети белгилаш учун тўлароқ таъриф О. К. Тихомировнинг дарслигида берилган. Тафаккур предмети кирувчи таркибий қисмлар мана бундай ифодаланади: «Тафаккур бу ўз маҳсулоти билан воқеликни умумлаштириб, бавосита акс эттиришни характерлайдиган, умумлаштириш даражаси ва фойдаланадиган воситаларига ҳамда ўша умумлашмалар янгилигига боғлиқ равишда турларга ажратишдан иборат жараён, билиш фаолиятидир». О. К. Тихомиров мазкур таърифда тафаккурнинг аксарият жиҳатлари ва хусусиятларини таъкидлаб ўтган. Лекин тафаккур муаммосига янгича ёндашишларнинг пайдо бўлиши таърифни янада такомиллаштиришни тақозо қилади.

Ҳозирги даврда тафаккурнинг предмети юзасидан психологияда турли - турли қараш ва таърифлар мавжуддир. Уларни айримларига характеристика бериб ўтамиз. С. Л. Рубинштейн назариясига биноан, тафаккурни психологик жиҳатдан ўрганишнинг асосий предмети - жараён, фаолият тариқасида намоён бўлишдир. Муаллиф тафаккур операциялари, шакллари шакллантиришда-жараён, муаммоли вазиятни ҳал қилишда эса-фикр юритиш фаолияти сифатида вужудга келишини чуқур таҳлил қилиб беради. С. Л. Рубинштейн тафаккур тўғрисидаги ғояни ривожлантириб, уни субъект фаоллигининг пайдо бўлиши деб аталади.

А. Н. Леонтьев тафаккур психологияси предмети юзасидан мулоҳаза юритиб, тафаккурни турли кўринишларга ажратади, фикр юритиш фаолияти эканлигини тан олади, лекин уни предметли-амалий фаолият деб номлайди. Шунинг билан бирга тафаккурнинг структураси, фикр юритиш мотивацияси тўғрисида назарий методологик муаммоларни ўртага ташлайди.

П. Я. Гальперин фикрига кўра, тафаккур-бу ориентирлаш-тадқиқот фаолияти, ориентировка жараёндир, яъни ориентировка-жараён, ориентировка фаолият. Муаллиф психология фани интеллектуал масалаларни ечишда субъектнинг тафаккурга ориентировка қилиш жараёнини ўрганишдан иборат деб тушунтирилади. П. Я. Гальперин тафаккурнинг бошқа жиҳатларини ўзининг ақлий ҳаракатларни босқичли шакллантириш назариясидан келиб чиққан ҳолда ёритишга интилади.

А. В. Брушлинский тадқиқотларида тафаккурнинг муҳим янгиликни қидириш ва очиш, гипотеза ва назарияларни башорат қилиш олдиндан пайқаш хусусиятлари алоҳида таъкидлаб ўтилади. Юқоридаги муаллифлардан ўларок, Л. В. Брушлинский тафаккурнинг умумлаштириб, билвосита акс эттиришдан ташқари муҳим янгиликни излаш ва очиш, олдиндан башорат қилиш хусусиятлари мавжудлигини далиллаб кўрсатади.

Тафаккур психологияси предмети юзасидан шўро психологлари томонидан билдирилган мулоҳазаларга якун ясаб, умумий таъриф беришнинг мавриди келди. Психологияда тафаккурга нисбатан берилган қатор тушунчалар мавжуддир, жумладан, жараён, фикр юритиш фаолияти, башорат қилиш, англашилган билимлар, ақл мезони фаҳмлилик ва бошқалар. Юритилган фикрларга суянган ҳолда, тафаккурга қуйидаги шартли таърифни бериш мумкин. Тафаккур атроф-муҳитдаги воқеликни нутқ ёрдами билан бавосита, умумлашаган ҳолда акс эттиривчи психик жараён, ижтимоий сабабий боғланишларни англашга, янгилик очишга ва башорат қилишга йўналтирилган ақлий фаолиятдир. Таърифда тафаккурнинг энг муҳим хусусиятлари ва функцияси санаб ўтилган, яъни сўз (фикр) билан, умумлаштириб, бавосита, ижтимоий сабабийлик, янгилик очиш, башорат қилиш, жараён, фаолият ва бошқалар. Бизнингча, берилган таърифдан келиб чиққан ҳолда тафаккур предмети аниқлашга ҳаракат қилинса, мақсадга мувофиқ иш қилинган бўлар эди. Тафаккур предмети белгилаш машаққати унинг мураккаб билиш жараёни эканлигини яна бир қирра тасдиқлаб турибди. Қуйидаги тафаккур структурасини илова қиламиз.

2. Тафаккур операцияси

2.1. Анализ ва синтез операциялари. Анализ-шундай бир тафаккур операциясидирки, унинг ёрдами билан биз нарса ва ҳодисаларни фикран ёки амалий ва хусусиятларини таҳлил қиламиз. Алломаларнинг айтишича, маймуининг ёнғоқни чақишининг ўзиёқ бошланғич оддий анализдир. Ўқувчи ва талаба ёшлар турмушда ва дарс жараёнида анализ ёрдами билан кўпгина ишларни амалга оширадилар, топшириқлар мисол ва масалаларни ечадилар. Демак, табиат ва жамиятдаги билим ва тажрибаларни инсон томонидан ўзлаштириб олиш анализдан бошланар экан. Дарсда биз кимёвий бирикмаларни (H_2 , SO_4 -водород, кислород ва олтингугуртга) парчалаймиз. Маърузаларда гапларни грамматик таҳлил қилиш асосида турли гап бўлакларига,

морфема ва фонемаларга ажратилади. Агарда инсон олдида авттоматотининг тузилишини олиш вазифаси кўйилса, у ҳолда бу топшириқ ҳал қилиш учун у моторни айрим қисмларга ажратиб, ҳар бир қисмни ўз навбатида алоҳида олиб текшириш лозим бўлади ва ҳоказо.

Маъруза ва дарс жараёнларида тафаккурнинг анализ қилиш операцияси жуда муҳим роль ўйнайди. Инсонга савод ўргатиш бола нутқини анализ қилишдан бошланади. Сўнг бу ҳолат матнни гапларга уларни сўзларга, сўзларни ўз навбатида бўғинларга, фонемаларга уларни эса товушларга бўлиш сингари ақлий фаолият билан аста-секин алмаштирилади. Арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия, физика ёнки Ўзбекистон тарихи, фалсафа, иқтисод, политология, психология ва бошқа фан асосларини ўрганиш муаммоли топшириқларни, масалаларни ечиш ҳам анализ қилишдан бошланади.

Юқорида айтиб ўтилган мотор ёки бошқа қисмларнинг ролини чуқур тушуниш учун ёлғиз анализнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки таркибий қимларни бирлаштирилган ҳолда бир-бирига таъсир қилиб турган мотор ва машинани бутунлигича олиб текширгандагина, унинг мотор ёки машини эканлигини англаш мумкин.

Синтез - шундай бир тафаккур операциясидирки, биз нарса ва ҳодисаларнинг анализда бўлинган, ажратилган айрим қисмларни, бўлақларини синтез ёрдами билан фикран ёки амалий равишда бирлаштириб, бутун ҳолига келтирамиз. Синтез элементларнинг, нарса ва ҳодисаларнинг қисмлари ва бўлақларини бир бутун қилиб қўшишдан иборат ақлий фаолият эканлиги таърифдан ҳам кўриниб турибди. Анализ амалий бўлгани каби синтез ҳам амалий характер касб этади. Масалан, мотор ёки двигателнинг қисмларини, деталларини йиғиштириб ўрни-ўрнига жойлаштирилганда, яъни синтез қилинганда мотор ёки двигатель ҳосил бўлади. Автомашинанинг кузовани, каби-насини, мотор ва ҳоказо қисмлари синтез қилинган маҳалдагина бир бутун автомашинани бунёд этиш мумкин. Турли психологик мавзуларни ўрганиш орқали психология фани тўғрисида яхлит тушунча пайдо бўлади. Кимёвий элементни реакцияга киритиш йўли билангина исталган бирикма ҳосил қилиш имконияти туғилади. Рассомлар кўз, қош, бурун ва кишининг бошқа органларини мутаносиб равишда чизик орқали бир бутун инсон шаклини яшаш, яратиш имкониятига эга бўладилар ва ҳоказо.

Биринчи синф боласи ўз ҳарф халтасидаги кесилган ҳарфлардан фойдаланиб бўғин, бўғинлардан сўз, сўзлардан гап, ганлардан қисқа

информация, ундан эса ҳикоя тузади. Талабалар Ўзбекистон тарихи фани ҳалқимиз, давлатчилигимиз, маданиятимиз, санъатимиз ҳамда бугунги кунимиз тўғрисида маълумот олинади.

Иш-ҳаракатларни яхлитлаш туфайли бир бутун моддий нарса ҳосил бўлади, иш-ҳаракатларда ҳам синтез операциясини қўлласа бўлар экан. Тарихий қаҳрамонлар, буюк саркардалар, арбоблар тўғрисида ҳам худди шундай фикр ва мулоҳазалар юритиш мумкин.

Халқ орасида Афанди, Алдар кўса, Рустамбек, Алпомиш, Зулқарнай, сув париси, аждарҳолар, жинлар, алвастилар, девлар, Семурғ, олтин балиқ ва бошқа нарсалар ҳам айрим органларни-ҳайвон ва инсон тузилишини, ҳис ва ҳаяжонларни, характер ва иродани бирлаштириб, ягона афсонавий образлар яратишга муваффақ бўлинган.

Анализ ва синтез ўзаро бевосита мустаҳкам боғланган ягона жараёнинг икки томонидир. Агар нарса ва ҳодисалар анализ қилинмаган бўлса, уни синтез қилиб бўлмайди, ҳар қандай анализ предметларни, нарсаларни бир бутун ҳолда билиш асосида амалга оширилиши лозим.

Талаба ва ўқувчиларни анализ ва синтез қилишга ўргатишда фикрларни муайян объектларга йўналтириш асосий роль ўйнайди. Бунда улар, албатта, қандай ва қай йўсинда иш бажарилдилари кераклигини билиш олишлари зарур. Масалан, ўсмирларни она тили дарсларида анализ ва синтез фаолиятига ўргатиш учун исталган жумлани, чунончи «Ит бўйнини бурмасдан ғалатироқ букилди, оч кўзлари билан менга бир қараш қилди-да, думини қисиб ўзини ўрмонга урдия гапини мустақил ҳолда таҳлил этиш вазифасини қўйиш (агар синалувчилар бу вазифани бажаришга қийналсалар, экспериментаторнинг ўзи ёрдам бериши) мумкин. Улар предмет номини англатадиган сўзларни алоҳида кўчириб ёзишлари ва сўзларнинг қандай сўроққа жавоб бўлишини аниқлашлари, от ва сўз туркумларига таъриф беришлари. Шу сўз туркумига хос белгиларни (предметни билдириб, ким? ва нима? сўроқларга жавоб бўлишини) алоҳида ифодалашлари керак.

Мазкур вазифани ўқувчилардан бири қандай бажарганлигини кўздан кечирайлик: « гапга предметни билдирган сўзлар мавжуд. Масалан, ит, бўйнини, кўзлари, думини. Булар нима? сўроғига жавоб бўлади. Ана шу сўроқларга жавоб бўлиб, предметларнинг номини билдирган сўзлар от деб аталади. Отнинг энг муҳим, бошқа сўзлардан ажратиб турувчи белгиси-бу предметни билдириши ва саволларидир. Предметни англатувчи сўзлар турли хил қўшимчалар билан келиши

мумкин». Синалувчи ўсмир ўқувчиларнинг ана шу мулоҳазалари асосида шуни айтиш мумкинки, анализ ва синтез операцияси қуйидагича ақлий фаолият тизимидан, таркибий қисмлардан иборат; а) берилган топшириқни диққат билан ўқиш; б) текстдаги сўзларни фикран парчалаш в) ўхшаш сўзларни ажратиш, яъни майда бўлақларга бўлиш; г) сўзларни яхлит ҳолда келтириш; д) текстдаги сўзларни фикран ; ж) гапнинг структурасини тиклаш ва бошқалар.

Талабаларнинг мустақил билим олиш фаолиятида, жумладан конспект тузиш, реферат тайёрлаш, семинарга ҳозирлик кўриш, курс иши ва диллом ёзиш каби ақлий фаолиятнинг турли шаклларида аввал анализ, сўнг синтез операцияларидан фойдаланадилар.

2.2. Текқослаш Инсоннинг ижтимоий фаолиятида, билимларнинг ўзлаштирилишида, воқеликни тўлароқ акс эттирилишида бир-бирига ўхшаш жиҳатлар тафовутини, шунингдек, бир-биридан фарқ қиладиган томонлар ўртасидаги ўхшашликни топишдан иборат фикр юритиш операцияси катта аҳамиятга эга. Текқослаш-шундай бир тафаккур операциясидирки, бу операция воситаси билан объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан фарқи аниқланади.

XIX-XX асрларда яшаган алломалардан бири текқослашнинг психологик механизми туғрисида жуда илғор фикрларни илгари суриб, қуйидаги мулоҳазаларни билдиради: «Агар сиз табиатнинг бирор нарсасини равшан тушуниб олишни истасангиз, унинг ўзига жуда ўхшаш бўлган нарсалардан тафовутини топингиз ва унинг ўзидан жуда узоқ бўлган нарсалар билан ўхшашлик топингиз. Ана шунда сиз шу нарсанинг энг муҳим, ҳамма белгиларини пайқаб оласиз, демак, шу нарсани тушуниб оласиз».

Кузатишлар шуни кўрсатдики, инсон, кўпинча, жамият формацияларини ўрганиш даврида, уларнинг аввалги моҳиятини кейинги формацияни ўрганиш пайтида янада чуқурроқ ва пухтароқ эгаллаб олади.

Мазкур жараён туғрисида фикр юритилганда, сўзнинг негизини ўзлаштиришда ўзакнинг муҳим белгиларини (хоссаларини) тўлароқ тушуниб олиш каби кўпгина ақлий ҳаракатларни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Билиш объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликни ёки фарқни, тенглик ёки тенгсизликларни, айният ёки зиддиятларни аниқлашдан иборат бўлган фикр юритиш операцияси

билишнинг дастлабки ва зарур воситаси бўлиб хисобланади. Аждодларимиз таққослашнинг таълимдаги роли тўғрисида шундай фикрларни билдирган эди: Таққослаш ҳар қандай тушенишнинг ва ҳар қандан тафаккурнинг асосидир. Оламдаги нарсаларнинг ҳамма таққослаб кўриш йўли билан била олмаслик, бошқа йўл билан била olmayмиз, агар биз ҳеч нарса билан солиштиришимиз ва фарқини билиб олишимиз мумкин бўлмаган бирон бир нарсага дуч келганимизда эда, у ҳолда биз шу нарса тўғрисида ҳеч қандай фикр ҳосил қила олмаган бўлар эдик.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, таққослаш фикр юритиш операцияси сезгиларимизда ва идрокларимизда ҳали гавдаланмаган ўхшашлик ва тафовутни топиш зарурияти вужудга келган пайтда намоён бўлади. Психологияда яна шу нарса маълумни сезги ва идрокимизда даставвал нарсаларнинг ва ходисаларнинг ўхшаш ва фарқланувчи томони кўзга яққол ташланади.

Таққослаш операцияси икки хил йўл билан амалга ошиши мумкин: амалий (конкрет нарсаларни бевосита солиштириш) ва назарий (тасаввур қилинаётган образларни ва нарсаларни онгда фикран таққослаш). Агар инсон икки бойлам юкни қўл билан кўтариб, бир неча хил таом мазасини киёсласа, икки пайкал пахатазор ҳосилдорлигини таққосласа- бу амалий таққослаш бўлади. Шунингдек, ўқувчилар икки қалам ёки стерженни, чихғични ёғочга ёки қоғозга солиштирсалар, у аналогик ҳолатдаги мисол бўла олади. Бундан ташқари, метр билан масофани (газламани), тарози билан оғирликни термометр билан ҳароратни, телескоп билан осмон жисмларини ўлчаш пайтида ҳам таққослаш жараёни вужудга келади.

Инсон теварак-атрофдаги нарса ва ходисаларнинг барчасини бевосита акс эттириш, қўл билан пайпаслаш имкониятига эга эмас. Шу боисдан тўпланадиган билимларнинг аксарияти қўл билан ушлаш, кўз билан кузатиш эвазига эмас, балки фикр юритиш орқали, мантиқ ёрдамида англашилади. Улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли аломат ҳамда белгилар назарий таққослаш асосида ажратилади. Демак, инсон олаётган кенг қўлламдаги информациялар фарқини фикран таққослаш ёрдамида англаб етади. Жумладан, ўқувчилар дилда ўйлаётган нарсаларни фикран солиштириб кўрадилар. Баъзан турли ёшдаги кишилар ўз тенгдошлари характерида, қизиқишида, юриш-туришида, муомаласида ва бошқа хусусиятларида ўхшашлик ва тафовут борлигини топадилар.

Кишилар нарса ва ҳодисаларни бирон белгига (аломатга) асосланиб таққослашда қийинчиликларга учрайдилар. Шунинг учун берилаётган информациялар моҳиятига диққат-эътибор қилиш шарт. Кишилар учун таққослаш принципи тушунарли ва аниқ бўла бўлса, мавжуд қийинчиликларни бартараф қилиш имконияти туғалади Инсон олдига аниқ мақсад қўйилса, ёинки ўрганилаётган объект моҳиятига кириб бориш учун установка берилса, фикраи таққослашда хатолар миқдори кескин камаяди.

Шахсий кузатишларимизнинг кўрсатишига қараганда, таққослаш операциясида катта ёшдаги кишиларда ва ўқувчиларда учрайдиган асосий камчилик бу жараёни нотўғри тасаввур қилиш ёки хато тушунишдир, яъни таққослаш деганда икки ва ундан ортиқ нарсаларни ёнма-ён қўйишлик деб, фараз қилишликдир. Инсон шахсий фаолиятида, таълими жараёнида таққослаш устида қанчалик кўп машқ қилса, таққослаш кўникмаси пайдо бўлса, унда фикр юритиш шунчалик самарали бўлади.

2.3. Абстракция. Нарса ва ҳодисаларнинг, қонун ва қонуниятларнинг айрим белгиси, сифати, аломати ёки хусусиятларини фикран улардан айириб олиб, мустақил фикр объектига айлантиришдан иборат фикр юритиш операцияси инсон билиш фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Масалан, билиш жараёнида табиат, жамият ва айрим инсонларга хос бўлган «гўзаллик» белгисини айирилиб олиб, уларнинг гўзаллиги тўғрисида эмас, балки умуман гўзаллик, яъни эстетик категория мазмунидаги тушунча юзасидан мулоҳаза билдирилади.

Абстракциялаш шундай фикр тафаккур операциясидирки, бу операция ёрдами билан моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини фарқлаб олиб, ана шу хусусиятлардан нарса ва ҳодисаларнинг муҳим бўлмаган иккинчи даражали хусусиятларини фикран ажратиб ташлаймиз.

Абстракция жараёнида объектдан ажратиб олинган белги (аломат)нинг ўзи тафаккурнинг мустақил объекти бўлиб қолади. Абстракция операцияси анализ натижасида вужудга келади. Масалан, синф деворини анализ қилиш жараёнида унинг фақат бир белгисини, яъни оклигини ажратиб олиш мумкин ва оқ девор тўғрисида эмас, балки деворнинг оклиги тўғрисида, кейин эса умуман оклик ҳақида фикр юритиш мумкин. Кишилар куёш, ой, юлдуз, электр, олов, баъзи планеталар, айрим тош ва ҳоказоларнинг кўз ўнгларида ёритилишини кузата туриб, уларнинг битта умумий белгисини, яъни ёритилишини

фикран ажратиб олиб, умуман ёритиш тўғрисида мулоҳаза юритишлари айти ҳақиқатдир. Турли геометрик шаклларни-учбурчак, тўртбурчак, кесик конус, кесик пирамида. Параллелограмм, кўпбурчак параллелепипед ва хоказоларни кузата туриб, улар учун умумий бўлган белгини, яъни бурчакни фикран ажратишлари, сўнгги умуман бурчак тушунчаси тўғрисида фикр юритиш мумкин.

Фан ва техника революцияси авж олинган ҳозирги даврда кишиларга узатилаётган информацияларнинг маълум қисми абстракт ҳолатда инсон маънавий мулкига айланмоқда. Мазкур билимларни ҳиссий билиш аппарати ёрдами билан ўзлаштириш имконияти инсонда йўқ, шунинг учун уларни абстракт йўл билан ўзлаштириб олиш талаб қилинади. Лекин абстракция ҳолатидаги информациялар инсоният томонидан қийинчилик билан ўзлаштирилади. Яққол кўргазмалikka асосланмаган билимлар қийинчилик билан қабул қилинади. Шунга қарамадан, абстракт ҳолатидаги билимлар кўлами кундан-кун ортиб бормоқда. Чунки янги кашфиётлар, ихтиролар замиридан келиб чиқувчи қонуниятлар, ички мураккаб боғланишларнинг барчаси абстракт терминларда ўз ифодасини топади. Шу боисдан кишиларни мазкур жараёнга тайёрлаб бориш, ўнғайсиз шарт-шароитга мослаштириш, кўниктириш мутлақо шарт.

Таълим тизимидаги билимларнинг аксарияти билишининг рационал йўли билан эгаллашга қаратилган бўлиб, абстракциядан кенг кўламда фойдаланишни тақозо этади. Шунинг учун ўқувчиларни абстракцияни амалга ошириш йўл ва усуллари билан таништириш керак.

Юқорида айтганларимиздан ташқари, абстракциялаш жараёни ёрдамида қиймат, сон, кенглик, тенглик, узунлик, катталиқ, қаттиқлик, зичлик, баландлик, геометрик шакл, математик ибора, танқидий реализм, босим, солиштирма оғирлик, географик тушунчалар тизими каби абстракт тушунчалар вужудга келтиради.

Буюмларни, нарса ва ҳодисаларни, жисм ва предметларни бири бири билан таққослаш пайтида ҳам абстракциялаш жараёни юзага келади. Бунда нарса ва ҳодисаларнинг, воқеликнинг мавжуд белгиларига (масалан, тусига, шаклига, тезлигига, оғирлигига, қийматига ва шу каби ўхшаш сифатларига) қараб таққосланади.

Абстракция операцияси билан инсонни қуроллантириш-интеллектуал жиҳатдан интенсив ривожланишга олиб келади, шунингдек, мустақил билим олиш фаолиятини такомиллаштиради.

2.4. Умумлаштириш. Психологияда умумлаштириш муаммоси бўйича ягона йўналишдаги назария йўқ. Шунинг учун психологлар бу жараёни турлича талқин қиладилар, гоҳо уни гуруҳларга бўлиб ўрганадилар. Шунингдек, мактаб таълимини қайси умумлаштириш усули асосида амалга ошириш тўғрисида олимлар турлича фикрдадилар. Баъзи психологлар таълимда назарий жиҳатдан умумлаштириш усулини қўллаб чиқсалар (С. Л. Рубинштейн, В. В. Давидов ва бошқалар), айримлари ҳам назарий, ҳам амалин усулни қўллашни тавсия этмоқдалар (Н. А. Менчинская, Д. Н. Богоявленский). Аммо ўқув фаолиятининг турли-туманлиги, бизнингча, дарс жараёнида ҳар хил умумлаштириш усулларида фойдаланиш кераклигини тақозо қилади.

Психологияда умумлаштиришнинг кенг қўлланиладиган икки тури: тушунчали умумлаштириш ва ҳиссий-конкрет умумлаштириш юзасидан кўпроқ фикр юритилади. Тушунарли умумлаштиришда предметлар объектив муҳим белги асосида умумлаштиради. Ҳиссий-конкрет умумлаштиришда эса предметлар топшириқ талабига биноан ташқи белги билан умумлаштирилади. Психологлар нотўғри умумлаштиришнинг (Н. А. Менчинская, Е. Н. Кабаиова-Меллер) ҳиссий-конкрет умумлаштиришдан тафовути борлигини ҳамиша таъкидлаб келмоқдалар. Ўқувчи ва талаба баъзан предметларни муҳим бўлмаган белгисига асосланиб нотўғри умумлаштирадилар, ваҳоланки топшириқ шартда бу талаб улар олдида мутлақо қўйилмайди. Лекин бу назариянинг ҳимоячилари нотўғри умумлаштиришни алоҳида тур деб ҳисобламайдилар.

Умумлаштириш деганда психологияда нарса ва ҳодисалардаги хосса, белги, хусусият, аломатларни топиш ва шу умумийлик асосида уларни бирлаштириш тушунилади.

Масалан, темир, пўлат, латун, олтин ва бошқаларда мавжуд бўлган ўхшашлик ва умумий белгиларни ягона тушунча остида тўплаб, уни «металл» деган ибора билан номлашимиз мумкин. Шунингдек, киш, баҳор, ёз ва куз «фасл» деган тушунча орқали ифодаланади. Инсоннинг ёш давлари хусусиятдаги умумий белгилар ҳисобга олиниб, «ўсмир», «ўспирин», «етук киши», «кекса» сингари терминлар ишлатилади.

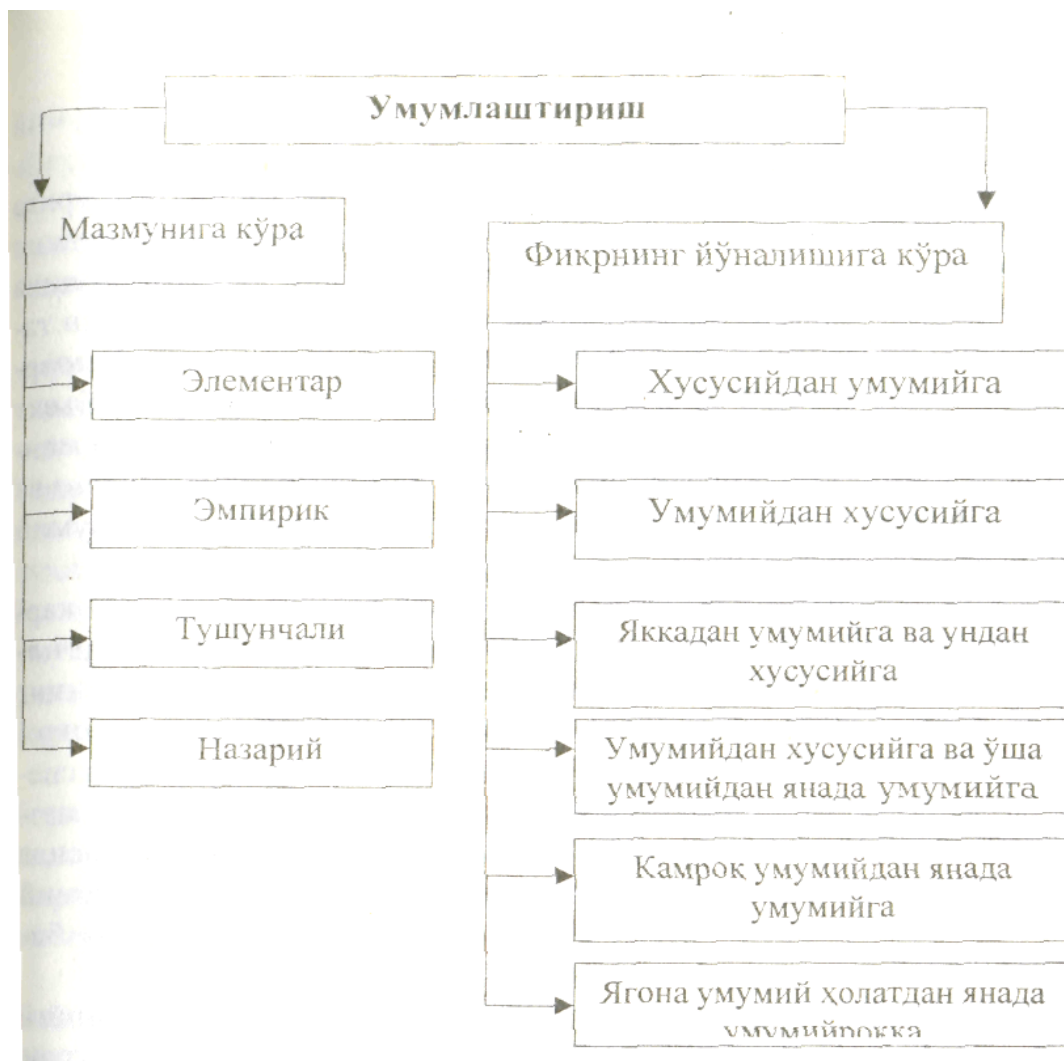
Умумлаштириш абстракциялаш операциясидан ажралган ҳолда содир бўлмайди, ҳар қандай умумлаштириш асосида абстракциялаш жараёни ётади. Умумлаштириш жараёни абстракциясиз мавжуд бўлиши мумкин, лекин абстракциясиз умумлаштиришнинг юзага ке-

лиши мумкин эмас. Агар абстракциялаш фаолиятида нарсa ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белгилари тасодиф белгиларидан фикран ажратиб олинса, умумлаштиришда эса ажратиб олинган ўхшаш, умумий ва муҳим белгиларга суянган ҳолда нарсa ва ҳодисалар бирлаштирилади.

Бошқа фикр юритиш операциялари каби умумлаштириш ҳам сўз, нутқ ёрдамида рўёбга чиқади. Таъкидлаб ўтганидек, ҳар қандай сўзнинг ўзиёқ умумлаштиради. Жумладан, дарахт деган сўз қўлланилади, деб фараз қилайлик, унда биз турли дарахтларга бево-сита алоқада бўлган иборани акс эттирган бўламиз. Ёинки талаба де-ган терминни ишлатиш билан турли курс, ҳар хил факультет ва барча олий мактабда тақсил олаётган ёшларни бирлаштирамиз ва ҳоказо.

Умумлаштириш жараёни сўз таъсирида вужудга келган иккинчи сигналлар тизимсига асосланади. Акад. И. П. Пашлов фикрича, нутқ сигналлари туфайли нерв фаолиятининг янги принципи-абстракциялаш ва бу билан бирга, олдинги тизимнинг беҳисоб сигналларини умум-лаштириш вужудга келадики, бунда ҳам ўз навбатида ана шу умум-лаштирилган янги сигналлар тағин анализ ва синтез қилинаверади.

Фикр юритишнинг умумлаштириш операцияси ҳар хил асослар-га кўра турларга бўлиб ўрганилади.

Умумлаштиришни мазмунига кўра тушунчади умумлаштириш ва яққол-кўргазмали ёки элементар умумлаштириш турига ажратиш қабул қилинган. Тушунчали умумлаштириш орқали объектив қонуниятларни муҳим белгилари бўйича бирлаштириш амалга оширилади. Бунда муҳим белгилар умумлаштирилиб, объектив қонуниятларни очиш мумкин бўлади. Яққол-кўргазмали умумлаштиришда нарсa ва ҳодисалар ташқи ҳамда яққол белгилари бўйича умумлаштирилади.

Биз тажрибамизда умумлаштиришнинг йўналиши бўйича фарқланувчи усулларга аҳамият берганмиз. Тажирибаларда ушбу умумлаштириш усуллари ўрганилган эда: умумийдан хусусийга (усул № 1), хусусийдан умумийга (усул № 2), ягонадан умумийга, сўнг хусусий ҳолларга (усул № 3), умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга (усул № 4), камроқ умумий ҳолдан кўпроқ умумий

холатга (усул №5), ягона умумий қонуниятдан янада қонуниятга ўтиш (усул №6) ва бошқалар.

Синалувчиларни умумлаштириш усулининг биринчи ўргатиш экспериментаторнинг тушунтириш фаолиятидан ва мустақил топшириқдан ташкил топди. Экспериментаторнинг тушунтиришида ва мустақил топшириқда синалувчилар географик қонуният билан танишадилар. Тушунтиришда экспериментатор картадан синалувчиларга Дракон тоғлари ва унинг шарқий этагини кўрсатиб, уларни объект билан таништиради. Объектни таҳлил қилиш жараёнида экспериментатор аста-секин қонуниятни аниқловчи тўрт шароитни очади ва тоғнинг ёғингарчилик миқдорида таъсири тўғрисидаги умумий қонуниятни ифодалаб беради.

Қонуният бўйича мустақил топшириқда табиий география картасидан иккита объект топиш, уларда ўзлаштирилган қонуниятни иллюстрация қилиб бериш топширилган. Масалан, Ҳимолай ва унинг жанубий этаги, Сурам тоғ тизими ва унга ёндошган Колхида пасттекислиги. Улар ҳар бир объектни алоҳида анализ қилиб, ундан экспериментатор томонидан очилган шароитларни топадилар. Сўнгра мазкур объектдаги умумий қонуниятни аниқловчи шароитлар тўғрида хулоса чиқарадилар. Бундай ҳолатда умумлаштириш умумий қонуниятни «тайёр ҳолда» олиб, уни бошқа объектларга «ёйиш» билан лан тугалланади.

Синалувчиларга умумлаштиришнинг хусусийдан умумийга ўтиш усулига (№2) ўргатилишида картадан Анд, Ҳимолай, Сурма объектлари кўрсатилади ва объектларни мустақил таккослаш, ёғингарчиликка таъсир қилувчи умумий шароитларни топиш, тоғнинг ёғингарчиликка таъсири қонуниятини таърифлаш вазифаси берилади. Синалувчилар объектларни таққослаб, уларнинг ҳар биридан қонуниятни аниқловчи тўрттадан шароитни топадилар. Сўнг худди шу шароитларга биноан объектларни фикран бирлаштириб, умумий қонуниятни ифодалайдилар. Жумладан, тоғ тизмасининг баландлиги, нам шамолларнинг бу жойларга эсиши, намлик манбаининг эмаслиги, тоғ тизмаларининг кўндаланг ҳолда жойлашиб, нам шамолларни ўтказмаслиги ва бошқалар. Улар муҳим шарт-шароитга таяниб умумий қонуниятни бундай таърифлайдилар: « Тоғ тизмаларининг ўзига ёндош жойлар ёғингарчилигига таъсир этиши натижасида, у ерларга кўп миқдорда ёғин ёғиши мумкин. Чунки тоғлар бунга ёрдам беради».

Мазкур группа синалувчилари хусусийдан умумийга ўтишдан иборат умумлаштириш усулини ўзлаштирадilar. Топширик улардан мустақил ечимни талаб қилади. Берилган объектлар ўзаро таққосланиб умумий шароитлар топилиб, сўнгра умумий қонуниятга тариф берилди.

Синалувчиларни умумлаштиришнинг яккадан умумийга, сунг умумийдан яккага ўтиш усулига (№3) ўргатишда уларга Ҳимолай ва унинг жанубий этагидаги жой кўрсатилади. Тоғнинг ёғин миқдорига таъсири ҳақидаги қонуниятни шу объектдан топиш таклиф қилинади. Улар мазкур объектни анализ қилиб, ундаги мавжуд тўрт шароитни аниқлайдилар. Аввал бу қонуниятнинг берилган объектга тааллуқлилиги юзасидан фикр юритадилар, сўнгра хулоса чиқарадилар. Бунлан сўнг улар шу заҳотиёқ унга аниқлик киритиб, ушбу қонуният умумий ҳисобланиб. Ҳимолайдан ташқари бошқа тоғларга ҳам алоқадордир, деган хулосага келадилар. Синалувчилар умумийликни барча аналогик объектларга «ёйиш»га муваффақ бўладилар.

Сўнгра улардан қонуниятни иккита бошқа объектда кўрсатиб бериш сўралади. Бу ҳолатда объектлар умумлаштирилганда синалувчилар умумий қонуниятдан чиқиб, уларни тўртала шароитга биноан бирлаштирдилар. Мазкур жараён умумийликни хусусий ҳолларга “ёйиш” ни билдириб келади.

Синалувчиларга умумлаштиришнинг умумийдан хусусийга ва уша умумийдан янада умумийга ўтиш усулини (№4) ўргатишда иккита топшириқдан фойдаланилди. Биринчи топшириқда умумлаштиришнинг «умумий қонуниятдан хусусий ҳолларга» ўтиш қисми ўргатилди. Экспериментатор раҳбарлигида синалувчилар картадан бир объектни анализ қилиб, қонуниятни аниқловчи тўрт шароитни санаб ўтадилар. Сўнгра бир неча объектларга ушбу қонуниятни «ёяди»лар. Тўртинчи умумлаштириш усулини ўзлаштиришнинг иккинчи қисмда «умумий қонуниятдан янада умумийроқ қонуниятга» ўтиш тақиб топтирилади. Усул аввал қатор фанларда ўзлаштирилган қонуният материаллари асосида шакллайтирилади. Бу қонуниятлар ҳолатларнинг ўзгариши, тоғларнинг денгиз сатҳидан баландлигига боғлиқлиги, хароратга географик кенгликнинг таъсири, ўсимликларнинг яшаш шароитларига мослашиши ҳамда жониворларнинг ранг хусусиятларига тааллуқлидир.

Шундан сўнг экспериментатор синалувчиларга ўзларига таниш бўлган жониворларнинг муҳитга мослашишига оид бир неча факторларни эсга келтиришни таклиф қилади ва умум зоологик қонуниятга

таъриф берилади: «Хайвонлар рангининг ўзгариб туриши уларни ўз душманларидан мудофаа қилиш учун хизмат қилади, чунки улар ўзларини қуршаб олган муҳитга мослашадилар». Синалувчилар тўртта умумий қонуниятни қайта идрок қиладилар, сўнгра худди шу умумийликка кўра биологик умумлашган қонуниятга таъриф берадилар: «Табиатда ўсимликлар ва жониворлар ўзларини қуршаб олган муҳит шароитига мослашадилар». Ана шундай қилиб умумлаштиришнинг «қатор умумий қонуниятлардан янада умумий қонуниятга» ўтиш қисми тажрибада ўзаро боғлиқ бўлган, лекин йўналиши бўйича фаркланувчи «умумий қонуниятдан хусусий ҳолларга ва ўша умумий қонуниятдан таққослаш орқали янада умумийроқ қонуниятга» ўтиш усулини ўзлаштирадилар.

Умумлаштиришнинг бешинчи усулини шакллантиришда зоологик қонуниятдан фойдаланилади: «Хайвонлар рангининг ўзгариб туриши уларни душманлардан мудофаа қилиш учун хизмат қилади. Чунки улар ўзларини қуршаб олган муҳитга мослашадилар». Улар хайвонларни ўзаро таққослаб, химоя ранг белгисига биноан бирлаштирадилар ҳамда учта қонуниятни ифодалайдилар: «хайвонларнинг мавсумий ранги уларни душмандан химоя қилиш функциясини бажаради. Улар муҳит рангига мослашадилар», «хайвонларнинг доимий ёки ўзгармас ранги душмандан ниқоблайди. Улар муҳит рангини қабул қилади» ва хоказо. Бинобарин, синалувчилар топшириқни таққослаб, камроқ умумий қонуниятдан янада умумийроқ қонуниятга ўтиш имкониятига эга бўладилар.

Умумлаштиришнинг олтинчи усулини таркиб топтиришда ушбу теоремадан фойдаланилади: «Учбурчак ички бурчаклари йиғиндиси $2d$ га тенг. Кўпбурчак ички бурчакларнинг йиғиндиси $(2d (n-2))$ га тенглигини исботлаб бериш талаб қилинади». «Учбурчак ички бурчакларининг йиғиндиси $2 d$ га тенг, -дейди синалувчи. Кўпбурчакнинг ички бурчаклари йиғиндисини топиш учун унинг бир учидан диагоналлари ўтказамиз. Бу диагоналлари кўпбурчакни бир неча учбурчакка бўлинади. Кейин нечта учбурчакка бўлади. Кейин нечта учбурчак ҳосил бўлганлигини ҳисоблаб чиқамиз ва $2 d$ га кўпайтирамиз. $2 d (n-2)$ формуласидаги « n » ўрнига изланувчи кўпбурчак томонини қўйиб унинг нимага тенг эканлигини топамиз».

Протоколнинг кўрсатишига караганда, синалувчи умумий формуладан (учбурчакка тааллуқли) чиққан ҳолда, кўпбурчакни учбурчакни бўлиш йўлини топиб, сўнг барча кўпбурчакларга алоқадор умумий формулага ўтади. Бошқача сўз билан айтганда, «умумлашма-

Ни умумлаштириш» ҳодисаси 6-усул билан амалга оширилади. Шундай қилиб, топшириқ ягона умумий ҳолатдан янада умумий ҳолатга ўтишдан иборат фикрнинг йўналиши воситаси билан хал қилинади.

Ўқувчи ва талабаларни умумлаштириш усулларига ўргатиш билимларни ўзлаштиришни осонлаштиради ва ўқув фаолиятини бошқариш имкониятини яратади.

2 5- Конкретлаштириш. Умумий, мавҳум белги ва хусусиятларни якка, ёлғиз объектларга татбиқ қилиш билан ифодаланадиган фикр юритиш операцияси инсоннинг барча фаолиятларида актив иштирок этади. Воқелик қанчалик конкрет (яққол) шаклда ифодаланса, инсон уни шунчалик осон англаб этади. Узининг генетик қилиб чиқишига қараганда, кишилар даставвал теvarак-атрофни конкрет белгиларига асосланиб, конкрет ҳолда акс эттирганлар, яққол образларга суяниб, тасаввур қилиш имкониятига эга бўлганлар. Шу боисдан то ҳозирги кунга қадар конкретлик белгиси ҳар қандай инсон зоти учун энг яқин белги бўлиб ҳисобланади. Чунки конкрет воқелик кишини ақлий зўр беришликдан, иродавий тангликдан ва стресс ҳолатдан хориж қилади. Шунинг учун бўлса керак, одам энг мураккаб қонун ҳамда тушунчаларни кочкретлик даражасига айлантиришга ҳаракат қилади. Масалан, инсон «қиймат» тушунчасини конкретлаштириб «одамнинг кадр-қиммати», «товарнинг қиймати» шаклида конкретлаштиради ва хоказо.

Психология фанида мазкур фикр юритиш операциясига қуйдагича таъриф берилади: Конкретлаштириш ҳодисаларни ички боғланиш ва муносабатлардан қатъи назар, бир томонлама таъкидлашдан иборат фикр юритиш операциясидир.

Психологлар тадқиқотларининг кўрсатишига қараганда, конкретлаштириш одатда икки хил вазифани (функцияни) бажаради. Дастлабки фупкциясига тааллуқли кўпгина мисолларни келтириш билан унинг психологик механизмини кўрсатишига ҳаракат қиламиз. Масалан, ўқувчилар «қора» деган сўзни ишлатган пайтларидан кўз олдида битум, чақич, асфальт каби қора рангдаги нарсалар ва ҳайвонларни гавдалантиришлари мумкин. Шунингдек, улар «ҳаракат» деган иборани ишлатсалар, одамни, машинани, ҳайвонларни сув ва самолёт кабиларни тасаввур қила оладилар. Кейинчалик эса ҳаракат тушунчасининг кўлами кенгайиб боради, биологик, ижтимоий ва хоказо назарда тутлади.

Конкретлаштиришнинг иккинчи функцияси қуйидаги мисолларда ўзининг ёрқин ифодасини топади. Масалан, кишилар кетмон белкурак, паншаҳани деҳқончилик асбобларига; игна, бигиз, ангиш-вона ва тикув машинасини тикув асбобларига; лола, атиргул, бинафша, бульданежни гулга; дафтар, ручка, чизғични ўқув қуролларига киритиладилар. Демак, бу мисолларда конкретлаштириш операцияси умумий ва яқка белгилари кам бўлган умумийликни очишда намоён бўлади. Умуман конкретлаштириш абстракциялашни контраст ҳолати бўлиб, инсон билиш фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

2.6. Классификациялаш. Инсоннинг билиш фаолиятида муҳим роль ўйновчи фикр юритиш операцияларидан бири классификациялаш ҳисобланади. Бир туркум ичидаги нарсаларнинг бир-бирига ўхшашлигига ва бошқа туркумдаги нарсалардан фарқ қилишига қараб, нарсаларни туркумларга ажратиш тизими классификация деб аталади. Фан оламида буюк ҳисса бўлиб кўшилган Д. И. Менделеевнинг «Элементларнинг даврий тизими» жадвали классификация учун ёрқин мисолдир. Бунда олим элементларни атом оғирлиги ортиб боришига, кимёвим сифатларининг бир типлигига ва бошқа белги ва аломатларига қараб тартиб билан жойлаштириб чиққан.

Фанда нарса ва ҳодисаларнинг табиатни ифодаловчи муайян белги (аломат) асосида қилинган классификация деб аташ қабул қилинган. Табиий классификацияга зоология фанидаги ҳайвонлар классификацияси (судралиб юрувчилар, сут эмизувчилар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, паррандалар, қушлар ва ҳоказо), ботаникадаги ўсимликлар классификацияси (бир йиллик, кўп йиллик, буталар, дарахтлар, ўтлар, илдиздан кўпаювчилар, игна барғлилар, тиканли ўсимликлар, дуккаклилар, полиз ўсимликлари ва бошқалар) каби қатор мисолларни келтириб ўтиш мумкин. Мабодо классификацияга асос қилиб олинган белги нарса ва ҳодисаларнинг табиатини ифодаламаса, бундай классификация сунъий классификация деб аталади. Ижтимоий ҳаётимизда классификациянинг мазкур тури доимо қўлланиб туради. Масалан, кутубхонадаги китоблар мазмунига, шаклига, ноёблиги ва шунга ўхшаш белгиларга қараб тоқчалар ва пештоқчаларга терилади. Уқувчиларнинг алифбе тартиби билан тузилган рўйхати ёки хусусиятлари, жинсий белгилари, улгуришлари ва қизиқишларини назарда тутиб туркумларга ажратиш ҳам сунъий классификациялашга мисол бўла олади.

Лекин ижтимоий турмушда ва фан оламида оддий классификациялаш ҳолатидан тез-тез фойдаланилади. Жумладан, адабиёт, тарих, география, психология-гуманитар фанлари: фалсафа, иқтисод, ҳуқуқ, педагогика, тарих - ижтимоий фанлар: математика, физика, биология, кимё-табiiй-математик циклдаги фанлар. Худди шунингдек, асосга суяниб психология соҳалари ҳам классификация қилинади. Инженерлик, авиация, космос психологияси-меҳнат психологияси, патопсихология, олигофренопсихология, сурдопсихология, тифлопсихология махсус психология; болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, катта ёшдагилар психологияси, герантопсихология-ёш давлари психологияси; суд иши психологияси, криминал психология, пенитенциар психологияси- юридик психология ва бошқалар. Психология фанида психик ҳолатлар, билиш жараёнлари, шахсинг индивидуал типологик хусусиятлари ҳам классификация қилинади. Акс эттириш характериға ва рецепторларнинг ўрниға қараб, сезгилар уч гурппаға бўлинади: экстероцептив сезгилар, интероцептив сезгилар, проприоцептив сезгилар. Классик бўлинишға биноан сезгилар қуйидагича классификация қилинади: кўриш, эшитиш, тактил, маза, хид, органик, ҳаракат ва хоказо.

Мактаб таълим тизимида мураккаб билимлар қулайроқ йўл билан ўзлаштириш учун классификация операциясидан кенг қўламда фойдаланилади. Масалан, от, сифат, феъл, сон - сўз туркумлари; ибтидоий жамоа, қулдорчилик, феодализм, капитализм, ижтимоийизм-кишилик формациялари; проза, поэзия, драма, комедия, трагедия- адабий жанрлар; бриз, муссон, пассат-шамоллар ва бошқалар.

Шундай қилиб, классификация биз текширадиган объектларнинг муайян тартибни топишда, ўрганишимизда зарур бўлган нарса ва ҳодисаларни яхлит ҳолда текиштиришимизда, ўзлаштирмоқчи бўлган материалларни пухта эсда қолдиришимизда муҳим роль ўйнайди.

7. Системалаштириш. Фикр объектив ҳисобланган нарса ва ҳодисаларни замон (вақт), макон (фазо) ва мантиқий жиҳатдан маълум тартибда жойлаштиришдан иборат фикр юритиш операцияси билимларни ўзлаштиришда, кўникма ва малакаларни тартибға солишда муҳим роль ўйнайди. Одатда, системалаштириш операцияси ёрдамида нарса ва ходисалар, фактлар, фикрлар ва объектлар макондаги, вақтдаги эгаллаган ўрниға қараб ёки мантиқий жойлаштирилади.

Шунинг учун тизимга солиш маконий (фазовий) хронологик белги ва мантикий белгисига асосан уч турга ажраттилади. Кўчатларнинг боққа олиб чиқиб ўтказилиши, синф хонасидаги мебелларнинг бир текис жойлаштирилиши маконий (фазовий) тизим учун мисол бўла олади. Тарихий воқеаларнинг хронологик тартибда жойлаштирилиши, кутубхонадаги китобларнинг хронологик жиҳатдан териб қўйилиши воқеаларни замонга (вақтга) қараб тизимга солишнинг намунаси деб аташ мумкин. Математика, фалсафа, психология ва мантиққа (логикага) доир асарларда илмий мақолаларнинг (яъни пункт, параграф назарда тутилмоқда) жойлашуви мантикий тизимга солишнинг намунасидир.

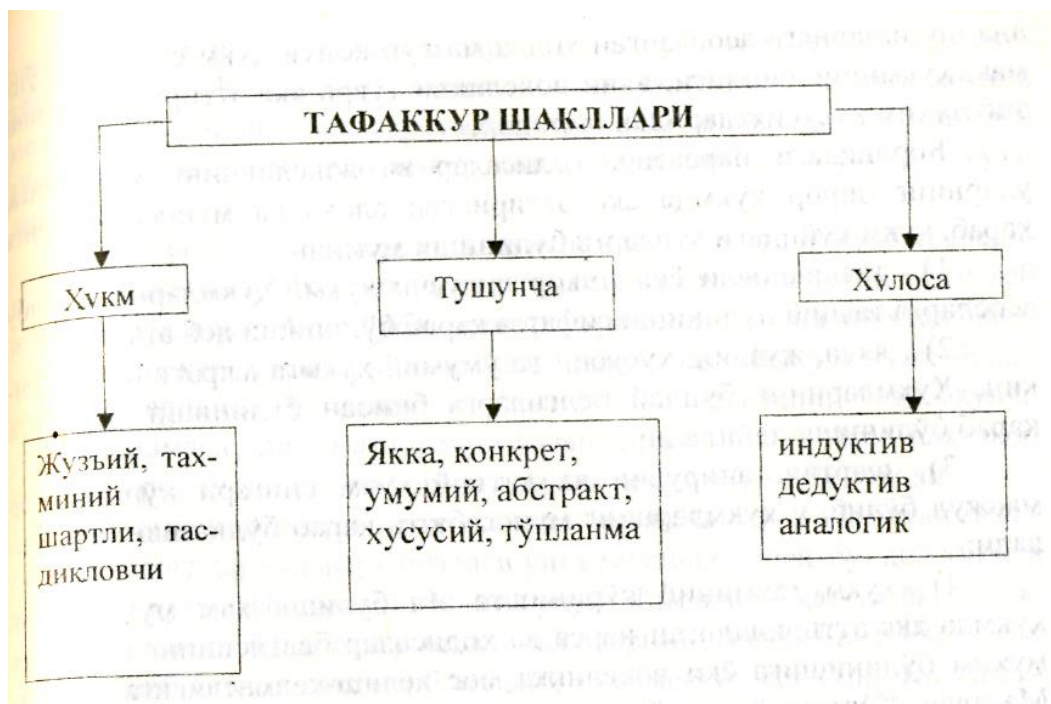
Мактаб таълимида ўзлаштирилган билимларни тизимга солиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу иш бир неча босқичда амалга оширилади. Билимлар дастлаб предметнинг боблари, қисмлари бўйича, сўнг яхлит ҳолда ўқувчи онгида тизимлашади. Тизимлаштиришнинг иккинчи босқичида бир-бирга ўхшаш предметларга оид билимлар фикран тартибга солинади. Учинчи босқичда бир неча предметлар юзасидан тўпланган билимлар маълум тартибга тушади, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари ажратилади. Тизимга солишнинг тўртинчи босқичида дарсдан ва мактабдан ташқари машғулотларда эгалланган билимларни тизимлаштириш назарда тутилади.

Ўқитувчи дарсда ўқувчилардан ўтилган мавзуларни сўраш, уларнинг тўғарак ишларида, олимпиада ва конкурсларда қатнашувини кузатиш, деворий ғазетга ёзган мақолаларини таҳрир қилиш, ижодий ва ёзма ишларни текшириш орқали улардаги билимларнинг қандай тизимлашаётганини аниқлаб бериш мумкин.

Демак, инсоннинг билиш фаолиятида «мавзулараро», «предметлараро» билимларни тизимлаштириш ючага келади. Бинобарин, билимларнинг тизимга солиниши ақлий ривожланишнинг дастлабки поғонаси ҳисобланади.

3. Тафаккур шакллари

Психологияда нутқ фикр юритиш фаолиятининг воситаси деб юритилади. Одатда нутқ тафаккур жараёнида ҳукмлар, хулоса чиқариш ва тушунчалар шаклида ифодаланиб келади. Шунинг учун ҳукм, хулоса чиқариш ва тушунчалар тафаккурнинг специфик шакллари деб аталади.

3.1. Ҳукмлар

Нарса ва ҳодисаларда, воқеликда ҳақиқатдан ўзаро боғлиқ бўлган белгилар (аломатлар) ҳукмларда ҳам боғлиқ равишда кўрсатиб берилса ёки воқеликда бир-биридан ажратилган нарса (томон) ҳукмларда ҳам ажратиб кўрсатилса-бу чин ҳукм деб аталади, Масалан, "Металлар-электр токини ўтказувчидир", "Металлар қиздирилгандан кенгаяди" деган чин ҳукмлардир. Чунки электр токини ўтказиш, қиздирилганда кенгайиш металларга хос хусусиятлардир, бу ҳукмда у ёки бу ҳолат фақат тасдиқланиб айтилаётир.

Нарса ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятлари ҳақида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикр ҳукм деб аталади.

Моддий оламда ҳақиқатдан боғлиқ бўлмаган нарса ҳукмда боғлиқ қилиб кўрсатилса, бундай ҳукм хато (ёлғон) ҳукм деб аталади. Чунки бу ҳукмда акс эттирилган сифатлар (белги ва аломатлар) бу нарсаларга асло мувофиқ келмайди. Масалан, "Атом-модданинг бўлинмас заррачасидир" деган нотўғри ҳукмдир. Атом мураккаб моддий тизимга эга бўлиб, у ядро ва электронларга бўлинади. Атомнинг ядроси ҳам бўлинади, бу ядро прогонлардан ва нейтронлардан иборатдир, деган ҳукмлардир. "Ер қуёш атрофида айланмайди" деган мисол ҳам чин бўлмаган ҳукмлар доирасига киради. Аллақачонлар инсон томонидан кашф қилинган гелиоцентр назарияси мавжуд бўлиб,

ана шу назарияга асосланган ҳолда мазкур қонун ҳукм сурмоқда. Демак, ҳукмнинг чинлиги, яъни воқеликни тўғри акс эттириши – унинг энг муҳим хусусиятларидан биридир.

Борлиқдаги нарсалар, ҳодисалар ва воқеликнинг миқдорига, уларнинг бирор ҳукмда акс эттирилган алоқа ва муносабатларига қараб, ҳукм қуйидаги турларга бўлиниши мумкин:

1) тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм. Ҳукмларнинг ушбу асосларга таяниб бўлиниши сифатга қараб бўлиниши деб аталади;

2) якка, жузъий, хусусий ва умумий ҳукмга ажратилиши мумкин. Ҳукмларнинг бундай белгиларга биноан бўлиниши миқдорга қараб бўлиниши дейилади;

3) шартли, айирувчи ва қатъий ҳукм сингари кўринишлар мавжуд бўлиб, у ҳукмларнинг муносабатга қараб бўлиниши деб аталади;

4) ҳукм тахминий кўринишга эга бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳукмда акс эттириладиган нарса ва ҳодисалар белгисининг нечоғлиқ муҳим бўлинишига ёки воқеликка мос келиш-келмаслигига боғлиқ. Масалан, “Эртага ёмғир ёғиш мумкин”, “Пахта режаси тўлиб қолса керак”.

Ҳукмларда тасдиқланган ёки инкор қилинган нарсалар, ҳодисалар, аломатлар ҳукмнинг мазмунини ташкил қилади.

Нарса билан белгининг алоқаси (боғлиқлиги) акс эттирилган ҳукм тасдиқловчи ҳукм деб аталади. Масалан, "Алишер Навоий буюк ўзбек шоири ва мутафаккиридир", "Тинчлик империализм учун даҳшатли қуролдир", "Ўзбекистон қорақўли билан жаҳонга машҳурдир", "1977 йил Тошкент метроси ишга тушган санадир" ва ҳоказо.

Нарса билан белги ўртасидаги бирор боғланиш йўқлигини акс эттирувчи ҳукм инкор ҳукм деб аталади. Масалан: Ўзбекистонда пахта экилмайди, Ойга АҚШ астронавтлари қўнган эмас. Самаркандда олий мактаблар қурилмаган ва бошқалар.

Воқеликда ажратилган нарса инкор қилувчи ҳукмда фикран ажратилиши мумкин. Якка (ёлғиз) нарса ва ҳодиса тўғрисидаги ҳукм якка ҳукм деб аталади. Мисол учун: Алишер Навоий номли Катта опера ва балет театри республика фахридир, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий буюк ўзбек шоири, ёзувчиси ва драматургидир, Тошкент - Ўзбекистон Республикаси пойтахтидир; Амударё серсув дарёлардан биридир.

Белгининг бирор туркумигагина тааллуқли тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм жузъий ҳукм деб аталади. Масалан: баъзи металлар

электр токини ўтказмайдилар, Қарздор талабалар сессияга қўйилмайди. Жамоанинг айрим бригадалари мажбуриятга яраши меҳнат қилмадилар. Бир туркумдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳаммаси тўғрисида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган ҳукм умумий ҳукм деб аталади.

Ҳукмда нарса ва ҳодиса белгисининг борлигини муайян шароитларда тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган ҳукм шартли ҳукм деб аталади. Масалан: Агар қуёш нури уч бурчакли призмадан ўтказилса, экранда спектр ҳосил бўлади, Агар талаба сессияларга қунт билан пухта тайёрланса, у "яхши" ва "аъло" баҳолар олади; Агар ўқувчи диққат қилмаса, янги материални ўзлаштира олмайди. Агар пахтакор баҳорда ерга яхши ишлов бермаса, кузда ҳосил чўғи кам бўлади.

Ҳукмда нарсалар ва ҳодисаларга бир неча белги нисбатан берилиб, шу белгилардан фарқ биттаси унга тегишли бўлса, бундай ҳукмга айирувчи ҳукм деб аталади. Мисол учун: Жисмлар ё қаттиқ ёки суюқ, газсимон ҳолда бўлади; Ер юзаси фаслларнинг ўзгаришига қараб гоҳ қаттиқ исиб кетади, гоҳ илиб қолади, гоҳо кескин совийди. Нарса билан белги ўртасидаги алоқанинг бор ёки йўқлиги қатъий шаклда акс ттирилса, қатъий ҳукм деб аталади. Масалан: Нефть запаси жиҳатидан дунёдаги бошқа давлатлар ўртасида етакчи ўринлардан бирида туради; Ёниш кимёвий жараёндир; Ёзги таътил даврида талаба меҳнат отрядлари тузилади; Баҳорда барча жойларда кўкаламзорлаштириш ишлари олиб борилади ва ҳоказо.

Нарса ва ҳодисалар билан уларнинг хусусиятлари ўртасида алоқа бўлиши эҳтимоли фақат фараз қилинса, у ҳолда инсон ўз фикрини қуйидаги шаклда ифода қилиши мумкин: Эҳтимол, Марсда органик ҳаёт бордир. Йигирма биринчи аср бошларида фан ва техника прогресси ҳозирги даврдан тахминан уч барабар ортиши мумкин; Жаҳондаги фойдали қазилмалар запаси яна бир юз эллик-икки юз йилга етса керак ва бошқалар. Бундай ҳукмлар эҳтимоллик ҳукмлари деб аталади. Нарса билан хусусият ўртасидаги алоқани тахминан эмас, балки ҳақиқатда аниқ билганимизда биз ўз фикримизни мана бундай шаклда изҳор қиламиз: Бизнинг Миллий Университет Ўрта Осиёда энг кекса олий ўқув юрти масканидир; Мактабимизда физика кабинети жуда яхши ускуналар билан жиҳозланган; "Истиқлол" жамоаси пахта топширишда олдинда; мактаб кутубхонасида кўп янги китоблар бор. Бундай ҳукмлар воқелик (ассерторик) ҳукмлари деб аталади.

Хукмнинг шундай юқори шакли борки, унда фақат ҳақиқатда бўлган воқеа қайд қилинмасдан, балки нарса билан хусусиятнинг алоқаси қонуний эканлиги аниқлаб берилади. Масалан, Бутун дунёда тинчлик ғалаба қозониши муқаррар; Базиснинг ўзгариши ва тугатилиши усткурманинг ўзгариши ва тугатилишига сабаб бўлади; Сизги чегарасининг меъёри қанчалик кичик бўлса, мазкур анализаторнинг сезгирлиги шунчалик юксак бўлади; Сезгиларнинг интенсивлиги қўзғатувчи кучининг логарифмига пропорционалдир. Бундай ҳукмлар зарурлик (аподиктик) ҳукмлари деб аталади. Бундай ҳукмларда инсон нарса (воқелик, ҳодиса) билан унинг хусусияти ўртасида маҳкам боғланиш борлигини ва бу боғланишга зид келадиган бошқа бир ҳолнинг бўлиши асло мумкин эмаслигини акс эттиради.

Психологияда ҳукмлар иккита асосий йўл билан ҳосил қилиниши таъкидлаб ўтилади. Биринчи йўл билан ҳукм ҳосил қилинганда, идрок қилиш зарур бўлган нарсаларнинг бевосита ўзи ифодаланади. Иккинчи йўл билан эса бавосита мулоҳаза юритиш ёрдами билан ҳукм амалга оширилади. Масалан: Бу автомобилнинг янги модели. Мазкур мисолда ҳукм чиқаришнинг биринчи йўли акс этирилган. Даставвал олимлар кашфиёт ёки ижодий жараёнда назарий жиҳатдан мулоҳаза юритиш ёрдамида ҳукм чиқарадилар. Улар чиқарган ҳукмнинг тўғрилиги амалиётда кейинчалик тасдиқланади, бу иккинчи йўл билан ҳукм чиқаришга мисолдир.

3.2. Хулоса чиқариш

Бир қанча ҳукмларнинг мантиқий боғланиши натижасида ҳосил бўлган янги ҳукм инсоннинг билиш фаолиятида алоҳида аҳамиятга эга. Психологияда хулоса чиқариш жараёнида фойдаланилган тайёр ҳукмлар асослар дейилади, уларнинг таҳлил қилиб чиқарилган янги ҳукмни эса хулоса деб аташ қабул қилинган. Хулоса чиқариш шундай тафаккур шаклдирки, бу шакл воситаси билан биз икки ёки ундан ортиқ ҳукмлардан янги ҳукм ҳосил қиламиз. Масалан: Ҳар қандай ҳаракат материя ҳаракатидир; Иссиқлик ҳаракат шаклидир деган иккита ҳукмни олайлик. Бу икки ҳукмдан; « Демак. иссиқлик материя ҳаракатидир» деган янги ҳукм чиқарилади Ёки ушбу мисолни олиб қарайлик: Барча сайёралар ҳаракатланади; Ой-сайёра. Демак, ҳаракатланади. Бунда ҳар қандай ҳаракат материя ҳаракатидир (умумий ёки катта асос). Иссиқлик ҳаракат шаклидир (жузъий ёки кичик асос) деб юритилади. Иккинчи мисолда эса: Барча сайёралар

ҳаракатланади (умумий ёки катта асос), ой-сайёра (жузъий ёки кичик асос) дейилади.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, мулоҳаза юритиш хулоса чиқариш ҳам воқеликни бавосита билишнинг асосий шакли сифатида намоён бўлган. Олдинги икки ҳукмга асосланиб учинчи ҳукм чиқарилади. Мазкур хулосани бевосита текшириб кўришга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди. Шу сабабдан хулоса чиқариш фикр ўртасидаги шундай боғланишдирки, мазкур боғланиш натижасида бир ёки ундан ортиқ ҳукмлардан учинчи ҳукм келтириб чиқарилади. Бунда янги ҳукм асосий ҳукмнинг моҳиятидан келтириб чиқарилади.

Хулоса чиқариш уч турга бўлинади: индуктив, дедуктив ва аналогия.

Индуктив хулоса чиқариш- бу хулоса чиқаришнинг шундай мантикий усулдирки, бунда бир неча якка ёки айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтилади ёки айрим факт ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратилади. Масалан: Темир электр токини ўтказади, Мис электр токини ўтказади, Кумушда ҳам электр токини ўтказувчанлик қобилияти, хусусияти бор ва ҳоказо. Инсон юқоридаги ҳукмлардан янги умумий ҳукм (хулоса) чиқариб, демак, “Металлларнинг ҳаммаси электр токини ўтказади» деган янги ҳукм чиқарилади. Шунингдек, Тошкент Давлат маданият институти талабалари қишки сессияга пухта ҳозирлик кўрмоқдалар. Шаҳардаги бошқа олий ўқув юрти талабалари ҳам қишки сессияга тайёргарликни кучайтимоқдалар. Демак, Тошкент шаҳрининг барча олий ўқув юрти талабалар қишки сессияга кунт билан тайёрланмоқдалар, деган ҳукм чиқарилади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Дедуктив хулоса чиқаришда- умумий ва якка ҳукмлардан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқарилади. Мисол учун: Ҳар қандай металл-элемент. Висмут металл. Демак, висмут-элемент. Ҳамма планеталар махсус шаклдадир. Ўзбекистон камолот аъзолари шижоатли ёшлардир. Тошкент Давлат педагогика университети талабалари камолот аъзосидирлар. Демак улар ҳам шижоатлидирлар.

Таълим жараёнида мактаб ўқувчилари умумий қоида ва қонунларни якка ёки жузъий ҳолларга татбиқ этиш орқали ҳамма вақт дедуктив йўл билан фикр юритадилар. Масалан, ўқувчлар умумий грамматик қоидаларни билганликлари сабабли ўзбек тили дарсларида қаратқич, тушум келишикларини дифференциация қила билиб, ёзган пайтларида грамматик хатоларга асло йўл кўймайдилар. Ёинки

ўқувчилар «кўпбурчаклар ички бурчакларнинг йиғиндиси $2d(n-2)$ тенг» деган умумий қонидани, теоремани ўзлаштириб олган бўсалар, уни сира қийналмасдан исталган кўпбурчакка татбиқ эта олишлари мумкин. Идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни ёки инсон тажрибасида бор бўлган нарсаларни эсда қолдириш ҳамда зарур вақтда эсга туширишдан иборат психик жараён хотира дейилади, Мантиқий хотира тури ҳам психик жараёндир. Демак, у ҳам эсда қолдириш ва эсга тушириш хусусиятига эгадир.

Демак. ўқиш жараёнида олий ва ўрта мактаб ўқитувчилари баён қилиб, изохлаб берган теорема, қонун ва қондаларни, мураккаб хоссаларни айрим, жузъий ҳолларга кўчириш пайтида талабалар, ўқувчилар ҳамма вақт дедукция усулидан фойдаланиб фикрлайдилар ҳамда мулоҳаза юритадилар. Ўқитишнинг аксарият методлар ва шаклларида юбориладиган информациялар дедуктив йўл билан амалга оширилади. Шунинг учун умумий ҳукмлардан янги якка бир ҳукм келтириб чиқаришдан иборат мантиқий тафаккур шакли муҳим аҳамиятга эга.

Аналогия хулоса чиқаришнинг шундай шаклидирки, бунда биз икки предметнинг баъзи бир белгилари ўхшашлигига қараб, бу предметларнинг бошқа белгиларининг ўхшашлиги тўғрисида хулоса чиқарамиз. Аналогия деб, нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгаларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш шаклига айтамыз. Аналогик усулда чиқарилган хулоса чин, тахминий ҳамда ёлғон бўлиши мумкин. Фикр юритишнинг бундай шакли кўпинча ёш болаларга хос хусусиятдир. Демак. жузъий икки якка ҳукмларга асосланиб жузъий ёки якка ҳукм келтириб чиқара» Боғча ёшидаги бола мана бундай мулоҳаза юритади: Адамлар дарвозадан исмимни айтиб чақириб келдилар. Улар совға олиб келган бўлсалар керак. Бу боланинг мулоҳазасини анализ қилиб кўрсак, унинг фикр юритишнинг мана бундай тарзда тараққий этганини шохиди бўламиз. Ўтган галда адам исмимни айтиб чақириб келган эдилар. Ўшанда улар менга совға олиб келган эдилар. Яна чақираётирлар. Албатта, адам менга совға олиб келганлар, деб хулоса чиқаради.

Энди турли ёшдаги кишилар турмуш лавҳаларидан намуналар келтирамиз. Боишанғич синф ўқувчиси математика дарсларида:

$$4-3 \quad 3=4 \quad 21 \times 44 \times 21 \quad a = b = c \quad c = a = b$$

Ўсмир ёшдаги ўқувчи мулоҳазасидан парча: Ўтган йили ноябрнинг ўрталарида қалин қор ёққан эди. Ноябрьнинг ўртаси яқинлашмоқда. Демак, яна қалин қор ёғиши эҳтимол. Ўспирин хулоса чиқаришдан: шу йил ёз ойида пул-буюм лотореясига соат ютиб олган эдим. Киоскада лоторея билети сотилмоққа. Яна сотиб олай, бирор нарса ютиб қоларман. Талаба аналогиясидан ўтган имтиҳонда билетни энг тагидан тортиб олиб «аъло» олган эдим. Имтиҳонлар яқинлашиб қолди. Яна тагидан тортиб олсам омадим юришиб кетар. Еутуклик ёш давридаги киши хулоса чиқаришидан: Болаларнинг зўридан якшанба кунини паркка чиқсам, йигирма йиллик кадрдоним келиб кетибди; Бугун якшанба, яна болалар хархаша қилишяпти. Яхши-си уйда ҳордик чиқарганим маъқул, чунки яна кимдир меҳмонга келиб қолар. Кексалар хулоса чиқаришларидан намуна: Ўтган ҳафта зағизғон сайради, кадрдон дўстим келди. Яна зағизғон сайраяпти. Бу гал севиқли набирам Ақобир меҳмонга келиши мумкин ва ҳоказо.

Шундай қилиб, аналогик йўл билан хулоса чиқарганда, мураккаб қонуниятлар тўғрисидаги билимлар ўзлаштирилмаса-да, лекин турмушнинг турли жабҳаларида ундан фойдаланиб турилади.

3.3 Тушунчалар

Инсон воқеликини билиш жараёнида нарсаларни бир-бири билан таққослайди, уларнинг ўхшашлиги ва фарқини аниқлайди: анализ ва синтез йўли билан нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини очади, фикран уларнинг белгиларини ажратади, бу белгиларни абстракциялаштиради ва умумлаштиради. Натижада одам воқеликдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида тушунча ҳосил қилади.

Нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини, боғланишларини, моҳиятини ҳукмлар орқали фикран кенг ва чуқур акс эттиришдан иборат фикр юритиш шакли ва психик маҳсули бўлган тушунча билишнинг муҳим жиҳатидир. Бошқа психик маҳсуллар каби тушунчаларнинг манбаи ҳам моддий дунё бўлиб, тилнинг материали билан органик равишда боғлиқдир.

Тушунча нарса ва ҳодисаларнинг умумий ва муҳим белгиларини акс эттирувчи фикрдир. Одатда, тушунчалар моҳияти жиҳатидан конкрет ва абстракт тушунчаларга ажратилади. Алоҳида олинган бир бутун нарсага алоқадор тушунча конкрет тушунча деб аталади. Масалан: стол, диван, қайрағоч, трактор, ҳолва ва ҳоказо. Моддий бориқдаги нарсалардан фикран ажратиб олинган баъзи хусусият, сифат ҳолатларга, шунингдек, нарсалар ўртасидаги ички муносабатларга.

қонуниятларга қаратилган тушунчалар абстракт тушунча деб аталади. Масалан: оқлик, узунлик, баландлик, кенглик, ҳаракат, ёруғлик, қиймат ҳақидаги тушунчалар ва ҳоказо.

Тушунчалар кўлами жиҳатидан уч турга бўлинади: якка тушунчалар, умумий тушунчалар ва тўпланма тушунчалар. Якка тушунчалар, якка нарса ва ҳодиса ҳақидаги тушунчадир. Бундай тушунчаларга Алишер Навоий, Саркарда генерал Собир Раҳимов, Тошкент, Амударё, Ҳимолай, Тинч океан тўғрисидаги тушунчаларни мисол қилиб келтирса бўлади. Якка тушунчаларнинг хусусияти шуки, бу тушунчаларда ҳамиша аниқ образ мавжуд бўлади. Умумий тушунчаларда бир жинсда бўлган кўп нарса ва ҳодисалар гавдалантирилади. Масалан: китоб, мактаб, юлдуз, Талаба, ўспирин, ҳосил, тоғ ва ер ва бошқалар.

Тўпланма тушунчалар бир жинсда бўлган нарса ва ҳодисалар тўплами ҳақида яхлит фикр юритиладиган тушунчадир. Масалан: Пахтазор, Кутубхона, Ийғилиш ва ҳоказолар. Тўпланма тушунчаларнинг бир қанчаси бирданига татбиқ қилинганда умумий тўпланма тушунчалар бўлади. Масалан: Алишер Навоий номидаги Республика Давлат кутубхонаси тушунчаси якка тўпланма тушунчага оиддир. Гурппа, синф, коллектив, полк, халқ, оломон ва бошқалар умумий тўпланма тушунчасига мисол бўла олади. Етти оғайни юлдузлар тўплами, Болгария ишчилар синфи, тошкент почтаменти хизматчилари жамоаси кабилар якка тўпланма тушунчалар жумласига киради.

Абстракт тушунчаларнинг юқорида қайд қилиб ўтилган тушунчалардан фарқи шуки, улар идрок ёки тасаввурга бевосита асосланмайди абстракт тушунчага мисол тариқасида «қиймат» тушунчасини келтириб ўтади: сиз ҳар бир айрим товарни ушлаб ва қўлингизда айлантириб кўришингиз, уни хоҳлаганингизча ишлатишингиз мумкин, аммо шу товарни қиймат тариқасида олиб қараганимизда уни асло ушлаб бўлмайди.

Тушунча билан сўз муносабати бир текис бўлмайди, айрим пайтлар сўз билан тушунча айнан мос тушади (олма-сўз, олма-тушунча), қолган пайтларда тушунча ўз кўлами жиҳатидан кенгдир.

Фикр юритишда тушунча билан сўз ўзаро боғлиқ равишда намоён бўлади. Бир томондан, сўз ёрдамисиз тушунча вужудга келмайди, иккинчи томондан, сўз тушунчанинг моддий асоси ва функциясини бажаради. Тушунчалар бир ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топиши мумкин. Масалан, халқ деган тушунча бир сўздан, ўзбек халқи икки сўздан, қаҳрамон ўзбек халқи уч сўздан, озодлик учун курашаётган халқлар деган тушунча тўрт сўздан ташкил топган.

Психологияда баъзи тушунчалар шартли белгилар символлар ёрдами билан ҳам ифодаланади. Булар қаторига математик символлар = (плюс), -- (минус), > (катталиқ белгиси), < (кичиклик белгисик), = (тенглик белгиси), : (бўлиш), · (кўпайтириш) ва бошқа белгилар қўлланилади: ҳарфлар ҳам тушунчаларни вужудга келтириш мумкин: а, в, с, d ва ҳоказо; йўл қоидалари белгиси, географик шартли белгилар тушунча ўрнида ишлатилади.

Тушунчалар фикр юритишнинг асосий жараёнлари, яъни классификациялаш, умумлаштириш ва абстракциялашлар сўзлар ёрдами билан вужудга келади. Сўзлар, белгилар, символлар, терминлар тафаккур жараёнида тушунчаларнинг мазмунини акс эттиради. И. П. Павлов таъбири билан айтганда, сўз биринчи сигнал тизимининг, барча сигналларнинг сигналларидир, бинобарин, шу сигналларнинг ҳаммасини ифодалайди, шу сигналларнинг ҳаммасини умумлаштиради.

Талаффуздаги ҳар бир сўз муайян мазмунни ва муайян қўламдаги тушунчаларни акс эттиради. Сўзлар алоқа (коммуникация) курули функциясини бажариб, тушунчалар моҳиятини англашга ёрдам беради. Тушунча сўзлар ёрдами ва воситаси билан шахслараро муносабатлар ўрнатишда фаол иштирок этади.

Инсон тушунчаларнинг аксариятини мерос сифатида ўзидан аввалги авлоддан тайёр ҳолда олади. Авлодлар эстафетаси ҳукм суриши натижасида бир авлод яратган тушунчаларни иккинчи авлод эгаллаб олади, уларга янги мазмун ва янги шакл беради. Олдинги авлоднинг бой меросига асосланиб, уларни ўрганиб улгурмаган воқелик хусусиятини очишга интилади, шу кашфиёт натижасида янги тушунчалар ижод қилади. Бинобарин, тушунчаларнинг мана шундай йўл билан авлоддан авлодга берилиши ва эгалланиши мазкур тушунчаларнинг ривожланишига олиб келади.

Моддий борлиқ тўғрисидаги тушунчалар фило-ва онтогенетик тураққиёт босқичини босиб ўтади. Мазкур тараққиёт босқичи тушунчаларнинг такомиллашувига, мазмунаи чуқурлашувига, қўлам жиҳатдан кенгайишига сабабчи бўлади. Масалан, 1) ярим аср муқаддам кишиларнинг Қуёш тизимсига кирган планеталар тўғрисидаги тасаввурлари ва 2) мактабгача ёшдаги болаларнинг ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси тўғрисидаги тушунчалари қўлами ва мактабни тамомлаш даврдаги ўспирин тушунчалари миқдори, 3) ўтган асрдаги одамларнинг кимё фанига оид тушунчалари ва ҳозирги кундаги инсон тушунчалари ва ҳоказо.

Шундай қилиб, тушунчалар моҳияти ҳукмларда ёритилади, мавжуд ҳукмлар асосида хулоса чиқарилади, Янги ҳукм ҳосил қилинади, топилган янги белгилар, аломатлар тушунчаларни *янада* бойитади. Тафаккур ёрдамида инсон яратиш, кашф этиш, ихтиро қилишда давом этиши мумкин. Демак, янги тушунчалар, терминлар бунёд қилинаверади, истеъмолдагилари эса янги сифат ва янги мазмун касб этади. Детерминизм принципига биноан, сўзлар янги тушунчалар яратилишига восита бўлиб хизмат қилаверади, шунинг билан бирга тушунчалар замирида янги сўзлар ва иборалар вужудга келади, ёинки янгича талқин қилинишга кўчади. Сўз билан тушунчаларнинг чамбарчас боғланиши ва муносабати филогенезда ҳам, онтогенезда ҳам операционал ва функционал хусусиятларни йўқотмайди.

4. Тафаккур сифатлари

Тафаккур бошқа билиш жараёнлари каби ўзининг индивидуал хусусиятларига эга бўлиб, фикр юритиш фаолиятининг шакллари, воситалари ва операцияларининг муносабатлари кишиларда турлича намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Одатда тафаккурнинг индивидуал хусусиятларига (сифатларига) билиш фаолиятининг мазмундорлик, мустақиллик, эпчиллик, самарадорлик, фикрнинг кенглиги тезлиги, чуқурлиги ва бошқа сифатлари киритилади.

Тафаккур мазмундорлиги деганда инсоннинг теварак-атрофдаги моддий воқелик тўғрисида онгида қай микдорда (кўламда) мулоҳазалар, муҳокамалар, фикрлар, муаммолар, тушунчалар жой олганлиги назарда тутилади. Инсонда санаб ўтилган характердаги ғоялар бўлиб тошса, шунчалик тафаккур мазмундор бўлади. Кишилар бир-бирларидан биринчи навбатда тафаккурнинг мазмундорлиги билан тафовутланадилар.

Тафаккурнинг чуқурлиги деганимизда, моддий дунёдаги нарсаларнинг асосий қонунлари, қонуниятлари, хоссалари, сифатлари, уларнинг ўзаро боғланишлари, муносабатлари тафаккуримизда бўлиқ акс этганлигини тушунишимиз керак. Тафаккур арсеналида жойлашган нарсаларнинг қай йўсинда системалашганлигига қараб (тўғри ва рационал йўл назарда тутилади), у ёки бу шахснинг тафаккури чуқурлиги тўғрисида қатъий бир қарорга келиш мумкин.

Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги, чуқурлиги каби сифатлари билан мунтазам алоқада бўлади. Инсондаги нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим белги ва хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган, ўтмиш юзасидан, ҳозирги давр ҳақида, шунингдек, кела-

жак тўғрисидаги мулоҳазалар, муаммолар ва тушунчаларни қамраб олган тафаккур кенг тафаккур дейилади. Фикр доираси кенг, билим савияси юқори, серғоя, ижодий изланишдаги кишиларни ақл-заковатли, билимдон ёки тафаккури кенг кишилар деб аташ мумкин. Демак, инсоннинг ақл-заковати, билимдонлиги, мулоҳазадорлиги унинг тафаккури кенглигидан далолат берар экан.

Инсон тафаккури ўзининг мустақиллиги жиҳатидан мустақил ва номустақил тафаккурга ажратилади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда, кишининг шахсий ташаббуси билан ўз олдига конкрет мақсад, янги вазифалар қўя билиши, улар юзасидан амалий ва илмий характердаги фараз (гипотеза) қилиши, натижани кўз олдига келтира олиши, қўйилган вазифани ҳеч кимнинг қўмагисиз, кўрсатмасисиз, ўзининг ақлий изланиши туфайли турли йўл, усул ва воситалар топиб, мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятни тушуниш керак.

Тафаккурнинг мустақиллиги ақлнинг серташаббуслиги, пишиқлиги ва танқийдилигидан намоён бўлади. Ақлнинг серташаббуслиги деганда, инсоннинг ўз олдига янги муаммо, аниқ мақсад ва конкрет вазифалар қўйишини, ана шуларнинг барчасини амалга оширишда, ниҳоясига етказишда, ечимни қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўр бериб интилиши, уларга тааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлишини назарда тутамиз, Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни тез ечишда, ечиш пайтида янги усул ва воситаларни тез излаб топишда, уларни саралашда, ана шу усуллар ва воситаларни ўз ўрнида аниқ қўллашда, трафаретга айланган, эски йўл ҳамда усуллардан фориг бўлишда ва бошқа жараёнларда ифодаланади.

Ўзининг ва ўзгаларнинг мулоҳазаларини, бу мулоҳазаларнинг чин ёки чин эмаслигини текшира билишда ва намоён бўлган мулоҳазаларга, муҳокамаларга, муаммоли вазиятга баҳо бера билишда ақлнинг танқидийлиги муҳим роль ўйнайди. Тафаккурнинг танқидийлиги объектив ва субъектив равишда ифодаланиши мумкин. Мазкур сифат инсонни баҳолаш ўз-ўзиини баҳолаш каби тафаккурнинг индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ равишда намоён бўлади. Агар танқидийлик оқилона, муҳим белгиларга, муаммо моҳиятининг тўғри очилишига (баъзан эталонга) асосланиб амалга ошса, ундай танқидийлик объектив танқидийлик деб аталади. Мабодо тафаккурнинг танқидийлиги субъектив хатоларга, умуман субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқийдилик дейилади. Субъек-

тив танқидийлик салбий оқибатга олиб келади, шунингдек, инсонлар ўртасида «англашилмовчилик ҳови» ни вужудга келтиради, иккм шахс ўртасида кутилмаганда зиддият пайдо бўлади. Инсонда тафаккурнинг танқидийлиги оқилона, рационал тарзда вужудга келса, унда шахс муҳим сифат билан бойийди, деб атиш мумкин.

Мақсад, муаммо ва вазифалар ўзга шахслар томонидан қўйилиб тайёр усул ва воситаларга таянган ҳолда ўзга кишиларнинг бевосита ёрдами билан амалга оширилиши жараёнида бир оз иштирок этгач тафаккур номустиқил тафаккур деб аталади. Номустиқил тафаккурлари кишилар «тайёр маҳсулотлар кули» га айланадилар ўсишдан орқада қолиш хавфи туғилади. Натижада ақл-заковатли инсон бўлиш ўрнига калтабин, ақлан эринчоқ, беҳафсала одам бўлиб вожа етади. Демак, тафаккурнинг номустиқиллик иллоти жаҳон прогрессига тўсиқ бўлиб, якка шахс учун эса трагедия ролини бажариши эҳтимолдан холи эмас.

Фикрнинг мустиқиллиги унинг маҳсулдорлиги (самарадорлиги) билан узвий боғланган. Агар инсон томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, ғоялар, тавсияномалар яратилган ҳамда назарий ва амалий вазифалар чал қилинган бўлса, бундай кишининг тафаккури сермахсул тафаккур деб аталади. Демак, вақт оралиғида бажарилган иш кўлами ва сифатига оқилона баҳо бериш- тафаккур маҳсулдорлигини ўлчаш мезони сифатида хмзмат қилади.

Тафаккурнинг ихчамлиги деганда, муаммони ҳал қилишнинг дастлаб тузилган режаси (плани) мазкур жараёнда масала ечиш шартини қаноатлантирмай қолса, номутаносиблик ҳосил бўлса, ҳеч иккиланмай эластик равишда ўзгартишлар киритишдан иборат фикр юритиш фаолиятини тасаввур қилмоғимиз шарт, Фикрнинг оператив жиҳатдан, тезкорлик билан ўзгартишдан ва тўғри йўналишига йўллаб юборишдан иборат тафаккур сифати унинг ихчамлиги дейилади. Масалан, «Талаба имтиҳонда аввал ғояни нотўғри ёритаётиб, ўз-ўзига «бирданига» хатосини англаб, тўғри жавоб бера бошлаши» кабилар. Демак, тафаккурнинг мазкур сифати фикрларни, информацияларни тингловчиларга хато ва камчиликсиз етказиб бериш гаровидир.

Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволга ва муаммога тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Унинг тезлиги қатор факторларга: жумладан, фикрлар учун зарур материални тез ёдга тушира олишга муваққат боғланишларнинг тезлиги, турли ҳисларнинг мавжудлигига, инсоннинг диққатига, қизиқишига боғлиқ бўлади. Бундан

ташқари, тафаккурнинг тезлиги бошқа шартларга: инсоннинг билим савиясига, фикрлаш қобилиятига, мавжуд кўникма ва малакаларига ҳам боғлиқ эканлиги исботланган. Хулоса қилиб айтганда, тафаккур жараёнларининг тезлиги ва жараёнларнинг маълум фурсат ичида қанчалик самара берганлиги билан баҳоланади.

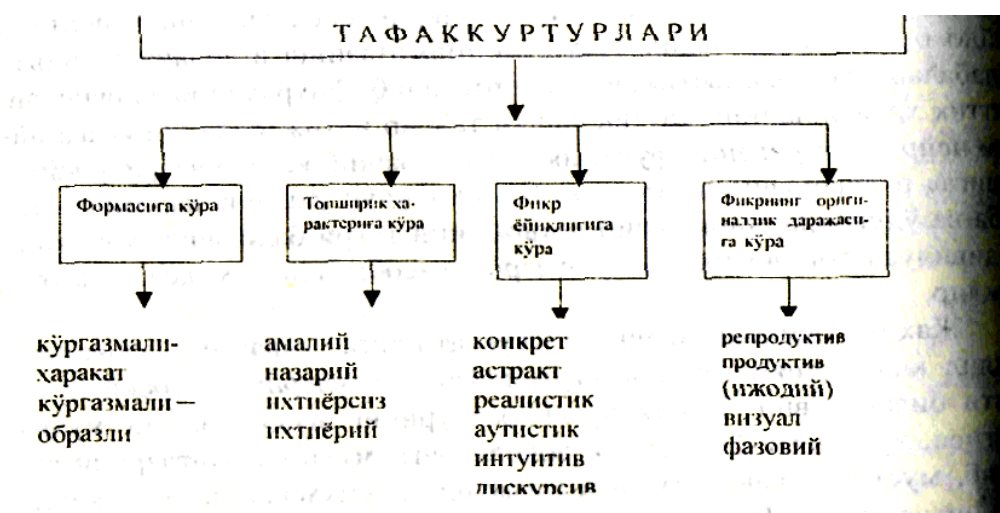
Фикрларнинг тезлиги талабалар ва ўқувчиларга жуда зарур психологик қурол бўлиб хизмат қилади. Имтиҳон пайтида, семинар машғулотларида фаол иштирок қилган талаба ҳаяжонланиб, эгаллаган билимларини вақтинча унутиб, ўзини йўқотиб қўяди. Ўринсиз, салбий эмоциялар (ҳис-туйғулар) унинг тафаккурини тормозлаб, муваффақиятсизликка олиб келади, яъни фикрни баён қилишда инертлик пайдо бўлиб, кейинчалик бутунлай тормозланишга айланади. Баъзи талабалар, аксинча, имтиҳонда ҳаяжонланиб, фикрлари равонлашади. Қаттиқ ҳаяжонланиш, қаттиқ ташқи таъсир натижасида уйкудаги айрим нейронлар уйғониб функцияси жадаллашиб кетади ва фикр «бирданига» равшанланиши мумкин. Шунинг учун ўқитиш жараёнида талаба ва ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини тўғри баҳолашда уларнинг индивидуал топологик хусусиятларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Жаҳон психологларининг кўрсатишига қараганда, юқорида таҳлил қилиб чиқилган тафаккур сифатлари уларнинг асосий хусусияти билан узвий боғлиқдир. Тафаккурнинг асосий ва энг муҳим белгиси, хусусияти-бу моддий воқеликдаги муҳим жиҳатларини ажратиб, мустақил равишда янги мазмундаги умумлашмаларни келтириб чиқаришдир. Инсон оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билан чегараланиб қолмайди, балки ҳодиса моҳиятини очишга интилади, оддий турмуш ҳақиқатидан умумий қонуният яратишга ҳаракат қилади. Шубҳасиз, инсон тафаккури ҳали изланмаган, тўла фойдаланилмаган резерв ва имкониятларга эга. Тафаккур психологиясининг асосий вазифаси ана шу резервларни тўла очиш, фан ва техника прогрессини интенсивлашдан иборат. Чунки ҳар қандай кашфиёт, янгилик, прогресс-инсон ақлзаковатининг маҳсулидир. Шу боисдан ҳам фан ва техника прогресси инсоншунослик фанининг ривожига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

4. Тафаккур гуруҳлари

Муайян ижтимоий муҳитда турмуш кечираётган одамларнинг эҳтиёжлари, хатти-ҳаракат мотивлари, нарсаларга қизиқишлари, ин-

тилишлари, майллари, ақлий қобилиятлари, ҳатто фаолмиялари ҳам турли-тумандир. Худди ана шу боисдаи, уларнинг тафаккури ҳам ҳар хил ҳолатларда, вазиятларда турлича тарзда вужудга келади, номоён бўлади. Бундан олдинги бобларда таъкидлаб ўтганимиздек, билиш жараёнида, амалий ва назарий вазифаларни ҳал этишда, ўзга кишиларнинг нутқ орқали ифодаланган фикрларини ўқиб олишда муомаолага киришишда, фикрларини тушуниб олишда инсои фикр юритади. Психолгия фанида тафаккур шаклига, топшириқ хусусиятига, фикр ёйиқлигига, фикран оригиналлик даражасига қараб қуйидагича шартли классификация қилинади.

5.1. Кўргазмали-ҳаракат тафаккури

Тарихий тараққиёт босқичида одамлар ижтимоий турмушда воқе бўлган муаммоларнинг аксарияти амалий йўл билан ҳал килинган, шунингдек, уларга нисбатан муносабат ҳам амалий фаолиятдан келиб чиққан ҳолда амалга оширилсан. Нарса ва ҳодисалар юзасидан назарий фикр билдириш эса тарихий тараққиётнинг бир мумча кейинги даврига тўғри келади. Ер юзасида фанларнинг келиб чиқиши ҳақидаги бизгача етиб келган маълумотлар мазкур мулоҳазамизга далил бўла олади. Қадимги авлод ва аجدодларимизда ер майдонини қадам билан ўлчаш, кўз билан чамалаш бўйича амалий билимларнинг тўпланшни натижасида геометрия фани кашф қилинган. Кишиларнинг бармоқ билан ҳисоблаш турмуш талабини қондира олмагандан сўнг-математика, нарс ва ҳодисаларнинг тасвири, шартли белгиларни қолдирилиши яқуни сифатида тарих фани кабилар вужудга

келган. Ер юзасида амалий билимлар тўпланиши асосида аста-секин назарий умумлашмалар барпо бўла бошлаган, турли соҳага тааллуқли информациялар тизимлашиши натижасида фанлар ҳосил бўлган. Шунинг учун инсоннинг амалий ва назарий фаолияти ўзаро узвий алоқада бўлиб, ҳамиша бири-иккинчисини тақозо этади. Генетик келиб чиқиши нуқтаи назаридан амалий фаолият бирламчи ҳисобланиб, образлар тасаввурлар ва фикрларни акс эттирувчи назарий фаолият эса амалий фаолиятнинг маълум тараққиёт чўққисига чиққандан сўнг ажралиб чиққан. Мазкур жараён бир неча ўнг минг йўллар давомида юзага келган.

Агарда инсониятнинг тарихий тараққиёти муаммосидан четланиб, ушбу масалани олиб қарасак, у ҳолда амалий фаолият бирламчи эканлигига қаноат ҳосил қиламиз. Бунинг учун инсоннинг онтогенетик тараққиётини дастлабки фазасига мурожаат қиламиз. Бола туғилишидан тортиб, то унинг боғча ёшигача даврни амалий фаолиятда кўргазмали-ҳаракат тафаккур ўсишининг асосий палласа деб аташ мумкин. Мазкур ёшдаги инсон зоти ана шу амалий фаолият қобиғида ақлий ҳаракатларни амалга оширади, амалий билимларни ўзлаштиради, натижада кўргазмали-ҳаракат тафаккур ўса боради. Ушбу ёшдаги кичкинтойлар ўзлари ўйнаётган нарсалар, ўйинчоқларни қўллари билан бевосита уишлаб кўриш орқали улар билан танишадилар, шунинг билан бирга уларни идрок қилишга интиладилар. Идрок қилган предметлар ва ўйинчоқларни ўзаро солиштирадилар, қисмларга ажратадилар, анализ ва синтез қиладилар, бўлақларга ажратилганларни яхлит ҳолга келтириб бирлаштирадилар. Катталар тушунтиришига ишонч ҳосил қилмасдан, айна чокда уларни объектларни синдириб ёки бузиб бўлса ҳам уларнинг ички тузилиши билан танишиш иштиёки (майли) кучли бўлади. Шу боисдаи амалий ҳарактердаги муаммоларни ҳал қилишда кўпинча «бузиб-тузатиш» йули билан ҳаракат қиладилар. Кўргазмали-ҳаракат тафаккур боғча ёшига етгандан сўнг болаларда ўз қийматини йўқота бошлайди.

5.2 Кўргазмали образли тафаккур

Инсон томонидан бевосита идрок қилинаётган предметлар эмас, балки фақат тасаввур қилинаётган нарса ва ходисалар ҳақида фикрлашдан иборат тафаккур тури кўргазмали-образли-тафаккур деб аталади. Тафаккурнинг мазкур кўринишн 4-7 ёшгача бўлган болаларда намоён бўлади. Боғча ёшидаги болаларда кўргазмали ҳаракат тафаккурнинг амалий элементлари кўргазмали образли тафаккур босқичига

ўтгандан сўнг ҳам сақланиб қолади, лекин у ўзининг етакчи ролини йўқота бошлайди. Ушбу ёшдаги кичкинтойлар жисм ва предметлар билан танишаётганда аналитик-синтетик фаолиятдан фойдаланиб иш кўраётганда уларни қўл билан ушлаб кўришга, ички тузилиши билан амалда танишишга интилмайдилар. Чунки кўп ҳолларда улардан амалий ҳаракат қилиш талаб қилинмайди. Лекин бу улар жисм ва предметларни, объектларни аниқ ва тўлиқ идрок қилиш, яққол тасаввур этиш имкониятидан мустасно қилинади, дегам сўз эмас, албатта. Боғча ёшидаги болалар илмий тушунчаларга эга бўлмаганликлари учун билиш фаолиятида асосан кўргазмали-образларга суяниб фикр юритадилар, мулоҳаза билдирадилар, ҳукм чиқарадилар. Юқоридаги фикримизни тасдиқлаш учун швейцариялик психолог Жан Пиаже тажрибаларига мурожаат қиламиз. У 6-7 ёшдаги болаларга ҳамирдан баб-баравар қилиб ясалган иккита зувалачани кўрсатади, шу заҳотиёқ текширилувчилар уларнинг бир-бирига тенг эканлигига ишонч ҳосил қиладилар. Тажрибанинг иккинчи босқичида зувалачанинг биттаси нон шаклига келтирилади, бу ҳолатни ўз кўзлари билан кузатиб турган болалардан сўралганда, улар зувалача хажмининг ўзгаришига қараб тенглик бузилган деб жавоб берганлар. Ушбу ҳолат боғча ёшидаги болаларда кўргазмали- образли тафаккур бевосита ва батамом уларнинг идрок жараёнларига боғлиқ эканлигини кўрсатади. Шунинг учун улар нарса ва ҳодисаларнинг, жисм ва предметларнинг кўзга яққол ташланиб турувчи аломатига, хусусиятига, ташқи белгисига эътибор қиладилар. Лекин уларни ички боғланишлари, ўзаро муносабатларини билдириб келадиган муҳим, асосий сифатларига аҳамият бермайдилар. Объектларни фазода жойлашган ўрни, ташқи номуҳим белгиси уларнинг кўргазмали-образли тафаккурими вужудга келтиради. Масалан, уларнинг назарида одамлар бўйининг баланд ва пастлиги уларнинг ёшини (улуғлигини) белгилайдилар.

5.3 Интуитив ва аналитик тафаккур

Тафаккур активлигига қараб ихтиёрсиз (интуитив) ва ихтиёрий (аналитик) тафаккур турларига ажратилади. Интуиция деб, мантикқий тафаккур ёрдамида кўп вақтлар давомида ҳал қилинмаган ақлий вазифаларнинг тўсатдан, кутилмаганда ҳал қилиниб қолиши жараёни аталади. Шахснинг муайян соҳадаги ҳаётий ёки илмий тажрибаларига асосланган интеллектуал сезгирлигидан иборат фаолиятдир.

Кўпинча ихтиёрий тафаккур жараёни мулоҳаза, муҳокама, исботлаш, гипотеза қилиш каби шаклларда намоён бўлади. Математика

физика, кимё, психология ва бошқа фанлардаги муаммо ва масалаларни ечиш жараёнлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Бундан ташқари ихтиёрий тафаккурга танқидий ёки назорат (контрол) тафаккур ҳам киради. Моддий борликни адекват акс эттириш фикр юритишни танқидий ва синчков бўлишини тақозо этади. Бинобарин, нарс ва ҳодисаларни атрофлича билиш учун, объектив баҳо бериш зарурияти туғилади, бу эса ўз навбатида, фикр юритиш кўлами кенг, аналитик-синтетик фаолият доираси мустаҳкам бўлишини талаб қилади.

Тафаккур жараёнлари ихтиёрсиз юз бериши ҳам мумкин. Лекин бу ҳолда улар ихтиёрий тафаккурга суяган тарзда вужудга келади. Жумладан, одамнинг амалий, маиший ва ҳоказо фаолиятларида ихтиёрсиз равишда қатор саводлар пайдо бўлиши ва уларга беихтиёр жавоблар ахтариш ҳоллари учраб туради. Бундай пайтларда инсон фикр юритяптими ёки йўқми, буни билиш жуда қийин, ваҳоланки у ўзича гўё саволларга жавоб топгандай, ширин ҳис-туйғуларни бошдан кечираётгандай бўлади, шунинг учун кўпинча «тилимнинг учиди турибди» одамлар қандайдир текст ёки муаммо, масала устида бош қотириб ўтирганларида (бирор нарсанинг бевосита таъсири натижасида) фикр юритиш мутлақо беихтиёр рўй бериб қолади ва уларни асосий топшириқни бажаришдан узоқлаштиради. Баъзан амалга оширилиши мақсад қилиб қўйилган топшириқни ихтиёрий равишда бажариш жараёни-мизда бу режага киритилган (фавқулодда вужудга келган) айрим вазифаларни ҳам бажарамиз, бу жараён биз учун ихтиёрсиз равишда ўтади.

Инсониятнинг тарихий тараққиёти тарихидан шу нарсалар маълумки, йирик илмий кашфиётлар ҳам кўпинча худди шундай беихтиёр фикр қилиб турган маҳалда тўсатдан очилган. Жумладан, юнон олими Архимед солиштирма оғирлик қонунини зўр бериб ақлий меҳнат қилиш пайтида эмас, балки ҳеч кутилмаган жараёнда, ваннада чўмилиб турган пайтида кашф этган. Улуг рус олими Д. И. Менделеевнинг ҳикоя қилишича, у элементлар даврий тизимси жадвалини тузиш вақтида уч кечаю уч кундуз бетиним меҳнат қилган, аммо бу вазифани ниҳоясига етказа олмаган. Ундан сўнг чарчаган олим иш столи устида уйқуга кетган ва тушида бу элементлар тартибли жойлаштирилган жадвални кўрган. Шунда Д. И. Менделеев уйқудан уйғониб, бир парча қоғозга тушида аён бўлган жадвални кўчириб қўйган.

Кўпинча психолог ва физиологлар таъкидлашларича, муаммонинг бундай осон равишда ечилиши ҳеч кутилмаган юқоридаги каби беихтиёр ҳал қилиниши шу кашфиётлар олам юзини кўрганича

бўлган давр ичида ойлаб, йўллаб қилинган меҳнатнинг якуни, яъни тугалланмай қолган тафаккур жараёнининг ниҳоясига етишдир, деб баҳоламоқдалар.

Йирик физиолог ҳамда психолог В. М. Бехперевнинг изохлашича, бундай кутилмаган жараёнларнинг рўй беришига асосий сабаб- бу ўрганилаётган масала тўғрисидаги ухлашдан олдин зўр бериб бош қотириш ўйлаш (фикр юритиш) ва бутун зехни, шунингбилан бирга диққат-эътиборининг тортилиши, кашф қилиниши зарур масалага тўла-тўқис йўналишдан иборат мақсадга мувофиқлаштирилган мураккаб, барқарор психик ҳолатнинг ҳукм суришидир. Мазкур ҳолат аниқ объектга қаратилган аклий зўр беришнинг интенсив тарзда давом этиши натижасида вужудга келган маҳсуддир ва ҳоказо.

Фикр юритилиши лозим бўлган нарса ва ҳодисаларни идрок ёки тасаввур қилиш мумкин бўлса, бундай тафаккур конкрет тафаккур деб аталади. У ўз навбатида яққол-предметли тафаккур ва яққол-образли тафаккур номи билан икки турга ажратилади. Агар фикр юритиш объекти бевосита идрок қилинса, бундай тафаккур яққол-предметли тафаккур дейилади. Фикр юритилаётган нарса ва ҳодисалар фақат тасаввур қилинса, бундай тафаккур яққол-образли тафаккур деб аталади. Тафаккурнинг бир тури хотира ёки хаёл тасаввурига асосланган ҳолда намоён бўлади.

Абстракт тафаккур нарсаларнинг моҳиятини акс эттирувчи ва сўзларда ифодаловчи тушунчаларга таяниб, фикр юритишдир. Алгебра, тригонометрия, физика, чизма, геометрия, олий математика масалаларини ечиш маҳалида фикр юритиш, мулоҳаза билдириш абстракт тафаккурга хос мисоллардир. Алгебраик микдорларини конкрет нарсаларга таққослаб, нисбат бериб конкретлаштирилса бўлади, лекин бу ерда бизнинг мақсадимиз конкрет микдор тўғрисида фикр юритиш эмас, балки шу нарсалар ўртасида мавжуд умумий микдор алоқалари устида мулоҳаза юритишдир. Чунончи, бу ҳолда биз фақат умумлашган тушунчаларга таяниб фикр юритамиз.

Абстракт тафаккур конкрет тафаккурдан ғоят кенг маъно англатиши билан воқеликни чуқурроқ билишга олиб бориши билаи фарқ қилади. Шунинг учун биз якка ҳукм воситаси билан қатор нарса ва ҳодисаларга тааллуқли ички қонуниятлар тўғрисида фикр юрита оламиз. Идрок ва тасаввур қилиш мумкин бўлмаган нарса ва ҳодисалар тўғрисида абстракт тафаккур ёрдамида мулоҳаза юритса бўлади. Шунисабабли жамият ва табиат қонунлари ҳақида, борлиқ тўғрисида, чек-

сизлик, сифат, микдор, тенглик тўғрисида, гўзаллик юзасидан мавҳум абстракт мулоҳаза юритиш мумкин, холос.

Бироқ конкрет тафаккур билан абстракт тафаккур ўзаро узвий боғлангандагина бир бутун инсон тафаккурини вужудга келтиради., чунки предметнинг ташқи ва ички хусусиятларини атрофлича очиш алоҳида олинган тафаккурнинг у ёки бу тури ёрдамида ифодалаб бериш анча мушкулдир. Абстракт тафаккур конкрет тафаккур замирида вужудга келган, унинг пойдевори устида ўсган ва ривожланган. Чунки тафаккурнинг генетик жиҳатдан келиб чиқиши анализ қилиб чиқсак, конкрет тафаккур амалий тафаккур билан параллел равишда намоён бўла бошлаган, абстракт тафаккур эса тарихий тараққиётнинг кейинги босқичларида ҳосил бўлган. Шунга қарамасдан, ҳамма вақт ҳар қандай конкрет фикр, мулоҳаза абстракт фикр, муҳокама ичига маълум даражада сингиб кетган бўлади.

Ҳодисаларни изоҳлашга, фараз қилишга қаратилган тафаккур назарий тафаккур деб аталади. Тушунчалар ўртасидаги боғланишларни, муносабатларни, ички боғланишларни ёритиб бориш ва шу боғланишларни назарий жиҳатдан фикр юритиш йўли билан изоҳлаш каби жараёнларни назарий тафаккур ёрдамида амалга ошириш мумкин. Изоҳлаш пайтида изоҳлаиётган нарса ва ҳодисалар, хосса ва хусусиятлар, жисм ва предметлар, умуман бутун воқелик маълум туркумдаги тушунчалар қаторига киритилади ва уларнинг фарқ қиладиган белги ва аломатлари фикран ажратиб кўрсатилади. Бундан ташқари муайян объектларнинг моҳияти, мазмуни, мавжуд бўлишлик сабаблари, келиб чиқиши, тараққиёти, ўзгариши, шунингдек, уларнинг аҳамияти ва функция ҳамда вазифалари изоҳлаб берилади. Назарий тафаккур жараёнларда «Нега?», «Нима учун?», «Нима сбабдан?», «Бунинг ўзи нима?», «Бу ҳодиса ёки ҳолатлар, ёхуд тушунчалар ўртасида қандай ўхшашлик ва тафовутлар мавжуд?» каби саволлар вужудга келади. Берилган саволларга атрофлича ўйлаб, мантиқан оқилона тузилган жавоблар ҳам топилади. Жумладан, «Қуёш ботди-коронги тушди», «Совуқ тушди-сувлар музлади». «Олмаҳон-ҳайвондир», «Кит-сут эмизувчидир», « $15=2$ ва $20-3$ микдорлари ўзаро тенг», «ТАТ - мавзули апперцепция очиб бериш апаратидир», «Характер-ижтимоий турмуш маҳсулидир» ва бошқлар. Бу келтирган мисолларда ўқувчи ва талабалар нарса ва ҳодисалардаги боғланишларни, ички қонуниятлар ва хоссаларни, ўзаро мунтазам муносабатларни таъкидлаб ўтадилар, изоҳлайдилар ва тушунтириб беришга ҳаракат қиладилар.

Назарий тафаккурни айна бир пайтда абстракт тафаккур деб аташлик анъана тусига кириб қолган. Бундай ном билан аташга асосий сабаб назарий тафаккурнинг умумий ҳукмларда ифодаланишидир. Мисол учун, Металлар электр токини яхши ўтказди, Жисмлар ишқаланишдан қизийди, Ҳамма ҳайвонлар ўзи яшаётган муҳитга мослашади, Нарса ва предмет номини билдириб келган сўзлар от деб аталади. Диққат барча психик жараён ва ҳолатларнинг мувафакқиятли амалга ошириш гаровидир, Ўтиш (ўсмирлик) даври ҳам жисмоний, ҳам жинсий жихатдан интенсив ўсиш давридир. Шахс тараққиёти наслий (ирсий) белги, ижтимоий муҳит ва таълим тарбияга боғлиқдир, қизиқиш ва эҳтиёж инсон шахсининг муҳим жихатидир ва ҳоказо.

Абстракт тафаккур мактаб ўқувчиларида даставвал элементар шаклдаги абстракт тушунчаларга суянган ҳолда ривожланади, сўнгра мураккаб табиий-математик фан асосларини эгаллаш жараёнида маълум тизимдаги абстракт тушунчаларни ўзлаштириш эвазига юқорироқ босқичга кўтарилади. Олий мактабларда таҳсил олиш давомида абстракт тафаккур ўзининг энг юқори илмий диалектик назарий босқичига кўтарилади. Бунда ижтимоий фанлар алоҳида аҳамият касб этади, жумладан философия, психология ва бошқалар. Талабалар ҳам кўлам, ҳам даража жихатидан мураккаб бўлган тушунчалар билан танишадилар. Масалан: материя, онг, хусусият, умумийлик, реаллик, макон, замон, ҳаракат, психика, сифат, кризис, босқич ва ҳоказо.

Абстракт тафаккур муаммоси қатор собиқ совет психологлари томонидан изчиллик билан тадқиқ этилган. Собиқ шўро психологиясининг дастлабки ривожланиши палласида ушбу масала билан Л. С. Виготский, П. П. Блонскийлар, кейинчалик С. Л. Рубинштейн, Б. Г. Ананьев, А. Н. Леонтьев, Н. А. Менчинская, Г. С. Костюк, П. Я. Гальперин, Р. Г. Натадзе, Д. Б. Эльконин, В. В. Давидов, А. М. Матюшкин ва бошқалар шуғулланганлар. Ҳозирги мазкур муаммо юзасидан етарли даражада эмпирик ва назарий билимлар тўпланган. Фан ва техниканинг тараққиёти абстракт тафаккурни янада ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Бу айтиб ўтилган мулоҳазалар назарий ва абстракт тафаккурга ёрқин мисол бўла олади. Назарий тафаккур туфайли воқеликдаги умумий ва муҳим боғланишларни, хоссаларни, қонуниятларни англаб оламиз. Шунинг учун куёш ва ой туталишини, юлдузлар тизимининг ҳаракатини, об-хаво маълумотларини, ер қимирлаш ўчоқларини воқеа содир бўлишини анча илгари айтиб беришимиз мумкин. Шу сабабдан

назарий тафаккурни олдиндан кўриш имкониятини яратадиган умумлашган тафаккур деб ҳам атайдилар.

Шуйдай қилиб, абстракт тафаккур орқали нарса ва ҳодисаларни бевосита идрок қилиш мумкин бўлмаган хусусиятлари, ўзаро муносабатлари аниқланади, у ёки бу соҳага оид қонуниятлар очилади, сабабоқибат боғланишлари акс эттирилади.

Воқеликни ўзгартиришга ёки инсон эҳтиёжлари учун зарур бўлган реал нарсалар яратишга қаратилган тафаккур тури конструктив, техникавий, тасвирий санъат сингари касб соҳаларини тадқиқ этади. Воқеликни ўзлаштириш воситаси билан реал нарса ва ҳодисаларни яратишга йўналтирилган фикр юритиш амалий тафаккур деб аталади. У қўйилган амалий ва назарий вазифаларни янги усуллар билан ҳал қилиш, онгимизда янги тасаввур, тушунча ва ҳукмлар ҳосил қилиш, муайян янги нарсалар яратиш билан боғлиқ мураккаб тафаккур жараёнидир. Амалий тафаккур жараёнида ҳам назарий тафаккурга ўхшаш саволлар туғилади. Амалий тафаккур жараёнининг давоми иш-ҳаракатларни, ақлий ҳаракатларни тасаввур қилишда, фикрлашда намоён бўлади. Мактаб ҳаётидан ўқувчиларнинг диктант, баён ёки иншо ёзиш жараёнини мисол қилиб келтириш мумкин. Таалабалар фаолиятидан конспект ёзиш, реферат тайёрлаш, курс ва диплом иши устида ишлаш, семинарга ҳозирлик кўриш, лаборатория машғулотларида амалий вазифаларни бажариш кабилар амалий тафаккурга ёрқин мисолдир.

Психологияда тафаккурнинг ўндан ортиқ турларига характеристика бериб ўтилган. Психология тарихидан бизга маълум бўлган авторитар тафаккур тури ҳам ўзига хос хусусиятлари билан бошқалардан кескин ажралиб туради, Муайян фикрнинг чин ёки ёлғонлигини объектив далиллар билан исботлаш ўрнига инсон шахсининг ижобий ёки салбий сифатлари билангина чекланиб қолишдан иборат тафаккур тури авторитар тафаккур деб аталади. У кўпинча одамларнинг муайян соҳа бўйича билим савиясининг, даражасининг чекланганлигидан ва мустақил фикр юритиш қобилиятининг етарли даражада ўсмаганлигидан далолат беради. Шунингдек, психологияда бир-бирлари билан узвий равишда боғланган мулоҳаза юритишдан иборат мантикий тафаккур жараёнини дискурсив тафаккур деб аташ қабул қилинган.

5.4 Ижодий тафаккур

Ижодий тафаккур мураккаб билиш фаолиятидан бири бўлиб тадрижий равишда, изчил ўзаро боғланган жлраёнларлан ташкил топади: даставвал саволлар туғилади, вазифа аниқланиди, масалани ечиш ёки саволларга жавоб қидириш жараёни вужудга келади. Инсон олдида турган аниқ вазифа ёки масала-бу бажарилиши ёки ҳал қилиниши зарур бўлган саволнинг ифодасидир. Намоён бўлган вазифа (масала) кўпинча ифодаланиши шарт бўлган мақсадни ҳам ўзига акс эттириб келади. Мақсад эса инсоннинг изланаётган номаълум воқеликни топишга гумон ва ҳаяжон. шубҳа ҳислардан хориж этишга қаратилган майлидир.

Тафаккурнинг изланиш босқинларида вужудга келган масаланинг ифодаланиши ҳар хил даражада бўлиши мумкин. Жумладан, воқеликнинг нималари маълумки, нималари яна номаълум, уларни аниқлаш, қай ҳолатда ва қайси йўл билан ечилиши мумкин, унинг турмуш учун қандай аҳамияти бор, сингари жиҳатларини аниқлашга тўғри келади.

Ижодий тафаккурнинг навбатдаги компонентлари қуйидагича акс эттирилади: қўйилган саволларга жавоб излаш, маслами ечишга ёрдам берадиган йўллар, усуллар, воситалар, қоидалар ва кўникмаларни қидириш, уларни танлаш ҳамда мазкур фаолиятда уларни татбиқ қилиш ва бошқалар. Одам ушбу конкрет ҳолдаги вазифани бажариш учун қўйилган саволларга берйладиган жавобларни айрим пайтларда теварак-муҳитдаги объектлардан топишларга ҳаракат қилади. Мазкур ҳолатнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан унинг кузатувчанлиги ва синчковлик сифатларига боғлиқ. Айрим ҳолларда берилган саволларга жавобларни тўпланган тажриба ва йиғилган билим фондидан топиш кўзга ташланади Масалан, сессия топшираётган талабанинг фикр юритиши, мулоҳазаси ва ҳулоса чиқариши худди ана шундай тарзда намоён бўлади.

Ижодий тафаккур ижодий хаёл билан узвий алоқада бўлади. Шунинг учун инсон амалий фаолиятида бир талай саволларга жавобларни хаёл ёрдами билан топади. Жумладан, ҳар хил тахминлар, фаразлар, илмий гипотезалар, кашфиётлар, техника соҳасидаги ихтиролар ҳам ана шу йўсинда амалга ошади, яъни хаёл ёрдами билан зарур натижаларга эришилади. Шунингдек, ижодий тафаккур жараёнида баъзи бир вазифаларни ҳал қилиш, бажариш, муҳокама юритиш, мулоҳаза қилиш, фикрлаш, фараз қилиш сингари жараёнлар мантикий фикр юритиш усуллари ва воситаларини қўллаш йўли билан

нихоясига етказилади. Масалан, математика, физика каби фан асосларини ўзлаштиришда худди шундай ҳолат рўй беради.

Ижодий фикр юритиш жараёнида гоҳо камчилик ва хатоларга йўл қўйилади. Натижада олинган жавоблар ёки қўлланилган воситаларда шубҳаланиш ҳисси пайдо бўлади. Оқибатда натижаларни танқидий текшириш масалани ҳал қилиш билан параллел равишда намоён бўлиши мумкин. Одатда, ушбу кезларда фикр юритишнинг мантиқий жиҳатлари ҳукм ва ҳулоса чиқариш, исботлаш, далиллаш, асослаш, рад қилиш, инкор этиш кабилар ижодий тафаккур ядросини ташкил қилади.

Ижодий тафаккур жараёнида инсон масалани ҳал қилишда ўзгаларнинг ёрдамига таяниб иш кўради. Айрим ҳолларда масала ёки топшириқни ҳал қилиш, ечиш пайтида ижодий тафаккур шахслараро муносабатда, мулоқотдаги воқеа бўлади. Мулоқот эса фикр алмашиш, усҳбатлашиш, муҳокама қилиш, баҳслашиш, исботлаш, далиллаш каби мантиқий усуллардан ташкил топади. Фан ва техника тараққиёти тарихининг кўрсатишига қараганда, йирик илмий кашфиётлар, фалсафий мушоҳадалар, илмий назариялар, конструктив ижодларнинг аксарияти улуғ кишилар томонидан ижтимоий тафаккурнинг маҳсули сифатида, коллектив тафаккури натижаси тариқасида дунё юзини кўрган. Демак, ижодий тафаккур авлодларнинг ақл-заковати дурдоналарининг тизимлашиши натижасида воқеликни янгилик элементи билан бойитади, холос.

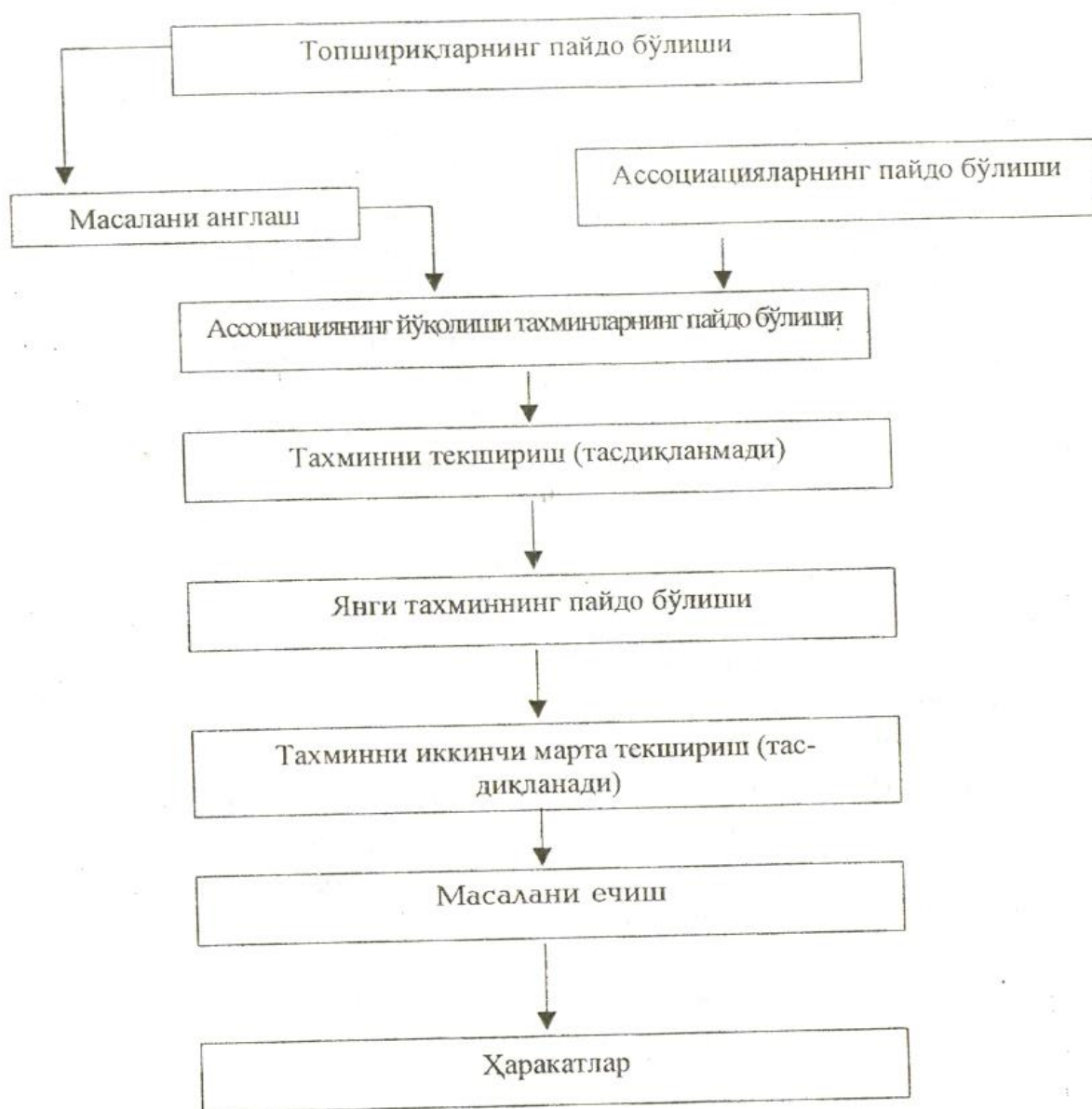
Ижодий тафаккур билан масала ечиш ўзаро узвий боғланган билиш жараёнларидир. Лекин ижодий тафаккурни масала воситасига айлантириб юбориш мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун уларнинг нозик жиҳатларини фарқлаб олиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, масалани ҳал қилиш, ечиш фақат тафаккур ёрдами билан амалга оширилади, чунки бунда ҳеч қандай ўзгача йўл бўлиши мумкин эмас ва бўлмайди ҳам. Ўз навбатида тафаккур масала ечиш вақтидагина вужудга келади. Шу боисдан янги масала қўйишда, янги муаммоларни барпо қилишда, уларнинг инсон томонидан (ўзгалар) англаб етишида ва бошқа ҳолларда асосий роль ўйнайди. Бинобарин, ижодий тафаккур фақат масала (муаммо) ҳал қилиш билангина боғлиқ бўлмасдан, балки билимларни эгаллаш, текстларни тушуниш, нарсаларда ҳодисаларни танқидий жиҳатдан анализ қилиш ва хоказоларда ҳам жуда зарурдир.

Хўш, муаммоли (муаммоли) вазият билан масала ечишнинг ўзаро тафовути борми? Одатда муаммоли вазият вужудга келганда

одам фавқуллода ҳеч қутилмаган, нотаниш, тушунилиши муракаб бўлган, номаълум нарса ва ҳодисалар билан учрашади. Ақлий зўр бериш натижасида ирода сифатларини ишга солиш орқали муаммоли вазият англашилган масалага айланади. Бинобарин, масала муаммоли вазиятдан келиб чиқиб, унинг билан маҳкам алоқа қилиб ҳукм суради. Тафаккур муаммоли вазиятни анализ қилиш натижасида уни равшанлаштириб, ечиш мумкин бўлган масалага айлантиради. Демак, бу ерда ўзаро мустаҳкам боғланган фикр юритишнинг берк занжири вужудга келади: Тафаккур - муаммо - масала. Занжирнинг ҳар бир звеноси ҳамиша ва бетўхтов бир-бирларини тақозо этади.

Масаланинг юзага келиши муаммоли вазиятдан ўзининг специфик хусусиятлари билан ажралиб туради. Одатда масала ифодаланганда, гарчи олдиндан бўлса ҳам, маълум маълумотлар ва номаълумлар (қидирилиши зарур бўлган нарсалар) алоҳида мантикий бўлақларга, қисмларга ажратилган бўлади. Масала нутқ билан баён қилинган қисмдан ва шартли белгилар ёки абстракт тушунчалардан ташкил топади. Масаланинг вербал бўлагида маълум маълумотлар ва номаълум нарсаларга бўлиш акс эттирилган бўлади. Ҳар қандай предметларга оид ўқув масаласида унинг асосий шартлари ечувчилар онгига бориб етадиган даражада яққол шаклда баён қилинган бўлади, шунингдек, унинг олдига қўйилган талаблар ва саволлар ҳам турли ёшдаги одамларнинг ёшига, савиясига мос равишда тузилади. Қаттиқ изланиш, муҳокама юритиш, воситалар танлаш ва уларни татбиқ этиш натижасида қидирилган номаълум нарса топилади.

Собиқ совет психологиясида фикр юритиш актлардан, ҳаракатлардан иборат эканлиги таъкидланади. Инсоннинг амалий фаолиятида қўйилган масаланинг (вазифанинг) акти фикр юритиш ҳаракати деб аталади. Тафаккурнинг ҳаракати бирон-бир вазифа ёки масала юзага келиши биланоқ ўз функциясини бошлайди. К. К. Платонов тафаккур ҳаракати босқичларнинг ушбу схемасини ишлаб чиққан.

К. К. Платонов фикрига кўра вазифанинг ҳал қилиниши тафаккур ҳаракатини яқунлайди. Бироқ топилган масала ечими янги тафаккур ҳаракатларини вужудга келтириши, бетўхтов фикр юритиш жараёнлари билан таъминлайдиган янги саволларни туғдириши эҳтимол.

Ижодий тафаккур жараёни мавжуд билимларга, боғлиқдир. Шу нарсани алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, ўзаро алоқа қилишда тафаккур муҳимроқ, мавқелироқ ўрин тутади. Хозирги замон таълими олдида турган асосий мақсад, ўқувчи ёки талаба шахсини билимлар билан қуроллантириш эмас, балки уларни фикр юритиш фаолиятига ўргатишдан иборатдир.

Хўш, ижодий фикр юритиш жараёни қандай амалга оширилади?

Биринчидан, фикр юритиш фаолиятида энг аввал ҳал қилиниши зарур бўлган масала инсон томонидан аниқлаб олинисх керак. Агар-да инсон олдида ҳеч қандай масала ёки муаммо вужудга келтирилма-ган бўлса, у ҳолда у бирон-бир нарса тўғрисида фикр ҳам юритмайди демакки, унинг қаршисида ҳеч қандай муаммо мавжуд эмас. Мабодо одам ҳал қилиши шарт бўлган масала юзасидан қанчалик аниқ ва тўлароқ маълумотга эга бўлса, уни оқилона ечиш йўл ва воситаларини шунчалик энгиллик билан топади. Бунинг учун муаммони ечувчилар қўйилган масала мазмунини аввало тушуниб олишлари, унинг шарт-ни текшириб чиқишлари, нима маълум ва нималар номаълум эканли-гини аниқлашлари мутлақо зарур. Фақат ана шундагина улар сира шошиб қолмайдилар ва ҳеч иккилнмасдан масала шартини ўйлаб то-падилар, тўғри ечимга эришадилар.

Иккинчидан, муаммо ёки масалани ҳал қилиш учун зарур бўл-ган барча билимларни (қоидалар, фактлар, қонуниятлар, хоссалар, хусусиятлар, муҳим белгилар, муносабатлар, боғланишлар ва бошқалар) татбиқ қилиш учун интиладилар. Бунинг учун эса шахсий тажрибасида учраган тажрибадан, ҳолатдан, усуллардан унумли фой-даланиб, қўчиш жараёнини амалга оширадилар.

Учинчидан, масалага-муаммога тааллуқли гипотеза олға сури-лади, босқичлар тахмин қилинади, ечиш тўғрисида фаразлар ишлаб чиқилади, турли вариантлар ҳамда вариациялар ҳақида мулоҳаза юритилади, ўзаро ҳаёлан солиштириб, энг самарали аломатлар ажра-тилади ва ҳоказо.

Тўртинчидан, муаммо олдида қўйилган гипотезани текшириш зарурияти туғилади. Уни текшириш учун аналогик ҳолатлар ўзаро таққосланади. Бу ўринда ижодий ҳаёл материалларидан атрофлича фойдаланилади. Унинг ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун тафаккур ҳаракатлари иерархияси татбиқ қилиб қўрилади. Гипо-теза мантикий усуллар ёрдамида фикран анализ ва синтез қилинади, унинг адекватлигига доир оператив равишда ҳукм ва ҳулосалар чиқарилади.

Бешинчидан, муаммони назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун ил-гари сурилган гипотеза адекват эмаслиги, нотўғри эканлиги аниқланса, у фикр юритиш объектидан сиқиб чиқарилади ва янги фа-разлар, ўйлар, тахминлар қабул қилинади ёки ўйлаб топилади. Янги амалий гипотеза фикран бир неча марта текширилади, ундан сўнг амалиётга жорий қилиш учун синашга тавсия қилинади. Айтиб ўтилган мулоҳазаларнинг аксарияти конструктив техника масалала-

рини ҳал қилишда, кашфиётларни яратишда, ихтирочиларнинг таклифларида, рационализаторликда, технологик қурилмаларни жорий турли-туман моделлар, вариантлар, преларатлар, технологик карталар ва бошқалар фикран анализ қилинади, сўнгра улардан энг маъқули, энг мақсадга мувофиқи танланади ва унинг устида тўхталади.

Олтинчидан, муаммо ва масалани ҳал қилиш, ечиш, олинган натижаларни тўғрилигига қаноат ҳосил қилиш учун ечувчи уни текшириш билан тафаккур ҳаракатларини якунлайди. Ана шу операциялардан сўнг масала батамом ҳал қилинди деб топилади ва у тўғрида фикр юритиш тўхтатилади.

Одатда инсон ижодий тафаккур қилиш жараёнида маълум даражадаги қийинчиликларни енгади. Уларни келтириб чиқарувчи объектив ва субъектив сабаблар ҳилма-хил бўлиб, турлича тарзда ифолаланиши мумкин.

Психолог В. А. Кругецкий ижодий тафаккурни тараккий эттириш мақсадида масалалар типологиясини ишлаб чиқиб, турли ёшдаги ўқувчилар ўқув фаолиятида синаб кўрган. Олинган натижалар олим томонидан сифат ва миқдор жиҳатдан анализ қилиниб, график тасвири (ифодаси) акс эттирилган. Типологияга киритилган масалаларни В. А. Кругецкий турлича ном билан атайди.

1. Савол аниқ қилиб қўйилмаган масалалар. Ўқувчининг масалада берилган математик муносабатларни анализ қилгандан кейин ифодалаб бериладиган саволнинг вариантларидан бири қавс ичида кўрсатилади.

2. Берилганлари ечишмайдиган масалалар. Масалани аниқ ечиш учун ечишмайдиган маълумотлар қавс ичида кўрсатилади.

3. Ортиқча маълумотлари бўлган масалалар. Ортиқча маълумотлар курсив билан берилади.

4. Бир неча йўл билан ечиладиган масалалар. Бу ерда турли йўл билан ечилиши мумкин бўлган масалалар берилган. Масала ечишнинг энг оддий, энг тежамли йўли иложи борица яширилган. Бу масалалар бир фикрлаш операциясидан иккинчисига, бир ишлаш усулидан бошқасига ўтиш қобилиятини шакллантиришга қаратилган.

5. Мазмуни ўзгариб турадиган масалалар. Бу масалаларда ҳам битта мустаҳкамланган ақлий қобилият таркиб топтиради.

6. Исботлашга доир масалалар. Бу масалалар ёрдамида мантикий фикрлаш, исботлаш сингари ақлий қобилият такомиллаштирилади.

7. Фикрлаш, мантикий мулоҳаза юритишга доир масалалар. Бу масалаларни ечиш учун ҳеч қандай махсус билимлар талаб қилинмайди, лекин бунда маълум даражада ижодкорлик кўрсатиб мантикий мулоҳаза юрита олиш керак бўлади. Бу масалаларнинг баъзилари математик характерда, бошқалари фақат мантикий характерда бўлади.

8. Демак, ижодий тафаккур тури ўзининг самарадорлиги ва долзарблиги, универсаллиги билан бошқа фикр юритиш жараёнларидан фарқ қилади, янги-янги муаммоларни ўйлаб чиқишда, масалани ҳал қилишда зарур жараён бўлиб, инсоннинг билиш фаолиятида етакчи роль ўйнайди.

5.5 Психология фанида тафаккурни реалистик ва аутистик турларга ажратиб ўрганиш ҳолати ҳукм суриб келмоқда. Одатда реалистик тафаккур қуршаб олган атроф-муҳитни ўрганишга, акс эттиришга қаратилган фикр юритиш бўлиб, у мантикий қонун ва қоидаларга бевосита бўйсунди ва уларнинг ёрдами билан воқеликни инъикос қилади. Мавжуд нарс ва ҳодисаларни акс эттириш мазкур тафаккур турининг объекти бўлиб ҳисобланади. Аутистик тафаккур инсоннинг хоҳиш ва истакларини амалга ошириш билан узвий боғлиқ равишда содир бўлади. Амалга оширилиши лозим бўлган тафаккур ҳаракатлари фақат ўша шахснинг ўз талақларини рўёбга чиқаришга, йўналтирилган фикр юритишдан иборат индивидуаллик ёки индивидуалистик тафаккурдир.

5.6 Масала ечимини қабул қилишга ва информацион тайёргарлик кўришга қаратилган фикр юритиш визуал тафаккур дейилади. Визуал тафаккур мақсадга мувофиқ ҳаракатлар ёки англашилмаган операциялар, чунончи, образлар манипуляцияси ва трансформацияси ёрдами билан амалга оширилади ва «ақлий айланиш»дан намоён бўлади. Инженерлик психологияси ва меҳнат психологияси, шунингдек, эргономика соҳаларида муттасил визуал тафаккур иштирок этади. Кейинги йилларда визуал тафаккур муаммоси космос психологиясида интенсив равишда тадқиқ қилинмоқда.

5.7 Йирик собиқ совет психологларидан бири З. И. Калмикова ўз тадқиқотларида тафаккурнинг продуктив ва репродуктив турларга ажратиб ўрганган эди. Бу бўлиниш субъект билимларига фикр юритиш фаолиятида олиндиған маҳсулнинг янгилик даражасининг муносабати асос қилиб олинади. Қисқа вақт бирлиги ичида янги, оригинал фикрлар яратиш ёки муҳим илмий, амалий масалаларни ҳал қилиш билан белгиланадиган тафаккур продуктив тафаккур дейилади.

Репродуктив тафаккур эса пассив, тайёр мулоҳазаларни ўзлаштириб олишга ва «тайёр ҳолда» ундан фойдаланишга қаратилган инсоннинг билиш фаолияти қуринишидир.

5.8. Фазовий тафаккур муаммоси атоқли собик совет психологи Б. Г. Ананьев ва унинг шогирдлари томонидан тадқиқ қилинган бўлиб, кейинги йилларда бу муаммо юзасидан таниқли психолог И. С. Якиманская интенсив илмий-тадқиқот ишларини олиб бориб, сермақсул натижаларни қўлга киритаётир. Таҷрибаларнинг аксарияти касбхунар коллежи (билим юрти) ўқувчилари устида олиб борилган. Фазовий тафаккур деганда нарс ва ҳодисаларнинг фазода рационал жойлашиши, замон ва макон муносабатларини, мураккаб боғланишларини адекват равишда акс этиришдан иборат фикр юритиш жараёни тушунилади. У инсоннинг фазовий тасаввурлари, хотира ва ҳаёл тасаввурлари билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Нутқ тўғрисида умумий тушунча

Инсоният тараққиёти тарихида тил туфайли акс этиришнинг имкониятлари қайта қурилади, олам одам миёсида янада аниқ, равшан инъикос этириладиган бўлади. Тилнинг пайдо бўлиши муносабати билан ҳар бир алоҳида шахс жамиятининг ижтимоий-тарихий тараққиётида, жараёнида тўплаган таҷрибалардан фойдаланиш имконияти туғилади. Тил ёрдами билан ҳар бир инсон шахсан ўзи ҳеч қачон дуч келмаган, нотаниш ҳодисалар, ҳолатлар, вазиятлар, шароитлар юзасидан билим олишга эришади. Ҳудди шу боисдан тил одамга кўпчилик ҳиссий ва интеллектуал таъсирлар ҳамда таассуротлар тўғрисида ўзига ўзи ҳисобот бериш имкониятини яратади. Инсон тил ёрдами билан бошқа одамларга ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакка оид нарсалар, воқелик юзасидан ахборот, хабар, маълумот бериши уларга ижтимоий таҷриба моҳияти кўникма ҳамда малакаларни ўтказиши, узатиши мумкин.

Маълумки, ҳайвонлар, жониворлар ўзларининг индивидуал таҷрибаларини ўз туркумидаги бошқа намоёндаларга ўтказишга ёки беришга мутлақо қобил эмаслар. Улар айниқса ўз туркумларидаги авлоднинг илгари таҷрибаларини ўзлаштириш қобилиятига эга эмаслар, чунки мавжудодлар туғма ирсий белгиларга, инстинктларга ва шартсиз рефлексларга асосланадилар, ҳолос.

Биосфера ва неосфера тўғрисидаги маълумотлар, қонуниятлар, ҳаракатлантирувчи кучларни билиш ва эгаллашда қисқа ижтимоий-

тарихий давр оралиғида ғоят улкан ютуқларга эришувчи инсоннинг ҳайвонот олампидан муҳим фарқи шундан иборатки, биринчидан одамнинг шахсий индивидуал тажрибаси умуминсоний тажриба билан узвий уйғунликка эга, иккинчидан, тажриба маҳсулотлар муайян даражада сакланади, учинчидан, мазкур тажрибалар такомиллашиб модификациялашиб боради, туртинчидан, уларнинг моҳияти, тузилиши қўлғизмаларда ўз аксини топади.

Одамдаги шахсий индивидуал тажрибанинг умуминсоний тажриба билан боғлиқлиги кишиларда тилнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Тил оддий қилиб тушунирилганда сўз ва белгилар системаси ҳамда мажмуасидан иборатдир. Инсон томонидан у ёки бу фаолиятнинг бажарилиши белгилар, аломатлар хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, унинг маҳсулдорлиги, муваффақияти тил таркибларининг аҳамиятига бевосита алоқадордир. Масалан, ҳайдовчи учун кўча қоидалари, математик учун формулалар, оператор учун сигналлар (семиотика-зета-юнон "белги") белгилар, симеоллар, аломатлар вазифасини бажариб, фаолият учун регулятор сифатида хизмат қилади. Шунинг учун белгилар ва уларнинг аҳамияти инсоннинг юксак психик функциялари (яъни идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл) нинг воситасидир. Одатда белгилар турли-туман бўлишидан қатъи назар уларнинг энг муҳими-бу сўздир. Ҳар бир сўз маълумот, хабар, ахборот вазифасини бажаради ва муайян мазмунни ўзида акс эттиради (масалан; машғулот, дафтар, ёмғир ва бошқалар).

Тилнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат:

а) тил яшашнинг воситаси, ижтимоий тажрибани авлоддан авлодга узатиш, бериш ва ўзлаштириш қуроли тарзда вужудга келади (авлодлар ота-оналар, ўқитувчилар ва мураббийлар);

б) тил восита ёки коммуникация усули, ҳатто одамларнинг хатти-ҳаракатларини бошқарувчи қурол сифатида намоён бўлади (масалан: “Лекция бўлмади”, “Бугун байрам” - таъсир қилишдан, таъсир ўтказишдан иборатдир);

в) тилнинг муҳим функцияларидан яна биттаси-интеллектуал фаолиятнинг қуроли сифатида хизмат қилишдир (муаммоли вазият моҳиятини тушуниш, ечишни режалаштириш, ижро этиш, мақсад билан солиштириш).

Одам ҳайвонот олампидан фарқли ўлароқ ўзи хоҳ амалий, хоҳ ақлий ҳаракат бўлишдан қатъи назар уни режалаштира олади. Фаолиятни бундай режалаштириш ечими учун восита қидиришни ва умумий фикрий масалаларини ҳал қилишнинг асосий қуроли тилдир.

Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, тилнинг энг асосий функцияси- бу коммуникациядир.

Нутқ фаолияти- одам томонидан ижтимоий- тарихий тажрибани узлаштириш, авлодларга бериш (узатиш) ёки коммуникация ўрнатиш, ўз шахсий ҳаракатларини режалаштириш ва амалга ошириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёнидир.

Нутқ ахборот, хабар, маълумот ва янги билим бериш ақлий топишиқларни ечиш фаолиятдан иборатдир. Агарда тил алоқа воситаси (куроли) бўлса, нутқ эса айнан ўша жараёнининг ўзидир.

Нутқ фаолиятининг физиологик механизмлари.

1. Нутқни идрок қилиш оддий рефлектор фаолиятининг қонунлари асосида содир бўлиши мумкин. Чунки уни юзага келтирувчи стимуллар биринчи сигналлар типдаги кўзғатувчилардан иборатдир (масалан: "Марш", "Салом").

2. Нутқни юзага келиши ва идрок қилинишидан инсон "сигналларни-сигнали" (И.П.Павлов) тарздаги сўзлардан фойдаланиши мумкин. Мазкур жараён бош мия катта ярим шарларининг пўстида амалга ошади.

3. П.Брока (1861й.) мия пўстининг маълум қисми (мия, чап ярим шар) пешона қисмининг пастки томонидаги бурмаларнинг орқа қисми, шикастланса, беморларда нутқ артикуляцияси бузилишини касб этган ва "суз образларини ҳаракатлантирувчи марказ" деб аталан.

4. К.Вернике (1874 й.) бош мия ярим шарлари пешона қисмининг тепа томонида "сўзларнинг сенсор образлари" жойлашган деб далиллашга ҳаракат қилади.

5. П.К.Анохин - нутқ жараёнини таъминлашда жуда ҳам содда элементар "стимул-реакция" типдаги физиологик механизм ҳам, нутқ фаолиятини юксак формалари учун нутқ воситаси билан фикр баён қилишнинг ичдан программалаштириш механизмлари учун характерли ва иерархик тузилишига эга бўлган махсус механизмлар ҳам қатнашадилар.

Нутқ механизмлари (Н. И. Жинкин)

1. Бирон фикрни нутқ воситаси ёрдами билан баён қилишдан олдин, махсус код орқали бу фикрнинг асосини тузамиз - у программалаштириш механизмидир.

2. Ундан кейин режалаштиришдан гапнинг грамматик тузилишига ўтиш билан бир гуруҳ механизмлар келади.

3. Эсда олиб қолишни сўзларнинг грамматик хусусиятларини амалда қўллашни таъминловчи механизм.

4. Бир хил типдаги тузилишдан бошқа типдаги тузилишга ўтиш механизми.
 5. Программа элементларини грамматик тузилишга ёйиш механизми.
 6. Сўзни маъносига қараб қидиришни таъминловчи механизмлари.
 7. Синтагмаларни ҳаракат жиҳатидан программалаштирувчи механизмлар.
 8. Нутқ товушларини танлаш ва ҳаракат программасидан товушларни тўлдиришига ўтиш механизмлари.
 9. Нутқни амалга оширишни таъминловчи механизм.
- Тадқиқотчи А.Р.Лурия нутқнинг афазиясини текшириб, улар, қуйидаги турлардан иборат эканлигини баён қилади:
- 1) динамик афазия - гаплар ёрдами билан сўзлаш қобилиятининг бузилиши;
 - 2) эфферент мотор афазияси-гапнинг грамматик тузилиши, бузилиши;
 - 3) афферент мотор афазияси- нутқ артикуляциясининг бузилиши-
 - 4) семантик афазия гаплар ўртасидаги боғлиқликнинг бузилиши;
 - 5) сенсор афазия - сўзларни идрок қилишнинг бузилиши.

Нутқ ривожланиши даврлари.

- 1-давр 2 ойдан 11 ойгача.
- 2-давр 11 ойдан 19 ойгача.
- 3- давр 19 ойдан 3 ёшгача.

Нутқнинг ривожланиши қуйидаги хусусиятларга эга:

- а) гугулаш.
- б) гудурланиш (сохта сўзлар).
- в) парадигматик фонетика (1,3- 1,5 ёшгача) - буви, бува, ўтир, ўтирди, ўтиради.
- г) нутқнинг вазиятбоплиги (Ж.Пиаже-ситуатив нутқ).
- д) нутқ эгоцентризми (Ж.Пиаже-эгоцентрик нутқ).

НУТҚНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШ. НАЗАРИЯЛАРИ

Психология, психофизиология, психолингвистика тўплаган назарий ва амалий материаллар таҳлиliga кўра, акустик нутқ сигналлари мураккаб мувофиқлашган ҳаракатларнинг натижасида намоён бўлувчи мажмуавий ҳолатларнинг бирлашуви нутқ аппарати деб аталади

Одатда ўпка ва нафас олиш тана аъзоларнинг мускул ҳаракатлари босимнинг ошишини ва ҳаво оқимларининг (ички ва ташқи) нутқ ақтида артуқляторлар қатнашишини узлуксиз равишда таъминлаб туради.

Нутқни вужудга келтирувчи умумий аппарат схемаси учта жиҳатни ўзида акс эттиради.

I. Нутқнинг анатомик тасвири:

1. Кўкрак қафаси.
2. Ўпка.
3. Трахея.
4. Овоз пайчалари (алоқалари).
5. Томоқтубкаси.
6. Ҳалқум бўшлиғи.
7. Танглай пардаси.
8. Оғиз бўшлиғи.
9. Бурун бўшлиғи.

II. Нутқнинг функционал элементлари:

1. Нафас олиш томирлари, мускулларнинг кучи.
2. Ўпка сигими.
3. Трахея ҳаракати.
4. Овоз пайчалари тебраниши ёки ҳаракати.
5. Томоқ трубкасининг функцияси.
6. Ҳалқум бўшлиғининг органик вазифаси.
7. Танглай пардасининг ҳолати (торайиши, кенгайиши, шилим-шиқлиги):
8. Оғиз бўшлиғи (унинг таркиблари, аъзолари: тиш, ҳаво ҳаракати, кучайтиргич, сусайтиргичлар ва ҳоказо).
9. Бурун бўшлиғи ва унинг таркибий аъзолари (катаклари, туклари, намлиги, қуруқлиги).
10. Оғиздан нури (ёруғликни) кириб келиши, яъни нурланиши.
11. Бурундан нурни кириб келиши.
12. Оғиз ва бурундан ҳаво оқимнинг кириши.
13. Ички тана аъзоларидан ҳаво оқимининг чиқиб кетиши,

III. Нутқнинг эквивалент блок схемаси:

- 2,3 - ўпка ва трахея сигими,
- 4-овоз (товуш) тебранишининг манбаи,
- 5,6-ҳиқилдоқ ва томоқ аъзоларининг сигими,

- 7-танглай пардаси механизми,
- 8-оғиз бўшлиғи сиғими,
9. бурун бўшлиғи сиғими,
10. оғиз трактидан чиқиш сигнали,
11. бурун трактидан чиқиш сигнали.
12. шовқин манбаи.

А. Томоқ- ҳаво бўшлиғи- конфигурация- нутқнинг пайдо бўлиши кескин равишда ўзгаради. Гапнинг бўлаги, таркибий қисми лотинча "коифнгурация" дейилади, фразеологик жиҳатдан ушбу атамада ўз ифодасини топади: "қўли гул".

Б. Бунда етакчи роль ўйнайди:

- а) танглай пардасининг ҳаракати,
- б) тил,
- в) лаб,
- г) пастки жағ.

Акустик тебранишнинг кўзгатувчи механизмлари томоқ фаолияти, шовқин ва импульсив, яъни ихтиёрсиз кўзгатиш, товушларининг пайдо бўлиши, ҳаво оқимининг (массасининг) тор оралиғидан ўтиши, нутқ ақтининг амрим ўринлари билан узвий алоқадордирлар. Акустика юнонча "acustika", яъни эшитув, товуш назарияси демакдир, Частотали филтрация акустика манбаси бўлиб ҳисобланади.

Нутқ товушларнинг таснифи;

1. Ҳар қайси тилда нутқнинг пайдо бўлишида чекланган тана аъзолари ҳаракати иштирок этиши мумкин (артикуляр имо-ишоралар).

2. Артнкулятор имо-ишора нутқ аппаратининг хусусияти ва ҳолатига мос тушади ва муамйи нутқ товушининг пайдо бўлишга олиб келади.

3. Артикуляр имо-ишоралар тартиб билан бирин-кетин инсон томонидан амалга оширилади.

IV. Нутқнинг хусусиятлари.

1. Матн - маъно - фикр билдириш.
2. Маълумот (хабар, ахборот) баёни.
3. Оғзаки нутқда ахборотнинг муайян даражада йўқолиши.

V. Нутқнинг фонетик элементи.

VI. Нутқни идрок қилиш назарияси:

1. Шкалалаштириш.
2. Унитиш.
3. Ҳалақит берувчи вазият ва шароитда идрок қилиш:
а) акустик, б) визуал, в) тактил..

VII. Динамик спектрограмма:

- а) ундош.
- б) унли.

VIII. Нутқ фаолияти:

1. Англаш
2. Англаш (тушуниш).
3. Қайд қилиш (фиксация):
а) назарий ва амалий ахборотлар,
Б) такрорий фикрлар,
в) диққатни йўналтириш (сохта диққат),
г) инсон шахсияти (шахс, мотив, мотивация, эмоция, ҳиссиёт, ирода: эмоционал-мотивацион, шахсий, иродавий, когнитив, регулятив ва бошқалар).

НУТҚ ТУРЛАРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ

Психология фанида нутққа ва нутқ фаолиятига бағишланган бир талай илмий тадқиқот натижалари мавжуд бўлса-да, лекин бу бо-рада умумийлик, таърифлар бирлиги, унинг эволюцион ва ижтимоий-тарихий тараққиётига оид қарашларда моҳият ҳамда шакл жиҳатдан ўхшашлик йўқ. Нутқнинг нейропсихологик асослари, механизмлари, артикуляцион ва фонетик аппаратлари, психоллингвистик тузилиши (фонема, флексия) тўғрисида илмий-амалий хусусиятли умумлашма-лар ҳамда умумлашмалар умумлашмаси ишлаб чиқилмаган. Худди шу боисдан нутқнинг генезиси, унинг филогенетик ва онтогенетик хусусиятлари, пайдо бўлиши, ўсиши, ўзига хос тавсифланиши, босқичлари, фазалари, патологияси бўйича хилма-хил ёндашувлар мавжуддир.

Психологлар томонидан нутқ психологик муаммо сифатида ўрганилиши ҳам ўзига хослик, унинг қирралари, шаклий тузилиши,

мантиқан изчилиги, таснифланиши, мавжуд бўлиб илмий талқинининг туб моҳияти, баёнийлиги билан ўзаро тафовутланади. Ёндашувлар таҳлилига тўхталишдан оддин, нутқнинг психологик тавсифлари юзасидан мулоҳаза юритиш, унинг татбикий жиҳати қийматини оширишга хизмат қилади.

Бизнингча, нутқнинг муайян асосларига суянган ҳолда ноанъанавий таснифини бериш унинг қийматини янада оширади, инсон-техника муносабатини амалий жиҳатдан намоёниш қилган бўлади (одатда оғзаки ва ёзма туркумга ажратилар эди): вербал ва новербал.

Генетик келиб чиқиш жиҳатидан нвербал нутқ бирламчи ҳисобланади, чунки инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиёти даврида даставвал товушсиз, сўзсиз нутқ турларини пайдо бўлган бўлиб, у ўз ичига шахс камолотининг йирик санасини қамраб олгандир. Инсониятда нутқнинг ҳозирги замон авлодига хос артикуляцион аппарати пайдо бўлгунга қадар, имо-ишора негизига қурилган. Маълумки, қадимги аجدодларимизнинг нутқи ва нутқ фаолияти ҳозирги замон кишиларида қандай функцияни бажараётган бўлса, ўша даврда ҳам худди шундай вазифани ижро этган. У даврларда ахборотлар, маълумотлар кўлами тор бўлганиши туфайли инсонлар нвербал нутқдан кўп даврлар муваффақиятли фойдаланиб келганлар. Авлодлар тарбияси, маълумотлар ўзатиш нвербал нутқ орқал» амалга оширилган, ижтимоий ва хусусий (шахсий) фикр узатиш ҳамда қабул қилиш ана шу тариқа намоён бўлган, тобора такомиллашиб борган.

Нвербал нутқ турини шартли равишда қуйидаги кўринишларга ажратиш мумкин:

1. имо-ишора,
2. мимика.
3. пантомимика,
4. эхологак, яъни акс садо,
5. сигнификация,
6. дактилогик (бармоқ нутқи).

Инсон ер юзасидан ҳаёт ва фаолият кўрсатиш даврининг дастлабки палласида асосий нутқ тури сифатида имо-ишора алоҳида аҳамият касб этган. Шунинг учун этник стереотиплар асосида муайян кечинмаларни, маълум ахборотларни шахслараро муносабат жараёнида узатиш ва қабул қилишда ифодаланувчи товушсиз, лекин маъноли, мазмунли нутқ тури имо-ишорали нутқ дейилади. Масалан, ўзбекларда фикрни тасдиқлаш олд томонга бош силташ билан ифодаланса, худди шу маънони булғорларда бошни сарак-сарак қилиш анг-

латиб келади. Бир халқда санаш бошмолдоқдан бошланса, бошқасида жимжилоқдан, бирисида бармоқлар букилса, иккинчисида ундай қилинмайди. Аксарият ҳолларда имо- ишора хис- туйғусиз намоён бўлади ва шахслараро муносабатнинг туб маънодаги ҳам куроли, ҳам воситаси функциясини бажариб келган. Лекин уни хис-туйғусиз деб номлаш ҳам илмий-амалий қийматининг пасайишига олиб келади, бу ҳолат унинг ижтимоий функцияни ўзида акс эттиради, шахслараро муносабат маъзини ташкил этиб келган, баъзида ҳозирги замонда ҳам ундан кенг кўламда фойдаланилади.

Юз ҳаракатлари (физиономия) ёрдамида инсонни инсон томонидан идрок қилиш, ўзгалар фикрига жавоб қайтариш, тана аъзолари тангининг узгариши ҳисобига шахслараро муносабатга киришишда намоён бўлувчи новербал нутқ турига мимика дейилади. Табассум, жилмайиш, мийиғида кулиш, лаб қисиш ва чўчайтириш, тил чиқазиш, қош учириш ва сузиш, хуллас турли психологик ҳолатларни, айниқса хиссий кечинмаларни акс эттирувчи коммуникатив, интерактив, перцептив хусусиятли нутқ тури мимика бўлиб ҳисобланади. Мимика ёрдами билан ҳақгўйлик, қувлик, ёқтириш ва ёқтирмаслик, самимийлик ва иккиюзламачилик, ҳасад: қувонч, қайғу, бахтиёрлик, сингари юксак туйғулар намоёиш этилади. Хуш ёки нохуш кечинмалар акс этилаётганлигидан келиб чиққан ҳолда муомала жараёни ёки қисқа муддатли, у узоқ муддатли вақт мезонини намоён қилади, аянч, бахт ҳисларини ифодалаб келади. У моно вазиятни, диада, триада, полиада кўринишидаги шахслараро муносабат шаклларини яққол акс эттиради, фикрни узатиш, қабул қилиш, таъсирланиш, рухланиш каби функцияни бажаради. Ҳаётини тажрибанинг кўпайиши билан ички кечинмаларни (интериоризациялаш) ташқи воқеа ҳодисаларга алмаштириш (экстериоризациялаш) билан якунланади, кўпинча индивидуал ва ижтимоий тарбия вазифасини бажаради.

Юз ҳаракатлари, тана аъзолари, қадди-комат ёрдами билан фикрларни узатиш, сюжетли қоидали, маъноли, драматик кечинмали новербал нутқ турига пантомимика деб аталади. Ўз моҳияти кўлами билан мимикадан устувор хусусиятга эга бўлиб, ахборотлар, интим ҳолатлар, мураккаб кечинмалар юзасидан ўзгаларга маълумот узатиш тарзида ҳукм суради. Инсонда турмуш тажрибаси ортиб бориши, касбий фаолият мазмунини ролларга ва сюжетга асосланган ҳолда сценарийсини яратиш, вазиятга қараб қисқа ва узоқ муддатли информатив функция бажаради. Пантомимика юмор ҳиссини, кўрқинч туйғусини, заҳмат образини, дахшат кечинмасини ўзида акс эттириб, кўпинча

коммуникатив функцияни ижро қилади, ҳиссий алоқа ўрнатиш орқали таассуротлар мукамаллиги таъминланади.

Ташқи таъсирланиш ва унинг тескари алоқаси кулгида, кўз ёшларида (хоҳ қувончли, хоҳ қайғули бўлишидан қатъи назар) ифодаланиб, ассоциацияларни жонлантиради ва кўламини кенгайтиради. Пантомимика сахна ҳаракатига нисбатан қобил, истеъдодли, иқтидорли салоҳият намунасини намоиш этиб, махсус қобилиятли шахслар томонидан мақсадга мувофиқ равишда ижро қилинади, лекин истисно тариқасида ўқитувчилик фаолиятида ҳам унумли фойдаланилади. Яққол рухий ҳодисалар, ҳолатлар, хусусиятлар, шахснинг фазилатлари пантомимика ижроси давомида фаолият субъекти томонидан бажарилади.

Айрим ҳис-ҳаяжонли шартли товушларда мужассамлашган ахборот узатиш ва қабул қилиш мақсадини амалга оширувчи, табиий тўсиқларга урилиб қайтувчи алоқа воситасига эхологик ёки сало нутқи дейилади. Эхологик ёки акс садо нутқ тури бир томонлама алоқа (тоғ-инсон, инсон-жисм) негизида вужудга келади, кўпинча индивидуал товуш ҳаракати жавоб, масофа функциясини ижро этади. Лекин акс садо орқали тоғларда, калин ўрмонларда икки ёки ундан ортиқ кишилар ўртасида алоқа куроли сифатида муайян аҳамият қозонади. Фазовий тасаввур қонунияти асосида шахслараро муносабат ўрнатилади, маълум шартли белгилари ўзаро билвосита мулоқот воситаси ролини ижро қилади. Экстремал фавқулодаги ҳодисалар юз бериши жараёнида шартли товушлардан тузилган алоқа усулидан фойдалинилади. Товушларнинг қайтиши фазовий чамалаш, муайян мўлжал олиш учун хизмат қилади, қўрқинч, ҳаяжон, умид, ишонч туйғуларининг алоқага киритувчи шахслар рухий дунёсида мужассамлашини таъминлайди.

Новербал туркумга кирувчи сигнификация бошқалардан ўз тузилиши, мазмуни, шакли билан кескин ажралиб туради. Аниқ шартли аломатлар орқали муайян мантиқий юкламани ўзида акс эттирувчи коммуникатив хусусиятли новербал нутқ тури сигнификация дейилади. У шартли белгилар, сигналлар, меделлар шаклида ифодаланиши мумкин. Узоқ масофаларга хабар ёки маълумот узатиш ва қабул қилиш воситаси сифатида Морзе алифбоси ва шунга ўхшаш «сунъий тил» номи билан машҳур коммуникатив манбалари фаолият кўрсатиб келмоқда. Ҳар бир «сигнал» ўз кўлами, такрорланиши суръати, тебри, частотаси билан муайян маълумот узатиш ёки қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, шартли аломатлар негизида мазмун ёки моҳият

ётади («доза», «порция» деб иомланади). Морзе алифбоси ва шунга ўхшаш ҳозирги замон алоқа курилмалари кўл ёрдаси билан (асбобни босиш орқали) хабар узатишга ёки қабул қилишга мўлжалланган. Ҳозирги замон рациялари ҳам худди шунга ўхшаш коммуникация қуроли вазифасини бажаради.

Новербал нутқнинг яна бир тури дактиологик (бармоқ) нутқ деб аталади. Инсон тана аъзолари, имо-ишоралар, мимика, хуллас ҳиссиёт ёрдами билан муомала ўрнатишга қаратилган алоқа воситаси дактиологик нутқ дейилади. Сўз орқали ифодаланувчи нутқ мазмуни маъноли кўл, юз ҳаракатларига, айрим ҳаяжонли садога, қаҳр-ғазаб, илик табассум, қаҳқаҳага кўчирилади. Ҳаракатнинг такрорланиши ахборот мазмунини бойитади, кучайтиради, маълумотлар узлуксизлигини таъминлаб туради. Умумбашарий хусусиятли нутқ воситаси дактиология фани номи билан юритилади ва махсус ўқитиш, ўргатиш орқали ундан фойдаланиш куникмаси ҳамда малакаси соқов ёки кар-соқов одамларда шакллантирилади. Ҳатто уларда савол чиқариш ҳам худди шу тамойил негизида қурилади. Табиат ва жамиятга нисбатан муносабат, шахслараро муомала, маълумот алмашиш шу нутқ ёрдами билан ифодаланади.

Новербал нутқни шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин: 1) товушсиз: а) имо-ишора, б) мимика. в) пантомимика, г) дактиологик; 2) товушли: а) эхологик (акс садо), б) сигнификация (шартли белгилар, сигналлар, моделлар).

Вербал нутқ туркумини шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин: 1) оғзаки, 2) ёзма, 3) монологик, 5) полиологик, 6) ташқи, 7) ички, 8) экспрессив, 9) импрессив, 10) лаконик (катра, йиғиқ), II) эпик (ёйиқ), 12) аффектив (жаҳл ҳолатидаги).

Инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиёти даври таҳлил қилинганда генетик келиб чиқиш жиҳатидан бирламчи қаторида оғзаки нутқни келтириш жоиз. Оғзаки нутқ новербал туркумдан кейин пайдо бўлган нутқ туридан бири ҳисобланади ва у шартли равишда қуйидаги нутқ қуринишларини қамраб олади: монологик, диалогик, полиологик, ташқи, ички, экспрессив, импрессив, лаконик (йиғиқ, катра), аффектив (ҳис-ҳаяжон, жаҳл).

Пауза, мантиқий урғу, тембр, тембр, частота, ритмика ва бошқа ташкилий қисмлар ҳамда механизмларни ўзида мужассамлаштирган, тилнинг барча қоидалари, қонунлари, шартли белгилар сифатида хизмат қилишга асосланувчи нутқ тури оғзаки нутқ деб аталади.

Новербал нутқ ўзининг асосий функциясини бажариб бўлганидан сўнг (унинг маълум таркиблари фаолият кўрсатишда давом этиб келмокда) ахборот узатиш, тажрибаларни эгаллаш, инсонни камол топтириш ва шунга ўхшаш вазифалар табиий равишда оғзаки нутқ зиммасига юкланган. Жарангли, жарангсиз фаол, суст, ҳис-ҳаяжонли, монотон, юксак суръатли, шивирлаш кўринишидаги оғзаки нутқ хусусиятлари ва қонуниятларини ўзида мукаммаллаштирган ҳолда алоқа куроли, воситаси тариқасида муомала таркибларини акс эттиради. Коммуникатив хусусиятли ахборотлар оддий хабар, сўроқ, ундов маъносини англатувчи маълумотлар оғзаки нутқнинг мураккаб ҳамда ранг-баранг тузилишига эга эканлигидан далолат беради. Оғзаки нутқ шахслараро муносабатнинг пухта негизини ташкил этиб, мақсадга йўналтирилган ёки тасодифий вазиятлар моҳиятидан келиб чиқиб узоқ ижтимоий- тарихий тараққиёт даврида ўз устуворлигини сақлаб келмокда, тилнинг такомиллашуви бевосита оғзаки (жонли тилда) нутқда намоён бўлади, истеъмолда эскирган сўзлар эски (архе) тушунчалар, атамаларга айланиб боради. Ҳудди шу бояс миллатга хослик мавжуд бўлса-да, лекин шахсларни ўзаро катта тарихий давр ажратиб турса, у ҳолда бир-бирларини тўла тушуниш қийинлашади. Ҳудди шундай ҳолатни географик муҳит, ҳудудий фарқ, лаҳзаларга оидлик, шевалар, этник алоҳидаликни келтириб чиқаради, аммо ахборотларни идрок қилиш ва тушунишдаги бундай қийинчиликларни адабий тил бирлиги бартараф қилади (Хоразм. Наманган шеваси ва ҳоказо).

Оғзаки нутқ ўзининг жарангдорлиги, таъсирчанлиги, ахборотларни қабул қилишдаги қулайлиги, узатилишдаги ихчамлиги, толиқишнинг олдини олиш имконияти мавжудлиги унинг кенг қиррали эканлигини билдиради.

Оғзаки нутқнинг дастлабки туридан бири-бу монологик нутқдир. Якка шахснинг ички кечинмаларини тил механизмларига асосланган ҳолда акс эттирувчи, унинг ўзига қаратилган (эгоцентрик), таъсирланишини ифодалашга ва ахборот узатишга мўлжалланган нутқ тури монологик нутқ деб аталади. Унда шахсий ҳис-туйғуларининг ички ва ташқи шакллари уйғунлашади, шунингдек, ўзгалар фикрини ифодали ўқишда ҳам ўз аксини топади. Одатда монологик нутқда фикрлар қисқартирилмайди, мабодо бу қоида бузилса, ахборот маъносини тушуниш қийинлашади. Ҳис-ҳаяжоннинг- ташқи ва ички кечинмалар ҳамда уларнинг механизмлари аниқ, равон, изчил акс эттирилади.

Диада шаклдаги муносабатлар негизида қурилувчи, икки шахс ўртасида намоён бўлувчи, ахборот узатишга ва қабул қилишга мўлжалланган нутқ тури диалогик нутқ деб аталади. Унинг монологик туридан фарқли томони фикр моҳияти нутқ фаолияти қатнашчиларида анлангандан кейин у ёки бу шаклда қисқартириш имкониятига эга. Унинг интерактив томони кўпинча устуворлик қилади, ахборотлар қабул қилиш ва узатиш ўзаро тушунча асосига қурилади, акс ҳолда муомала мароми бузилади, ўзаро фикр алмашув мудатдан олдин якунланади.

Вир нечта кишилар билан амалга оширишга мўлжалланган, триада ва полиада негизига қурилувчи, ахборот узатиш ва қабул қилишга йўналтирилган, баҳс таркиблари иштирок этувчи оғзаки нутқ турига полилогик нутқ дейилади. Муомалада муаммо моҳияти ҳар қайси қатнашчи томонидан анлашилгандан сўнг унинг таркиблари қисқариши мумкин, бу эса ўзаро тушунувни осонлаштиради. Мазкур нутқ турида ҳам диалогик нутққа хос бўлган механизмлар, таъсир ўтказувчи воситалар иштирок этиб, унинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади, шахслараро муносабат кўламини кенгайтиради.

Артикуляцион аппарат орқали вужудга келувчи, вербал ҳолатларда акс этувчи, ўзгаларга йўналтирилган, ҳар хил хусусиятли вазиятларда намоён бўлувчи нутқ турига ташқи нутқ деб аталади. Тилнинг барча қоидалари ва қонуниятлари унда мужассамлашган бўлиб, узатиш ва қабул қилиш, идрок этиш ва тушунишдан иборат муомала қуроли, воситаси вазифасини ижро этади. Нутқ, темпи, тембри, ритмикаси ва частотаси мавжудлиги учун ахборотларни тинглаш ва идрок қилиш енгилроқ кечади.

Муайян ахборотларни тартибга келтириш, ғояларни яратиш, фикрий дастурни ишлаб чиқишга мўлжалланган, лекин латент давридаги маълумотлар мажмуасндан тузилувчи нутқ тури ички нутқ дейилади. Ички нутқнинг муҳим хусусиятларидан бири-бу кўлам жихатдан ташқи нутқдан кенгроқ эканлигидир. Иккинчи бир хусусияти эса тафаккурнинг механизми функциясини бажаришдир.

Ахборотлар ички моҳиятини ташқи ҳис-ҳаяжон таркиблари билан кучайтирувчи, шахслараро муносабатни яққол ифодаланишини акс эттирувчи, овозли, тил воситаларига асосланувчи нутқ турига экспрессив нутқ дейилади. Узининг тезкорлиги ва вазиятбоплиги билан бошқа нутқ турларидан ажралиб туради.

Ички кечинмалар шахсий фикрлаш билан уйғунлашиши туфайли фикрий боғланишни вужудга келтирувчи, ҳолатлар, ҳодисалар

моҳиятини ички ва ташқ омилларга асосланиб акс эттирувчи нутқ турига импрессив нутқ дейилади. Мулоҳазалар моҳияти шахс кечинмалари билан муносабатга киришиши натижасида ўзига хос воқеликни намоёни қилади.

Миллат ва элатларнинг тил бойлиги афоризмлар, мақоллар, донишмандликлар, маталлар сифатида шаклланган, юксак мантикий юкламага эга бўлган йиғиқ нутқ тури лаконик, яъни йиғиқ, қатра нутқ дейилади. Етти ўлчаб -бир кес, сабрнинг тағи-олтин. Ҳазрат Мир Алишер Навоий ижоди маҳсулларидаги фикрлар шулар жумласига киради:

Хўтик бирла кучукка ҳар ганч килма тарбия,

Ит бўлур, эшак бўлур, асло бўлмас одами.

Қатра нутқ баъзи ўринларда жуда катта маъно англатади, ҳулқ, фаолият ва муомала учун манба ролини бажаради: Салют!, Марш! ва бошқалар.

Турли омиллар таъсирида бирданига вужудга келувчи, жаҳлнинг маҳсули ҳисобланмиш, қисқа муддатли нутқ турига аффе́ктив нутқ дейилади. Бирданига суҳбатдош, рақиб томонга узати́лувчи, ўта таъсирчан, хавфли, руҳий нишон вазифасини бажарувчи қисқа муддатли нутқ аффе́ктив деб номланиб, зарбаси жиҳатидан альтернативи йўқлиги билан бошқа нутқ турларидан кескин ажралиб туради. Жаҳл, қасос, алам, тажовуз кечинмаларини ўзида акс эттириб, ўта танглик, зўриқиш (стресс) маҳсули бўлиб ҳисобланади (жаҳл келгамда-ақл кетади: ҳиссиёт билан эмас, балки ақл билан иш тут).

Инсоният тарихининг цивилизациялик босқичига ўсиб ўтиши давридаги эътиборга ёзма нутқ пайдо бўла бошлаган ва ҳозиргача у ўз ривожланишида давом этмоқда. Тилнинг барча қоидаларига (орфографик, морфологик, синтаксистик, лексик, орфоэпик, лингвистик, фонематик, флексив, ва ҳоказо), қонуниятларига, механизмларига (жонли ифодаларни мужассамлаштирган ҳолда) асосланган тарзда, муайян шартли аломатлар (графиклар) ёрдамида шакл, тузилиши, маъно, мазмун ва моҳиятни узлуксиз, тадрижий равишда ахборотларга айлантириб берувчи нутқ тури ёзма нутқ дейилади.

Ҳар бир тилнинг тўла моҳияти ёзма нутқ орқали ифодаланади, узок ва яқин масофалар учун ахборот (коммуникация) воситаси (қуроли) вазифасини бажаради. Миллат маданияти, маънавияти, фан ва техникаси, санъати ва адабиёти ёзма нутқ орқали узатилиб, миллатлараро алоқа канати функциясини адо этади.

Ёзма нутқ ўз навбатида қуйидаги таркиблардан ташкил топади: а)монологик (драма), б)диалогик (бадий асар жанрларида), в)ички,

г)лаконик (йиғик, қатра), д)эпик (ёйик, йирик роман, қисса ва бошқалар).

Ёзма нутқнинг монологик ва диалогик турлари бадиий асарларда ўз ифодасини топган бўлиб, оғзаки нутқдагидан фарқли ўлароқ тил бойликларига бевосита асосланади. Янгиликлар яратиш, ижод қилиш сўзлар орқали моҳият касб этади, у ёки бу шаклда тартибга келтирилади. Лаконик (йиғик, қатра) нутқ ҳам оғзаки нутқларидай маъно касб этади. Эпик (ёйик) нутқ йирик асарлар, монографиялар моиятини тўлақонли акс этириш билан бошқа нутқ турларидан фарқланади. Тил механизмларидан ташқари бадиий воситалар орқали инсон руҳияти тавсифланади.

Бизнингча, ҳис-хаяжонлар орқали ифодаланувчи, муайян ахборотларни ўзида мужассамлаштирувчи нутқ турларини қуйидаги типларга шартли равишда ажратиш мумкин: а) экспрессив, б) импрессив, в) аффектив, г) дактиологик ва бошқалар.

Уларнинг психологик мазмуни, моҳияти, хусусиятлари тўғрисида юқорида фикр-мулоҳазалар билдирилганлиги учун қайтатдан таҳлил қилиш, тавсифлашга ҳеч қандай ҳожат йўқдир. Лекин мазкур нутқ турлари бошқа туркумларда ҳам жой олиши мумкин. Бироқ илмий жиҳатдан ҳеч қандай қарама-қаршиликлар вужудга келмайди, аксинча, бир-бирини тўлдиришда хизмат қилади, холос.

Нутқ ва нутқ фаолияти юзасидан билдирилган мулоҳазалар, илгари сурилган айрим ғоялар мутлақликка даъво эмас, албатта, чунки уларнинг кўпгина жиҳатлари, қирралари, механизмлари, қонуниятлари, тавсифлари чуқурроқ изланишни талаб қилади, айрим ўринларда уларнинг ҳар бирини экспериментал тадқиқ этишни тақозо қилади, янги методикалар, тестлар, тренинглар ишлаб чиқишни изланиш предметига олиб киради, амалий ва назарий муоммолар ечимини тезроқ ҳал қилишга сафарбар этади. Нутқнинг муомала жараёнидан келиб чиқиб ёндашиш эвазига қийматли материаллар тўплаш мумкин ҳамда унинг негизида ҳар қайси психолог мутахассисни нотиклик санъатига ўргатиш кадрлар тайёрлаш сифатини оширишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилади.

VIII БОБ ХАЁЛ

I. Хаёл тўғрисида умумий тушунча

Психологияда хаёл тафаккур сингари билиш жараёнларидан бири ҳисобланиб, у инсоний ички ва ташқи хусусиятли ва изланишли фаолиятида, муайян даражага эга бўлган муаммоли вазиятнинг вужудга келиши ва унинг ҳал қилинишида иштирок этади. Агарда хаёлни генетик жиҳатидан келиб чиқиши таҳлил қилинадиган бўлса, у албатта инсоннинг меҳнати маҳсулини образлар, тимсоллар ёрдами билан акс эттирмасдан туриб, бевосита фаолиятга киришиш мумкин эмас, чунки фикри мулоҳазаларни тасаввур қилиш туфайли яққол тафаккурнинг предметиға узатилади. Худди шу боисдан хаёл ёрдами билан инсон томонидан кутилаётган натижа, яъни кутилмаган тасаввур образлари яратилади, гўёки бу жараёнда ижодий фаолиятнинг модели ишлаб чиқилади, фантастик тимсоллар тизими янгиликларнинг мутлақ таркиблари билан бойиб боради, ички фаоллик эса унинг механизмига айланади. Одамнинг ҳар қандай изланишли, меҳнат ва ижодий фаолиятлари хаёлий жараёнларни ўз ичига қамраб олади, кашфиётнинг дастлабки образлари, таркиблари аниқ воқеликдан узок бўлишидан қатъи назар тараққиёт (ривожланиш), турткиси вазифасини бажаради. Одатда хаёл инсон фаолиятининг зарурий таркиби, муҳим шарти сифатида унинг турлари атамаси номлари билан ифодаланади, чунончи бадий, адабий, илмий изланишли, мусикавий, лойиҳавий, конструкторлик, эвристик (фикрий топқирлик), ижодий фаолият кабилар. Шахс томонидан бажарилиши, амалга оширилиши лозим бўлган ҳар қандай фаолиятнинг маҳсули олдиндан тасаввур қилиниши, яхлит тимсол шаклда кўз ўнгига келтирилиши шарт.

Жаҳон психологиясида хаёл инсоннинг ижодий фаолиятнинг таркибий қисми сифатида талқин қилинади, у тизимий хусусиятли хатти-ҳаракатнинг оралиқ ва якуний маҳсуллари орқали акс этади, муаммоли вазиятда ноаниқлик, номаълумлик аломатлари вужудга келса, у ҳолда фаолият режасини қайта кўриб чиқишни таъминлайди. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ҳеч қачон хаёл ижодий фаолият дастурининг яратувчиси сифатида намоён бўлмайди, балки унинг айрим ўринларини тўлдиришнинг ва алмаштиришнинг тимсолларини яратади, холос.

Хаёлнинг билиш жараёни сифатидаги асосий вазифаси шундан иборатки, у амалий фаолият бошланмасдан туриб, унинг маҳсулини олдиндан тасаввур қилиш ва уларнинг тимсоллар тариқасида вужудга келтиришдан иборатдир. Инсон шахсий фаолиятида айрим қийинчиликлар вужудга келса, уларни бартараф қилиш учун одам ўйланади, фикрий образлари яратади, уларга янги қўшимчалар киритади, хуллас маҳсулотнинг сифатли чиқишини, унинг буюм тариқасида намоём бўлишини хаёл узлуксиз равишда таъминлаб туради. Айтайлик, инсон стул ясамоқчи бўлса, у энг аввал унга оид қисмларни тайёрлайди, шахс хаёлан унинг сифатига эътибор беради, кейин уларни яхлитлайди, ўзаро бирлаштиради ҳамда буюм шаклида гавдалантиради. Бинобарин, хаёл ишнинг ҳар бир босқичида бевосита иштрок қилади, йўл-йўлакай кўрсатмалар, қўшимчалар киритиб боради.

Хаёл билиш жараёнлари билан узвий алоқада ҳукм суради, уларни акс эътириш имкониятининг тўлароқ рўёбга чиқишига ёрдам беради. Айниқса, у тафаккур билан бевосита алоқада бўлади, худди шу боисдан уларнинг ҳар иккаласи ҳам башорат қилиш, олдиндан пайқаш, сезиш, истиқбол режасини тузиш имкониятига эга. Шунинг учун улар ўртасида бир қатор ўхшашликлар ва айрим фарқлар мавжуддир. Бу ҳолат қуйидагиларда ўз ифодасини топади: 1) хаёл тафаккур сингари муаммоли вазиятда, масала ва топшириқлар ечиш жараёнида туғилади; 2) янги ечим, усул, восита қидиришда ва уларни саралашда умумийлик мавжуд; 3) хаёлнинг ҳам, тафаккурнинг ҳам пайдо бўлиши шахснинг эҳтиёжларига бевосита боғлиқ; 4) эҳтиёжларни қондиришнинг дастлаб хаёлий образлари яратилади, унинг натижасида вазиятни ёрқин тасаввур қилиш имкони туғилади; 5) хаёлда олдиндан акс эътириш жонли тасаввурлар тарзида, яққол тимсоллар шаклида вужудга келса, тафаккурда улар умумлалашмалар, тушунчалар, билвоситалик хусусияти орқали рўёбга чиқади.

Шуни алоқида таъкидлаш жоизки, муаммоли вазиятда ақлий фаолиятни натижалари онг назоратидаги образлар, тасаввурлар ҳамда тушунчалар тизимида ифодаланади. Образлар ва тасвирлар танлаш (саралаш) хаёлнинг функцияси орқали, тушунчалар ва уларнинг янгилик аломатлари эса тафаккур ёрдамида рўёбга чиқади. Тасаввурлар билан тушунчаларнинг ўзаро уйғунлашуви иккита ижодий хусусиятли билиш жараёнларининг ҳамкорликдаги ижодий фаолиятида бир даврнинг ўзида қатнашишни бирдиради. Фаолиятнинг таркибий қисмлари уларнинг қандай амалга оширилиши тўғрисидаги яққол об-

разларни узвий боғланиб кетган фикрий мулоҳазаларнинг кўшилиши туфайли ҳаракатчанлик имкониятига эга бўлади.

Хаёл жараёни тафаккурдан фарқли ўлароқ муаммоли вазият маълумотлари қанчалик ноаниқ бўлса, шунчалик таъсавур образлари яралиши учун қулай имконият туғилади, унинг механизмлари тезкорликда ишга тушади. Масалан, ёзувчининг хаёли асар қаҳрамонларининг тақдири билан узвий боғлиқ бўлиб, конструктор, муҳандис меъмор каби мутахассисларга қараганда нихоят даражада катта ноаниқликларга эга, воқеликдан тубдан узоқ фантазия оламида образлар, чизгилар, бадиий тўкималар яратади. Маълумки, аниқ дунёвий фанларнинг қонуниятларига қараганда инсоннинг психикаси, унинг хат-тиҳаракатлари қонуниятлари мураккаб ва етарли даражада маълумотларга эга эмас. Худди шу боисдан бош мия катта ярим шарлари функциясининг қарийб учдан бир қисмини илмий далиллар асосида тушунтириб бера олишимиз мумкин, холос.

Муаммоли вазият ўзининг хусусиятига кўра бир даврнинг ўзида ҳам хаёлнинг, ҳам тафаккурнинг иштирок этишини тақозо қилади. Агарда муаммонинг ечини, масаланинг шарти аниқ бўлса, бу ҳолда тафаккурнинг иштироки устуворлик қилади, мабодо номаълумликларнинг миқдори кўпайиб кетса, у тақдирда хаёл ёки фантазия етакчи роль ўйнай бошлайди. Муаммо ечимининг турли усуллари, уларнинг инвариантлари, муайян қонунлари, қоидалари таърифлари мавжуд бўлган тақдирда фаолият тафаккур ёрдами билан амалга оширилади.

Хаёлнинг энг аҳамиятли томони шундан иборатки, у тафаккур предметиға тааллуқли ҳолатлардаги етишмовчиликда ҳам у ёки бу йўл билан муаммоли вазиятдан енгилроқ чиқиб кетишға муҳим замин хозирлайди. Инсонда мавжуд нарсаларнинг ички тузилиши, унинг ривожланиши, ўзгариши тўғрисидаги маълумотларнинг етишмаслиги туфайли шахс хаёлға ва фантазияға мурожаат қилади. Биосфера ва неосферада инсоният учун номаълум ўрганилмаган соҳалар мавжуд экан, демакки, хаёл узлуксиз равишда ўз функциясини бажараверади, шунинг учун хаёлнинг қайси тури ҳукм сураётганлигидан қатъи назар у ижобий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим. Чунки, хаёл инсоннинг ақлий зўр беришда, стресс, аффект ҳолатларида асаб тизимининг танглигидан ҳалос этиб, тана аъзолари функциясини тиклайди, ишчанлик қобилитини барқарорлаштиради.

2. Хаёл турлари тўғрисида умумий тушунча

Хаёл ўзининг фаоллиги билан атроф муҳитни ўзгартиришга йўналтирилган шахсни ижодий фаолиятининг муҳим шарти сифатида хизмат қилади. Баъзи бир психологик маълумотларга қараганда, гоҳо хаёл фаолиятнинг функциясини бажаради, бунда у хатти-ҳаракатларнинг сунъий равишдаги мажмуаси вазифасини ижро этади, холос. Инсон қуйидаги ҳолатларда яққол тасаввурдан йироқ бўлган хаёлот оламига кириб бориши мумкин: 1) инсон ҳеч қандай йўл билан *хал* қилиб бўлмайдиган масалалар, муаммолар исканжасидан беркиниш мақсадида; 2) турмушнинг оғир шароитларидан, заҳматларидан химояланиш ниятида; 3) шахсий нуқсонларнинг таъқибидан; 4) ушалган армондан; 5) патологик ҳолатга (руҳий нуқсонга) учраганда; б) алкоголизм, наркомания ва бошқа вазиятларда. Хаёлот (фантазия) турмушда гавдаланиши мумкин бўлмаган, амалга ошириш имконияти | йўқ хатти-ҳаракатлар дастурини намоён этади.

Юқоридаги мулоҳазалар негизидан келиб чиқувчи хаёлнинг бундай шакли психология фанида *пассив (суст) хаёл* деб номланади. Психологияда *актив (фаол)*, *ихтиёрий*, *ихтиёрсиз*, *тикловчи* ва *ижодий* турлар тўғрисида ҳам муайян маълумотлар мавжуддир.

Инсон *пассив хаёл*ни олдиндан *ихтиёрий* режалаштириб юзага келтириши ҳам мумкин. Худди шу боис ирода билан ҳеч бир боғлиқ бўлмаган, жўрттага «кашф» қилинган, бироқ ҳаётда гавдалантиришга йўналтирилган хаёлнинг ўзига хос образлари мажмуаси “*ширин хаёл*” дейилади. Одатда «*ширин хаёл*»да фантазиянинг маҳсуллари билан инсоннинг эҳтиёжлари ўртасидаги алоқа енгиллик билан юзага келганлиги туфайли қувончли, ёқимли, қизиқарли нарсалар ҳақида одамлар хаёл сурадилар. Инсон қанчалик *ширин хаёл*га берилса, у шунчалик даражада *пассив* шахс саналади, бу кўриниш унинг нуқсонини ҳисобланади. *Пассивлик (сусткашлик)* кишининг кийинчиликларини енгилдан четлаштиради, яшаш учун курашга хоҳиш йўқолади, демак, у *реалликдан* тубдан узоқлашади. Гоҳо *пассив хаёл* ҳеч ўйламаганда, *ихтиёрсиз* равишда вужудга келиши ҳам мумкин, бунда Қуйидаги ҳолат юз беради; А) онг назоратининг кучсизланиши, Б) иккинчи сигналлар тизимининг сусайиши, В) инсоннинг вақтинча ҳаракатсизланиши, Г) уйқусираш кезида, Д) аффектив вазиятдан, Е) туш кўришда, Ё) галлюцинацияда, Ж) патологик ҳолатларда ва ҳоказо.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, *пассив хаёл* *ихтиёрий* ва *ихтиёрсиз* турларга ажратилганидек, *актив хаёл* *тикловчи* ва *ижодий* кўринишларга бўлинади.

|

Ўзининг моҳияти билан тасаввурларга мувофиқ келадиган тасаввурлар, тасвирлар тизимини яратувчи хаёл «тикловчи» аталади. Табиятга, жамиятга ва шахслараро муносабатга, оид маълумотлар ўрганилишида хаёл бевосита иштирок этади: матнларда, расмларда, хариталарда акс эттирилган нарсалар қайта тикланади. Ижтимоий тажрибада, таълим-тарбия жараёнида фазовий хаёл, вақт ва ҳаракат бирликлари оид ахборотлар, масофа, ҳажм тўғрисидаги хабарларга диққат билан синчковлик билан қараш, тикилиш жараёнида мазкур хаёл тури ривожланади.

Ижодий хаёл «тикловчи» хаёлдан фарқли ўлароқ оригинал қимматли моддий, ижодий маҳсулотларда гавдаланувчи янги образларнинг яратилишидан иборат хаёлниң туридир.

3. Хаёлниң хусусиятлари

Хаёлниң муҳим томонларидан бири-унинг ижодиёт ва шахс муносабатининг яхлит ҳолда талқин қилиш хусусиятидир. Ижодиёт шахснинг ички имкониятлари ва заҳираларининг рўёбга чиқишининг асосий шартларидан биридир. Худди шу сабабдан шахс ўзининг ижодий фаолияти билан, биринчидан, инсоннинг яратувчилик қудратини амалиётда намойиш қилади. Иккинчидан, у ижодиёт таъсирида янги фазилатларни эгаллайди, нафосат, бадий ижод, техник қобилият, кашфиёт ижтимоий муаммоларни интеграция қилиш ёки мавжуд умумий қонуниятлардан келиб чиқиб, уни дифференциаллаштиради. Учинчидан, жаҳон фанига ўз улушини қўшади ва цивилизацияга ўз таъсирини ўтказди, ижтимоий тараққиёт ҳаракатлантирувчисига айланади. Ижодиёт давомида шахс мотивацион, эмоционал, иродавий барқарорлик, характернинг мустаҳкамлиги ва бошқа индивидуал-типологик хусусиятлардаги етуклик ижодиёт маҳсулига, унинг самарадорлигига, сифатига муносиб равишда ижобий таъсир ўтказди. Ижодиёт таркиблари билан шахснинг хусусиятлари ўртасидаги уйғунликнинг юзага келиши икки ёқлама таъсир ўтказиш механизми сифатида муҳим роль ўйнайди, яъни фаолиятда шахс ўзининг янги қирраларини очади, унинг фазилатлари эса ижодий изланишларнинг муваффақиятли яқунланишини таъминлайди.

4. Хаёлниң аналитик-синтетик хусусияти

Хаёлниң аналитик хусусияти бўйича (немисча “tendens” латинча «tendere» келиб чиққан бўлиб, психологиянинг тарихий тараққиёти давомида ҳар хил кўринишларда ҳукм суриб келмоқда. Ана-

литик ҳолат хаёлнинг мазмунини, мохиятини, предметини, асосан тубдан янги маҳсуллар, янгича образлар, тимсоллар, тасвирлар яратишидан, атроф-муҳитнинг ифодаси, янги безакли, жилоли эканлигини қайд қилишдан иборатлигидан тан олишдир. Янгилик элсментлари баъзи жабҳаларининг қўшимча аломатлар билан бойитилиши, ижод қилиниши хаёлнинг асосий вазифаси эканлиги ғоясини акс эттирувчи тенденция психология фанида аксарият илмий мактаблар томонидан тан олинган ва тараққиёт ҳаракатлантирувчиси сифатида қатъий равишда ҳимоя қилиниб келинмоқда. Иккинчи тенденция биосфера ва неосфера тўғрисидаги маълумотлар, тасаввурлар, таъсирланиш тимсоллар ижтимоий- тарихий тараққиёт давомида қайтадан тикланиш орқали хаёл маҳсули сифатида сақланиб келади, деган ғояга асосланади. Бу тенденцияда образларнинг тикланиши, сақланиши, кучайиши ёки ўчмас из тариқасида узлуксиз равишда инсон хотирасида, кўз ўнгида намоён бўлиши, гавдаланиши ҳаёт ва фаолият учун биррламчи эканлиги исботлашга ҳаракат қилинади. Хар иккала тенденция ҳам хаёл ҳолатининг аналитик вазифасини бажариш имкониятига эга бўлиб, ўзаро бир-бирини инъкор этиш даражасига олиб бормаслигини тақозо қилади. Шунинг учун ижодий хаёл янги образларнинг вужудга келтириш билан тараққиётга улуш қўшади, яққол воқелик ва уларнинг тимсоллар ҳақидаги маълумотлар, чизғилар тасвири ҳамда тасаввурларини қайта тиклаш орқали инсоният билими, тажрибасини бойитади.

Тикловчи хаёл инсоният томонидан олдин яратилган нарсалар ва ҳодисалар тўғрисидаги образлар, ахборатлар сифатида қайтадан жойланишига муҳим таъсир этади, ўзининг ҳаракат тезлиги билан ҳар қандай техника мўжизасини доғда қолдиради. Хар иккала тенденция уйғунлашуви орқали ижодий ва тикловчи хаёл турлари вазифасига, аҳамиятига, маҳсулдорлик даражасига оқилона баҳо бериш мумкин.

Акс ҳолда икки тенденция икки хил талқин, турлича якун, ўзгача мазмун, алоҳида ёндашув, устуворликка даво келтириб чиқариши айни ҳақиқатдир.

Хаёл аналитик ҳолатдан ташқари синтетик хусусиятга ҳам эгадир. Хаёлнинг синтетик ҳолати ушбу феноменлар орқали ифодаланади: агглютинация (лот. Agglutinare ёпиштирмоқ, елимламоқ маъносини билдиради) муайян тасаввурларни бир-бирига қўшиб ёки улардан фойдаланиб, нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини яратишдан иборат хаёл феноменидан биридир; гиперболизация (юнон hyperbole бўрттириш, кучайтириш маъносини англатади; схематизация (юнон

«schema» образ, шакл вужудга келтириш демакдир); типизация (юнон «tupos» из, чизик деган маънони билдиради) ёки типиклаштириш ўхшашма-муайян нарсаларга нисбатан қиёслаш орқали муҳим ва номуҳим томонларидан умумийликни танлаб олиш кабилар.

Агглютинация феномени образлар (тасвирлар, тимсоллар) синтезлашув жараёнининг соддароқ кўринишидан бири ҳисобланиб, инсониятнинг кундалик ҳаёти ва фаолиятида рўй-рост яхлитлаштириш имконияти йўқ ҳилма-хил ҳислатлар, фазилатлар, сифатлар ва қисмларни «қоришиқ» тарзида (бирлаштирилган) шаклда акс эттиради. Одатда агглютинация ёрдам билан донишманд халқ томонидан яратилган эртак тимсоллари, афсонатасвирлари яратилади ёки ҳаёлий композицияси тўқиб чиқарилади (лотинча compositio тузилмаси, таркибий жиҳатлари деган маъно англатади). Масалан, булбули гуё одамсимон (боши одам, танаси қуш) бир жонивор гавдаланади: сув париси (русалка) тимсолида аёл мужассамлашади (бош ва гавдаси одамники, думи балиқники, сочи яшил сув ўтларидан иборат); кентавр (от ва одам); пегас (қанот ва от) қанотли от; товуқ оёқли уйча, еттибошли илон аждаҳо (илон, от ва қушдан иборат) ва бошқалар.

Ҳозирги замонда агглютинациядан техник, бадий, санъат ижодиёти кенг кўламда фойдаланилмоқда, чунончи, самолёт амфибия (юнон amphibios иккиёқлама ҳаёт кечириш маъносини билдиради)-учувчи қайиқ тоифасидаги қуруқлик ва сувга мослашган гидросамолёт; аэросани (чана сингари сирғанувчи самолёт), жанговар техника амфибия (танк, бронетранспорт, автомобиль); аккордеон-фортепьяно билан баян бирлашмаси; автокран-автомобиль билан кран қоришиғи; автокор (инглизча «car» арава)-ўзи юрар арава ва ҳоказо.

Гиперболизация феномени ҳаёл образларини ҳамда тасаввур шакллари ўзлаштириш жиҳатидан яқин агглютинацияга ёндош, ўхшаш психик жараёндир. Гиперболизация нарсалар ва жониворларни нафақат ҳаддан зиёд катталаштириш ёки кичиклаштириш (бармоқдек кичик бало, уйдек тухум, тоғдек паҳлавон, тарикдек бола, туядек бурга ва ҳоказо) билан тавсифланибгина қолмасдан, балки тасаввур образлари (тимсоллар, тасвирлар) микдорини кўпайтириш ёки уларнинг ўрнига алмаштириш хусусиятларини ҳам намоён этади. Масалан, етти бошли аждаҳлар, кўпқўлли ва икки қоринли махлуқотлар, олти оёқли жониворлар, қуёш нурини тўсган афсонавий қушлар шулар жумласидандир.

Схематизация феномени ҳаёлот (фантазия) обраллари яратиш имконияти мавжуд воситалардан бири ҳисобланиб, у борликдаги нар-

са ва ҳодисаларнинг у ёки бу аломатлари ҳамда сифатларини таъкидлашдан, шунингдек, уларга бутун диққат-эътиборни марказлаштиришдан иборат психик жараёндир. Худди шу усул, йўл, восита ёрдами билан муайян яққол инсонларга мўлжалланган ўртоқлик ҳазиллари (шаржи французча charge сўзидан олинган бўлиб, бўрттириш деган маънони англатади) ва аччиы, аянчли, кулгили тасвирлар (карикатура италянча «caricatura» қайта мужассамлашув деган маънони англатади. Мазкур жараёнда хаёлот (фантазия) тасвирларида юзага келадиган тасаввурлар ўзаро бирлашиб кетиши натижасида тафовутлар қарийб йўқолади, ўхшашлик аломатлари эса бирламчи воқеликка айланади, қолаверса ушбу ҳолат схематизациялашни рўёбга чиқишга қулай негиз ҳозирлайди. Масалан, бунга конструкторнинг қушлар олаmidан андоза олиб, янги қурилмалар яратиши, моделдан ҳақиқий асбоб ишлаб чиқиши; рассом табиат мўжизаларининг матога тушириши яққол мисолдир.

Типизация феномени ёрдами билан хаёлда тасаввурлар синтези рўёбга чиқиши мумкин. Одатда бадий адабиётда типизация ёки типиклаштиришдан кенг кўламда фойдаланилади ҳамда унинг ёрдамида баъзи бир жабхалари билан ўзаро ўхшаш, ҳатто мутаносиб нарса ва ҳодисаларда акс этувчи муҳим белгилари ажратиб олинади ҳамда улар яққол образларда мужассамлаштирилади. Ижодий жараёнларнинг вужудга келиши, кечиши, ривожланиши бир талай ассоциациялар орқали пайдо бўлади, лекин уларнинг қайта тикланиши хотира жараёнларида учрайдиган тикланиш ёки жонланишдан тафовутланади. Ижодий илҳомлари ҳисобланмиш эҳтиёжлар ва мотивларга ассоциациялар жараёнида ўзлаштирилган йўналиш бўйсунади.

Ижодий хаёл ўзига хос муайян хусусиятларга эга бўлиб, улардан энг муҳими ассоциацияларнинг анъанавий йўл-йўриғидан воз кечиб, ижодкор руҳиятида фавқулоддалик қилаётган ҳис-туйғулар, ўй-фикрлар, хоҳиш-истакларга тобе этишдир. Ваҳоланки ассоциацияларнинг ўхшашлик, ёндошлик, қарама-қаршилиқ (контрастлик) кўринишлари сақланиб қолса-да, лекин тасаввурларни саралаш эса сабабий боғланиш механизими билан тавсифланади. Ижодкор (шоир, ёзувчи, рассом) асарида ассоциациялар чизгиси пайдо бўлади, уларнинг вужудга келишига асосий сабаб ташқи таассурот ҳисобланади.

5. Хаёл жараёнларининг физиологик асослари

Хаёл жараёнларининг, шу жумладан фантазия образларининг вужудга келиши инсон мияси фаолиятининг маҳсули ҳисобланиб.

бош мия катта ярим шарлари пўстлоқ қисмининг функцияси амалга ошади. Хотира билан хаёлнинг физиологик асослари, механизмлари ўртасида муайян даражада ўхшашлик ва баъзи тафовутлар мавжудлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Хотиранинг физиологик асоси муваққат нерв боғланишларининг ўзаро бирикуви ҳамда фаоллашуви (қайта жонланиши, тормозланиши) дан иборат бўлса, хаёл жараёнида инсон онтогенезида юзага келтирилган боғланишлар тизими бузилиши (емирилиши) оқибатида янги тизим ҳосил қилинади. Фавқулоддаги бундай ҳолат (бирлашиши, янги тизим) маълум эҳтиёж ёки бирорта тасодифий таассурот (ташқи таъсир) орқали мия пўстида кучли қўзғолиш ўчоғининг ҳосил бўлиши туфайли вужудга келиши мумкин. Худди шу боисдан хаёл сураётган шахсда нерв ҳужайраларининг гурухлари ўзаро янгитдан (қайтатдан) боғланиши, шунинг учун фантазия образларига хос янғалик ва ўхшашлик аломатлари мазкур янгича боғланишга бўйсунди.

Шундай қилиб, хаёл мия катта ярим шарлари пўстининг функцияси ҳисобланишига қарамасдан, унинг физиологик механизмлари миянинг бошқа қисмлари билан боғлиқ эканлиги тўғрисида фарз қилишга имкон туғдиради. Миянинг мана шундай чуқурроқ қисмлари гипоталам-лимбик (юнон *hypothalamus* англатади ва юксак марказлар мажмуасидан иборат бўлиб, ҳар хил функциялар мослашувини таъминлаб туради; лотинча *limbus* чегара, чет, хошия деган маънони билдиради; юнон *thalamus* тепалик дегани тизими фантазия образларининг шаклланиши билан уларни фаолият жараёнларига қўшилишда мия ярим шарларни пўсти билан бирга қатнашади. Тизимининг пўстлоқ билан пўстлоқости қисмлари боғланиши туфайли гипоталамус мия стволининг ярим шарлар билан туташувида «лимб» (чегара) ҳосил қилади.

Инсон мияси фантазия образларига ҳамда организмнинг периферик (чет) қисмларига бошқарувчанлик таъсирини ўтказиб, уларнинг фаолиятини ўзгартириб туради. Шахс асабийлашганида бирор нарса ҳақида қаттиқ ўйласа, албатта тана аъзоларида кўзга ташланадиган ўзгаришлар содир бўлиши мумкин, Юзага келган бундай аломатлар (белгилар, излар) «стигмат»лар деб номланади (юнон *stigma* доғ ёки чандиқ деган маънони англатади). Қадимги халқ афсонлари, ривоятларига қараганда инсон қаттиқ жисмоний калтакланган даврини эсласа, гўёки ўша азобнинг излари фавқулоддаги пайтда юзага келиши таъкидланади. Қўрқинч ҳолат тўғрисида хаёл образлари яратил-

са, одамга учук чиқиши, лаблари ёрилгандай хис этиши воқеликлари учраб туради. Масалан, чекиш ва ичишни мутлоқ ташлаган шахс папирос ёки спирт ичимлиги тўғрисида ўйласа, унинг оғиз бўшлиғида тамаки таъми, ароқнинг ачиқлиги пайдо бўлиши мумкин. Инсон жуда сувга ташна бўлса ёки очлик азоби қийнаса, улар тўғрисида ўйласа, «ширин қониқиш» «лаззатланиш» ҳислари вужудга келади.

Психологаяда қўрқинч ҳолати тўғрисида муайян материаллар тўпланган ва таҳлил қилинган. Қўрқинч юнон phobos «фобия» деб номланади. Фобия муайян шароитлар ва вазиятларда шахсда вужудга келадиган кучли асосга эга бўлмаган қўрқинч ва ташвишланишдан иборат, инсон томонидан енгил имконият йўқ муттасил психопатологик ҳолати. Мазкур патологик ҳолатнинг баъзи бирларига тушунча бершига ҳаракат қиламиз: 1) агарофобия- шахсининг гавжум майдонлардан, шоҳ кўчалардан ўтишига қўрқиши; 2) каустрофобия- инсоннинг эшигини қулуфлаб ёлғиз ўтиришидан қўрқиши; 3) монофобия- шахсининг якка-ю ёлғиз, ҳеч кимсиз қолишдан қўрқиши; 4) атропофобия- инсоннинг кўпчилик даврасидан, халойиқдан қўрқиши; 5) назофобия- одамнинг касал бўлиб қолишдан қўрқиши; 6) эйротрофобия- шахсининг кўпчилик даврасида изза бўлишдан, ўзини йўқотиб қўйишдан қўрқиши; 7) дидактоген- ўқувчи ёки талабанинги ўқитувчидан қўрқиши; 8) ятроген- беморнинг шифокордан қўрқиши ва ҳоказо.

Хаёлнинг органик жараёнлари билан узвий боғлиқлиги ҳақидаги маълумотлар яна идеомотор (юнон idea - тушунча, тасаввур, латинча motor ҳаракатлантирувчи деган маънони билдиради) актлар (ҳаракатлар)да мужассамлашган бўлади. Инсон у ёки бу ҳаракатни тасаввур қилиш биланок худди шу нарсанинги табиий равишда бажарилиши бошланади. Масалан, шахс қайсидир ашулани дилдан ўтказса, унинг хиргойиси амалга оширилади ёки рубоб тўғрисида тасаввур қилинса, ундаги бармоқ ҳаракати тасадибий ижрога киришади ва бошқалар.

6. Хаёл шакллари тўғрисида тушунча

Хаёлнинг асосий шакли хаёлот ёки фантазия деб номланади, лекин чет эл психологиясида хаёлнинг синоними сифатида қўлланилади. Фантазия инсон онгида инъикос этила бошлаганда эътиборан борлиқнинг қиёфасини ўзгартиришга йўналган бўлади, воқеликнинг унсурларини ўрин алмаштириш хусусиятига ҳам эгадир. Шунингдек, фантазия инсоният дунёси учун маълум бўлган омилларга нисбатан янги нуқтаи назар топишга ва шу йўсинда ёндашишга

имкон беради ҳамда бадий, илмий билиш қадриятларни ўзида мужассамлаштиради.

Одатда боланинг асосий фаолияти ўйинга айлана борган сари боғча ва кичик мактаб ёши даврида жадал ривожланиши билан тавсифланади. Маълумки, таъкидланган ёш давридаги болалар учун фантазия образлари уларнинг ўйин фаолияти учун дастур тарихида вужудга келади: а) бола ўзини космонавт сифатида ҳис қилади; б) конструктор ролини бажаради; в) ўзини персонаж ҳуқ-атвори билан таққослайди; г) ролли, сюжетли ўйинларда муайян ролларга киришади ва ҳоказо.

Хаёлнинг ўзи фаолиятнинг ҳар хил турларида таркиб топади, уни амалга ошириш ва уюштириш учун алоҳида аҳамият касб этади. Боланинг хаёли ташқи таянчларга (ўйинчоқларга) асосланувчи фаолиятдан сўзлар билан содда ҳамда бадий ижодиётни амалга оширишга шароит туғдирадиган ички фаолиятга ўсиб ўтади. Унинг хаёли нутқни эгаллаш муносабати билан шахслараро муомала ҳам тараққий этади. Нутқ фаолиятининг юксак кўрсаткичи кўрмаган, эшитмаган нарс ва ҳодисаларни тасаввур қилиш имконини яратади. Худди шу боис болалар чўплардан от образларини, стулдан ҳаракатланувчи техникани яратиш имконига эга бўлади. Шунинг учун фантазия ижтимоий тажрибани бири сифатида гавдаланади. Бадий фантазия образлари (Билмасвойнинг саргузаштлари, Сарик девни миниб, Буратино, Нўхат полвон, Қорқиз, Қорбобо, Жодугар кампир ва хоказолар) ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва билишнинг воситаси эканлиги психолог тадқиқотчилар томонидан далиллаб берилган. Вояга етган одамлар эса атроф муҳитни ва шахслараро муносабатларни фаол ижодий изланишлари туфайли ўзгартиради.

Орзу хаёл шаклларида бири ҳисобланиб, шахснинг ўзи учун энг ёқимли истиқбол образларини хаёлида (тасаввурида) яратишда гавдаланади. Орзу инсоннинг эҳтиёжлари, хоҳиш-истаклари, интилишлари билан бевосита боғлиқ бўлиб, уни келажакда фаолиятни амалга оширишга ундайди.

Шахснинг ижодий фаолияти моҳиятида фантазия иштирок этмасдан иложи йўқ, чунки ҳамиша ҳам унинг амалий хатти-ҳаракатларида хаёл жараёнлари рўёбга чиқавермайди. Аксарият ҳолларда хаёл жараёнлари шахс амалга оширишни истайдиган образлар шаклида мужассамлашади ҳамда ички фаолият тусига айланади. Келажакка шахсни ундовчи, унинг хоҳиш-тилакларини акс эттирувчи образлар мажмуаси орзу дейилади. Орзу-шахснинг атроф муҳитни,

ижтимоий воқеликни ўзгартиришга, ўрин алмаштиришга йўналтирилган ижодий кучлари, илҳомлари ва интилишларини турмушга татбиқ этишнинг асосий шартларидан биридир. Шу билан бирга орзу шахсий ва ижтимоий ҳаётни илмий фараз қилишнинг унсурларидан ҳисобланади. Мамлакатимизда тараққиётни олдиндан кўра билиш, мақсад кўзлаш, келажаги буюк давлат ғоялари, миллий истиқлол мафкураси ва миллий истиқлол ғояси ғоят муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун орзу батамом тугалланиши маълум бир сабабларга кўра муваққат кечиктирилган фаолиятга ундовчи мотив (сабаб) тариқасида юзага келиши мумкин. Шунинг учун ҳам инсон кўли билан бунёд этилган нарса ўзининг ижтимоий тарихий моҳияти жиҳатидан моддийлаштирилган, татбикий хусусиятли шахснинг орзусидир. Ана шу нарсаларга нисбатан ўта зарур эҳтиёж ҳис қилган аجدодларимизнинг орзулари яққол кўринишда гавдаланганлини шоҳиди бўламиз: 1) учар гиламлар; 2)ойнаи жаҳон; 3) электр чироғи; 4) ўзи юрар арава-тар; 5) лип этиб чиқиш (лифт); 6) даштга сув чиқариш ва ҳоказолар.

Бадий ва илмий ижодида фантазиянинг ўрни тўғрисида муайян даражада ишлар қилган, чунки санъат ва адабиёт ижодий фаолиятининг зарурий унсури сифатида ҳизмати баҳоланган. Маълумки, рассам ҳамда ёзувчининг ижодий фаолиятида иштирок этувчи ҳаёл образларининг муҳим хусусиятлари-бу унинг эмоционал кечинмалар ҳис-туйғулар билан мужассамлашгандир. Ҳозирги даврда: 1) бадий ижодиёт 2) бадий таржима; 3) илмий ижодиёт психологияси; 4) адабий қобилят ва истеъдод психологияси сингари махсус соҳалар ҳаёл турлари, жараёнлари, шакллари кабиларга асосланган ҳолда тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Мустақил мамлакатимизнинг ёшлари (фуқаролари) янгиликлар яратиш ва кашфиётлар амалга ошириш, ўзлари ёқгирган ишлар, муқаддас ижтимоий ҳаёл йўллари, ватанга муҳаббат, ифтихор, садокат, содиқ дўстлик, қаҳрамонлик, иймон-эътиқод, бахт -толе тўғрисида узлуксиз равишда орзу қиладилар. Шахс томонидан тасаввур этилаётган орзулар ҳақиқатдан ҳам гўзал, эзгу ниятли, порлоқ келажакка қаратилган бўлса, улар инсон хислатига айланади.

IX БОБ ДИҚҚАТ

1. Дикқат туғрисида умумий тушунча

Дикқат инсон фаолиятининг барча турларини муваффақиятли амалга оширишнинг, уларнинг самарадорлигини таъминловчи муҳим, шартлардан биридир. Киши фаолияти қанчалик мураккаб, серзаҳмат давомийлик жиҳатдан узоқ муддатли, масъулият ҳиссини тақозо қилса, у дикқатга шунчалик юксак шартлар ва талаблар қўяди. Инсон зийраклиги, фаросатлилиги, тез пайқаши, синчковлиги, дилкашдиги унинг турмуш шароитида, шахслараро муносабатида муҳим омил сифатида хизмат қилади. Дикқат ақлий фаолиятнинг барча турларида иштирок этади, инсоннинг хатти-ҳаракатлари ҳам унинг иштирокида содир бўлади.

Психология фанида дикқатга ҳар хил таъриф берилади, уни ёриштишда психологлар турли назарияга асосланиб ёндашадилар. Дикқат деб онгни бир нуқтага тўплаб, муайян бир объектга актив (фаол) қаратилиши айтилади (П. И. Иванов). П. И. Ивановнинг фикрича, биз фаолиятимиз жараёнида идрок ва тасаввур қиладиган ҳар бир нарса, ҳар бир ходиса, ўзимиз қилган ишимиз, ўй ва фикрларимиз дикқатнинг объекти бўла олади.

Н. Ф. Добринин, Н. В. Кузьмина, И. В. Страхов, М. В. Гамезо, Ф. Н. Гонаболин ва бошқаларнинг нуқтаи назарича, дикқатнинг вужудга келишида онгнинг бир нуқтага тўпланиши онг доирасининг торайишини билдиради, гўёки онг доираси бир мунча тиғизланади. Бундай торайиш ва тиғизланиш натижасида онг доираси янада ёрқинлашади. Онгнинг энг торайган, тиғизланган ёрқин нуқтаси дикқатнинг маркази (фокуси) деб номланади. Худди шу марказ (фокус) га тушган идрок қилинаётган жисмлар, тасаввур образлари, ўй ва фикрлар тўла, ёрқин ва аниқ ифодаланади. Жаҳон психологларининг фикрича, дикқат узлуксиз равишда, муайян даражада активлик хусусиятини сақлаб туради. Бундай активлик, онгнинг бирон бир объектга ўйналишининг кучайиши ва маълум вақт давомида дикқат йўналтирилган нарсага онгнинг фаол (актив) қаратилишини регуляровка қилиб туради ҳамда мазкур ҳолатнинг сақланишини таъминлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, дикқат сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл, нутқ каби алоҳида психик жараён эмас. Шунинг учун барча психик жараёнларда қатнашади, уларнинг маъсулдорлигини оширишга таъсир этади. Шу боисдан дикқат қаратилган

қаратилган объектлар онг тўпланган нуқтасида аниқ, яққол акс эттирилади: Демак, диққат-ақлий жараёнларнинг сифати, маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминловчи инсоннинг ички активлигидан иборатдир. Шунингдек, у ҳар қандай инсон фаолиятининг зарурий шартидир.

Психология тарихининг саҳифаларини varaқласак, диққатнинг киши фаолиятидаги ролига берилган юксак ва қимматли мулоҳазалар учрайди. Жумладан, француз олими Кювье гениалликни чидамли диққат деб таърифлаши, Ньютоннинг кашфиёт фикрини доимо шу масалага қаратилиш жараёни дейиши, Ушинскийнинг диққат психик ҳаётимизнинг ягона эшиги деб баҳо берши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Билиш жараёнлари кечишининг энг муҳим хусусияти унинг танловчанлик ва йўналганлик билан характерланади. Шу боисдан инсон атроф-муҳитнинг кўплаб қушғатувчилари, таъсирлари орасидан алоҳида ниманидир идрок этади, фараз қилади, аллақайси нарса тўғрисидагина мулоҳаза юритади, холос. Онгнинг бу хоссаси диққат хусусияти билан боғлиқ равишда намоён бўлади. Диққат билиш жараёнлари сингари ўзининг алоҳида мазмунига, муайян маҳсулига эга эмас, шунинг учун у барча жараёнларнинг жўшқинлиги, илдамлигини таъминлайди. Демак, диққат индивиднинг ҳиссий, ақлий ёки ҳаракатлантирувчи фаоллиги даражасининг оширилишини тақозо этадиган тарзда онгнинг йўналтирилганлиги ва бирор нарсага қаратилганлигидир (Е. Б. Пирогова). Берилган таърифга биноан, ушбу йўналтирилганлик субъектнинг эҳтиёжларига, унинг фаолияти мақсадлари ва вазифаларига мос келадиган объектларнинг танланганлигида, ихтиёрсиз ёки ихтиёрий танлашда ва ажратишда вужудга келади. Диққатнинг муайян объектларга тўпланиши, тўпланганлиги (концентрацияланиши) айни пайтда бошқа жисмлардан чалғишни ёки уларнинг вақтинча (муваққат) инкор этилишини талаб қилади. Ана шу омилларга кўра, акс эттириш равшанланиб боради, тасаввурлар, мулоҳазалар фаолият якунлангунга қадар, қўйилган мақсадга эришгунча онгда сақланади. Ана шу йўсинда диққат фаолиятини назорат қилиб боради ва уни бошқаради. Шунинг учун кўпгина психологлар (П. Я. Гальперин ва унинг шогирдлари) диққатни юксак турини билан - лиш жараёнлари, кишининг хулқ-атвори кечишини бошқариш имкониятига эга эканлигини таъкидлайдилар. Диққатнинг бирор объектга йўналишига кўра сенсор (перцептив), ақлий (интеллектуал), ҳаракатлантирувчи (ҳаракат) шаклларига ажратиш мумкин.

Диққат муайян объектга тўпланиши кўл жиҳатдан инсоннинг ҳис-туйғуси, иродавий сифати, қизиқиши кабиларга боғлиқдир.

Ҳис-туйғулар ва эмоционал ҳолатлар диққатнинг объекти билан узвий боғлангандагина унинг учун ижобий аҳамият касб этади. Ҳис-туйғулар, эмоционал ҳолатлар қанчалик кучли ва кўтаринки намоён бўлса, демак, диққат ҳам шунчалик объектга мустаҳкам қаратилади. Ҳислар, эмоциялар диққатнинг ҳам ихтиёрсиз, ҳам ихтиёрий турларини зўрайтиради. Инсоннинг амалий ва ақлий фаолияти жараёнида унинг онги муайян даражада янги билимлар маълумотлар билан бойиб бориши натижасида диққат ҳам такомиллашади. Янгиликни пайқаш ҳисси одам ақлий фаолиятини фаоллаштиради (активлаштиради), шу билан бирга, диққатнинг объектга узоқроқ тўпланишини таъминлайди. Инсоннинг барқарорлашган кайфияти диққатнинг кучи ва илдамлигини оширади, танловчанлигига ижобий таъсир этади. Стресс, аффект сингари эмоционал ҳолатлар диққатга салбий таъсир этиб, унинг ташқи таъсирларига берилувчан, кучсиз қилиб қўяди. Ана шунинг оқибатида диққат чалғийди, бўлинади, парижонлик намоён бўлади, фаолиятдаги бир текислик бузилади.

Психологияда диққатнинг ихтиёрий тури, кўпинча иродавий деб номланади. Бу, албатта, бежиз эмас, чунки диққатнинг муайян объектга йўналтирилиши ирода кучи билан сақлаб турилади. Ҳатто ихтиёрсиз диққат фаолиятда катнашса, у ҳам ироданинг зўри билан йўналтирилган объектда тўпланиб туради. Ироданинг фаолиятни амалга оширишда иштирок қилиши кўп жиҳатдан кишининг мақсадига интилиши, ишчанлик қобилияти, психологик тайёрлигига боғлиқ. Шу боисдан диққатнинг кучи, барқарорлиги, мустаҳкамлиги илдамлиги одамнинг муайян фаолиятини бажаришга мойиллиги шайлиги билан ўлчанади. Диққатнинг юксак даражада мужассамлигини таъминлаб туришда одамнинг фаолиятни бажаришга муваффақлашгани муҳим роль ўйнайди. Ҳар қандай фаолиятни амалга оширишнинг бошида қийинчиликлар юзага келади ва улар кишидан иродавий зўр беришни талаб қилади. Фаолиятни бажаришдаги нуқсонларнинг намоён бўлиши диққатни тўплашдаги қийинчиликларнинг оқибати бўлиб ҳисобланади.

Диққатнинг объектга тўпланиши, мустаҳкамланиши одамнинг қизиқишларига боғлиқдир. Ҳатто ихтиёрсиз диққатнинг фаолиятда мужассамлашишида кишининг иштиёқи ва қизиқиши катта аҳамиятга эгадир. Одатда фаолиятга қизиқиш бевосита ва билвосита шаклда намоён бўлади. Бевосита қизиқиш фаолият жараёнига, хатти-

ҳаракатларнинг ўзига, иш услубларига қаратилган қизиқишдан иборатдир. Билвосита қизиқиш эса, фаолиятнинг мақсадга, унинг натижасига йўналтирилган қизиқишдир. Ихтиёрий, иродавий диққат билвосита қизиқиш билан алоқадордир. Психологик маълумотларнинг тахлилига кўра, диққатнинг объектга тўпланиши ва мустаҳкамланиши кўзланган мақсадни, фаолият маҳсулининг зарурлиги ҳамда сифатининг аҳамиятини инсон томонидан англаш орқали таъминлаб турилади. Фаолият мақсадини англаш ўз иш-ҳаракатида киши диққатининг юксак даражада мужассамланишини таъмин этувчи энг муҳим шарт ва шароитлардан биридир.

Диққатнинг ихтиёрсиз ва ихтиёрий равишда вужудга келиши узининг йўналишига кўра ташқи ва ички бўлиши мумкин. Агар диққатнинг манбаи онгимиздан ташқарида бўлса ташқи деб аталади. Масалан, шофер, тикувчи, муҳаррир кабиларнинг фаолиятида содир бўладиган диққат ташқи диққатдир. Ташқи диққат фақат идрок қилиш жараёнидагина намоён бўлмасдан, балки фикр юритилаётган нарсаларга ҳам қаратилади. Жумладан, ихтирочининг ўзи яратган нарсасини тасаввур қилиши, рассомнинг образларни кашф қилиш жараёни, муҳандиснинг тўғон қурилишини кўз ўнгига келтириш билан боғлиқ ҳолатлар бунга мисол бўла олади. Инсон онганинг ўзида содир бўлаётган ўз ҳиссиётларини, фикрларини, орзу истакларини ва шу кабиларни кузатишда ички диққат юзага келади. Диққатнинг ҳар иккала кўриниши ҳам фаолиятнинг муваффақиятли якунланишига муносиб ҳисса қўшиш имкониятига эгадир.

Диққатга оид илмий тушунчалар изохи

1. Доминанта (лат. *dominans*-ҳукмронлик силувчи) - муайян нерв участкасидаги кучли кўзғатувчанлик қобилятига эга бўлган кўзғалиш маркази. Доминанта мавжудлигида ундан бошқа нерв марказлари тормозланган бўлади. Доминанта марказий нерв тизимсига келган ҳар қандай кўзғалиш, импульсларни қабул қилиб, уларга тегишли жавоб қайтаради-да, шу тариқа бошқа марказларни тормозлаш таъсирга ўз фаолиятини яна кучайтиради.

1. Доминанта тушунчаси физиология фанига А. А. Ухтомский томонидан киритилган. Унинг исботлашича, Д. орқа миядан тортиб то баш нерв марказларининг ишлаш принципини ташкил қилади. Доминанта диққатнинг физиологик асосидир.

2. Нерв жараёнларининг индукцияси-олий нерв фаолиятининг кўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари ўртасидаги ўзаро муносабат: МНСининг бирор марказида кўзғалиш пайдо бўлса, у бошқа марказ-

ларда тормозланишнинг келиб чиқишига, тормозланиш эса қўзғалишнинг келиб чиқишига сабаб бўлишдан иборат қонуният.

3. Нерв тизими жараёнларнинг концентрацияси- марказий тизимидаги қўзғалиш ёки тормозланиш жараёнларининг вақт билан дастлабки пайдо бўлган участкасига тўпланиш қонуни.

4. Диққатнинг кўлами-бир даврнинг ўзида диққат томонидан қамраб олиниши мумкин бўлган объектларнинг миқдори.

5. Диққатнинг кўчувчанлиги-фаолият жараёнида диққатнинг онгли равишда бир объектдан иккинчи объектга кўчирилиши диққатнинг кўчувчанлиги ҳар қандай фаолиятда, айниқса пульт бошқарувида алоҳида аҳамиятга эгадир.

6. Диққатнинг тақсимланиши-диққатнинг бир вақтнинг ўзида бир қанча объектларга қаратилишидан иборат хусусияти. Диққатнинг тақсимланиши мураккаб фаолият жараёнини амалга оширишда алоҳида аҳамиятга эгадир. Масалан: шофернинг, ўқитувчининг иш жараёнидаги диққати тақсимланган диққатдир.

7. Диққатнинг барқарорлиги - диққатнинг ўз объектига кучли йўналтирилиши ва фаол тўпланишидан иборат ижобий хусусияти.

8. Паришонлик-диққатни маълум бир объектга қарата олмасликдан иборат салбий хусусият. Паришонлик вақтинча ҳолат бўлиши ҳам, шахснинг нисбатан барқарор хислати бўлиши ҳам мумкин. Паришонликнинг икки тури мавжуд бўлиб, бири диққатни умуман ҳеч нарсага қарата олмаслик бўлса, иккинчиси диққатнинг муайян объект устига кучли тўплантириб, бошқа нарсаларга қаратилмаслигидир. Паришонлик психопатологик сабабларга кўра келиб чиқиши ҳам мумкин.

9. Касбга хос диққат-маълум бир касбга кўп йил ишлаш натижасида шу касбнинг талабалари ва объектив хусусиятларига мос равишда таркиб топган диққат тури. Масалан: чорраҳада кўча ҳаракатини бошқарувчининг диққати билан микроскоп ёрдамида илмий кузатиш олиб борадиган олимнинг диққати бир-биридан кескин тафовут қилади. Биринчиси диққатнинг тақсимланишини, иккинчиси эса марказлашув хусусиятларини талаб қилади.

10. Ихтиёрий диққат- онгнинг олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқ иродавий ва асабий фаоллик кўрсатган ҳолда муайян объектга йўналиши ва унга тўпланишдан иборат диққат тури.

11. Ихтиёрийдан кейинги диққат- диққатнинг муайян объектга аввало ихтиёрий равишда қаратилиб, сўнгра унинг аҳамияти тушунилган сари ўз-ўзидан қаратилиб бориладиган (автоматлашгар)

диққат тури. Ушбу тушунча психология фанига Н. Ф. Добринин томонидан киритилган.

12. Диққат чалғиши-маълум бир фаолият жараёнида диққатнинг бир объектдан бошқа бир объектга ихтиёрсиз равишда ўтиб туришидан иборат салбий хусусияти.

13. Диққатнинг хажми-диққатнинг бир вақтнинг ўзида қамраб олиши мумкин бўлган мустақил объектлар миқдори билан белгиланган хусусияти. Диққатнинг хажми экспериментал шароитда 2-6 мустақил объектга тенгдир. Диққатнинг объектлари ўртасида қанчалик яқин боғланишлар мавжуд бўлса, унинг хажми шунчалик кенг бўлади ва аксинча.

14. Диққат объекти- онгимиз атрофдагилардан ажратиб олган ҳолда йўналтирилган ва фаол тўпланган нарса ёки ҳодиса. Диққат объекти фақат объектив нарсалар эмас, балки субъектив ҳодисалар, ўз ҳис-туйғуларимиз, фикрларимиз, хаёл ёки хотира тасаввурларимиз ва бошқа шу кабилар ҳам бўлиши мумкин.

15. Ихтиёрсиз диққат- онгимизнинг олдиндан белгиланган мақсадсиз равишда муайян объектга йўналтирилиши ва унга тўпланишидан иборат диққат тури. Ихтиёрсиз диққат объектлари нарса ва ҳодисаларнинг одатдан ташқари ҳолати, белгиси, сифати ва бошқалардир.

16. Диққатсизлик-диққатни объектга йўналтира ва тўплай олмаслик, атрофдаги кишиларга нисбатан эътиборсизлик ёки илтифотсизликдан иборат салбий характер хислати.

17. Диққатнинг ўзгариб туриши- идрок, хотира, тасаввур ёки тафаккур жараёнида диққатнинг маълум вақт ичида дам кучайиб, дам сусайиб туришдан иборат қонуният; диққат баъзан минутига 25-30 марта ҳам ўзгаради. Диққатнинг ўртача ўзгариш-тебраниш частотаси 2-3 секундга тенгдир.

18. Кўрув диққати-наrsa ва ҳодисаларни кўрув органи орқали идрок қилиш, эса тушириш муносабати билан намоён бўладиган диққат тури.

19. Иккинчи тартибли ихтиёрий диққат-онгимизнинг муайян объектга ихтиёрсиз равишда йўналтирилса-да, унинг устига маълум вақт барқарор ҳолда, тўпланиб туришидан иборат ихтиёрий диққат тури; диққат тўпланган объектининг мазмунига қараб ихтиёрсиз диққатнинг ихтиёрий диққатга айланиши.

20. Ички диққат-онгимизнинг ўз субъектив таассуротларимиз ҳис-туйғуларимиз ва интилишларимизга қаратилишидан иборат диққат тури.

21. Ташқи диққат- онгимизнинг объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, уларнинг айрим белги ва хусусиятларига йўналтирилиш, уларда фаол тўпланадиган диққат тури.

22. Ретикуляр формация- бош мия тепа қисмидаги (узунчок мия, Воролиев кўприги, ўрта мия) нерв хужайралари бўлиб, улар ўз тузилишига кўра, қалин тўрни эслатадиган ўсимталарга эгадир. Кўзғовчилар таъсир остида турли рецепторлардан бош мияга сигналлар олиб борадиган сезувчи нервларнинг ўсимталари. Р. Ф. га туташган бўлиб, мавжуд сингал Р. Ф. ни ҳам кўзғайди. Р. Ф. да хос бўлган кўзғалиш, ўз навбатида, бош мия қобиғидаги турли марказларни кўзғайди. Бош миядаги кўзғалиш эса Р. Ф. нинг фаолиятини ё кучайтиради, сусайтиради. Демак, Р. Ф. нинг ҳар бир хужайраси сезги органидан кўп сигналлар қабул қилиб олиб, бош мия ва орқа мия фаолиятига умумий ҳолда таъсир кўрсатиб туради.

23. Бедор ҳолат-бош мия ярим шарларидаги тегишлн нерв марказларининг кўзғалиши билан белгиланадиган уйқудан ташқаридаги ҳолат, онгли ҳолат. Шахс бедор ҳолатидагина маълум бир фаолият турини амалга ошира олади.

24. Кўзғалиш маркази-марказий нерв тизимининг кўзғалиш жараёни рўй берган участкаси.

25. Эргограф (юнон. ergon) - мушакларнинг ишини график усулда ифодалашда қўлланиладиган, айниқса, толиқиш жараёни ўрганишда қўлланиладиган асбоб.

26. Вигиллик (лат. vigil —хушёр, синчков)-зийраклик; диққатни янги объектларга, айниқса субъектив таассуротларга тез тўплай олиш қобилияти.

27. Диққат депрессияси (лат. despresio -пасайиш)-турли ташқи ва ички омилларга кўра объектда тўпланиш ва мустахкамлаишнинг кучсизланиши ва бузилиши.

28. Альфа-ритмасининг экзальтамияси (лат. Exatatio -кучайиш)-биоэлектрик потеициаллар амплитудасининг кучайиши; сигналларга жавоб бершида томирларнинг торайиши ўрнига уларда кенгайишнинг юз бериши.

29. Куч қонуни (И. П. Павлов)-кучли кўзғовчилар кучли, кучсизлар эса кучсиз реакция бериш ҳолати.

30. Парадокс фазаси-кучли қўзғатувчиларга қараганда кучсиз қўзғатувчиларнинг кучли реакциясининг вужудга келтириши (патологик ҳолатлар назарда тутилади).

31. Ориентир рефлексининг электрофизиологик симптомларининг барқарорлашуви-ихтиерий диққат бузилганда мақсадга мувофиқ топшириқ бериш ва оқилона инструкция ёки установка бериш ҳамда вазиятага қараб уни ўзлаштириш орқали инсонда ориентировка рефлексини қайтатдан тиклашдан иборат коррекцион фаолият.

32. Диққат коррекцияси (лат. *congestio*-тузатиш)-инсонда диққат патологик ҳолатга (бузилишга) учраганда махсус усул ва услублардан фойдаланиб тузатиш.

2. Диққатнинг физиологик асослари

Диққатнинг физиологик асосларини тушунтириб беришда буюк рус физиологлари И. П. Павлов ва А. А. Ухтомскийларнинг олиб борган илмий кашфиётлари муҳим аҳамият касб этади.

Олий нерв фаолиятининг алоҳида реакциялари бўлмиш ориентир рефлекслар тўғрисидаги И. П. Павлов илгари сурган илмий таҳмин (гипотеза) психология фани учун муҳим ҳисса бўлиб қўшилди, чунки «бу нима?» рефлексисиз диққатнинг табиатини очиш мутлақо мумкин бўлмас эди. И. П. Павловнинг «бу нима?» рефлекси ҳақидаги ғояси ихтиёрсиз диққатнинг ғайритабiiй (рефлексив) хусусиятини очиб бериш учун хизмат қилди. И. П. Павловнинг фикрича, биз пайдо бўлаётган сиймога нигоҳимизни қаратамиз, эшитилган товушга кулоқ солаамиз, димоғимизга урилган ҳидни зўр бериб ютаамиз. Лекин ушбу мулоҳазалар рефлекс моҳиятини илмий жихатдан очиб бериш имкониятига эга эмас, ваҳоланки унинг негизини асослаш учун бир талай омилларни келтириш зарур. Е. Н. Соколов, А. Р. Лурия, П. Я. Гальперин, Е. И. Бойко ва бошқаларнинг ҳозирги замон маълумотларига суяниб мулоҳаза юритилганда, И. П. Павловнинг ориентир рефлекслари жуда мураккаб жараёндир.

Аслини олиб қараганда, ориентир комплексига ташқи хатти-ҳаракатлар, қўзларнинг ва бошнинг қўзғатувчи томонга бурилиши, муайян анализаторларнинг сезувчанлиги, модда алмашинуви, нафас олиш, юрак уриш ва қон айланиш ҳаракати, тери-гальваник реакциялари, вегетатив нерв тизими хусусияти ва миянинг электр фаоллиги ўзгариши каби сон-саноксиз жараёнлар киради.

И. П. Павлов ва А. А. Ухтомскийларнинг таълимотларига биноан диққатнинг ҳолатлари, сифатлари, хусусиятлари, биринчидан,

қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракати билан, иккинчидан, миё структурасида ҳукм сурувчи қўзғалувчанлик билан уйғунликка эгадир.

И. П. Павловнинг тахминига кўра, вақтнинг ҳар бир лаҳзасида миё қобиғида қўзғалиш учун анча қулай (сензитив) ва мақбул шароитга эга эканлиги билан ажралиб турувчи у ёки бу қисм ҳукм суради. Алоҳида ажратиб кўрсатиладиган мазкур қисм нерв жараёнларининг индукцияси қонуниятига биноан вужудга келади. Бош миё қобиғининг бирон бир қисмида тўпланган (марказлашган) нерв жараёнлари индукция қонунига мувофиқ бошқа участкалари тормозланишга олиб келади. Қўзғалишнинг энг оптимал марказида янги шартли рефлекслар вужудга келади, дифференциаллаш эса муваффақиятли амалга ошади. Қўзғалишнинг оптимал ўчоғи ўзгарувчанлик хусусиятига эга. Бу ҳолатни чуқурроқ далиллаш учун И. П. Павловнинг ушбу фикрини келтириб ўтиш жоиздир: «Агар бош суяк косаси орқали кўриш мумкин бўлганда эди ва агар энг оптимал қўзғаладиган катта ярим шарлар ўрни ёритилганда борми, бу ҳолда биз фикрлайдиган онгли одамда унинг катта ярим шарлари бўйлаб доимо ўзгариб турадиган, шакли ва катталиги ғалати кўрнишга эга бўлган ҳамда ярим шарларнинг қолган барча бўшлиғида кўпроқ ёки озроқ даражадаги соя билан ўралган оч рангли доғнинг у ёқдан бу ёққа қай тарзда кўчиб юришини кўрган бўлардик» (двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. - Полн. собр. соч. М. -Л, Изд-во АН, 1951, 111 том, . 1-книга, 248 бет. И. П. Павлов таъкидлаб ўтган оч рангли «доғ» оптимал қўзғалиш ўчоғи марказига мос келади, унинг ҳаракати тўғрисидаги фикр эса диққатнинг интенсивлигини таъминлашнинг физиологик омили ҳисобланади. И. П. Павловнинг қўзғалиш марказининг бош миё пўсти бўйлаб ҳаракат қилиш юзасидан илгари сурган ғоялари, гипотезалар ва башоратлари кейинчалик Н. М. Ливановнинг экспериментал тадқиқотлари материаллари билан тўла исботланди.

Диққатнинг физиологик асосини тушуниб етишда А. А. Ухтомскийнинг илмий ишлари катта аҳамиятга эгадир. Муаллиф диққатнинг физиологик механизмлари тўғрисида тадқиқот ўтказиб доминанта принципини кашф қилади. А. А. Ухтомскийнинг нуқтаи назарича, миё пўстида қўзғалишнинг устун ва ҳукмронлик қилувчи марказ ҳукм суради. Олимнинг доминантага баҳо беришга кўра, у юксак даражадаги қўзғалиш маркази констелляцияси (муайян ҳолати) дир. Доминантанинг ҳукмронлик хусусияти бундан иборатки, у

қўзғалишнинг янги вужудга келаётган марказларининг фаолиятини чеклаш билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки заиф қўзғатувчиларни ўзига тортади ва ана шу йўл билан уларнинг ҳисобига кучаяди. муайян даражада устунликка эришади. А. А. Ухтомскийнинг фикрича, доминанта қўзғалишнинг барқарор марказидир. Шунинг учун доминанта тушунчаси диққатнинг ҳаракатлантирувчи механизмини илмий жиҳатдан далиллаш учун хизмат қилиши турган гап.

А. А. Ухтомскийнинг таърифига биноан, доминанта- бу бир даврнинг ўзида ана шу марказда юз берадиган реакциялар хусусиятини белгилаб беришга қодир ҳукмрон қўзғалиш ўчоғидир. Унинг фикрича, доминанталар вужудга келган пайтда бош қўзғалиш ўчоқлари, яъни»субдоминанталари» нисбатан кучсиз қўзғалиш ўчоқлари мутлақо йўқолиб кетмайди, балки улар ўзаро қўшилиб, доминанта билан кураша бошлайдилар. Мазкур қўзғалиш ўчоқларининг ўзаро курашиши натижасида субдоминанта доминантага айланиши ёки олдинги доминанта эса субдоминанта билан ўрин алмашиши мумкин ҳукмрон қўзғалиш ўчоғи ҳисобланган доминанта диққатининг муайян объектга йўналтириши, тўпланиши, мустаҳкамланиши, барқарорлашнинг физиологик асосидир.

Шундай қилиб, диққатнинг физиологик асослари тўғрисида мулоҳаза юритилганда фан оламида иккита таълимотнинг моҳиятига тўхталади. Ушбу таълимотларнинг биринчиси (И. П. Павлов қаламига мансуб) диққатнинг физиологик асоси қўзғалиш жараёнининг бош мия ярим шарлар қобиғининг айрим участкаларида тўпланиши натижасида оптимал қўзғалиш ўчоғининг ҳосил бўлиши ва айти вақтда манфий индуюция қонунига биноан мия қобиғидаги бошқа нерв марказларининг маълум даражадаги тормозланишидир. Иккинчиси эса А. А. Ухтомскийнинг доминанта назариясининг талқинидан иборатдир. Чунки доминанта муайян нерв участкасидаги кучли қўзғалувчанлик қобилятига эга бўлган қўзғалиш марказидир. Доминанта мавжудлигида ундан бошқа нерв марказлари тормозланган бўлади. У марказий нерв тизимида келган ҳар қандай қўзғалиш, импульсларни қабул қилиб, уларга тегишли жавоб қайтаради-да, шу тариқа бошқа марказларни тормозлаш эвазига ўз фаолиятини яна кучайтиради.

Ҳозирги замон психофизиология фанида миyaning специфик бўлмаган тизимида оид турли тузилишидаги диққат ҳолатларининг ретикуляр формация, таламуз, гипоталамуз ва гипнокампларга алоқаси ҳақида анатомик, физиологик ва клиник маълумотлар мав-

жудир. Улар тўғрисидаги мулоҳазалар кейинги саҳифаларда берилди.

3. Дикқатнинг нейрофизиологик медонизмлари (ретикуляр тизими активацияси)

Ҳозирги замонда диққатнинг нейрофизиологик механизмларини тадқиқ этиш, кўп жиҳатдан психик жараёнлар кечишининг танловчанлик хусусиятига боғлиқдир. У фақат кўзғалишининг оптимал даражаси мавжуд бўлган миё пўстинининг уйғоқ (тетик) ҳолати орқалигина таъминланиши мумкин. Миё пўстинининг уйғоқлик даражаси пўстда зарур механизм (тонус) билангина таъминланиб, бош миёнинг тепа стволлида нормал муносабатни сақловчи кўтарилувчи ретикуляр формацияни активлаштириш фаолияти билан уйғунликка эгадир.

Кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активацияси миё пўстлоғига организмдаги жараёнларнинг алмашишини таъминловчи импульслар олиб бориб, уйғоқлик ҳолатини юзага келтириб туради. Бунда экстрорсепторлар ташқи кўзғатувчилар ёрдамида ташқаридан кириб келувчи информацияларни олдин стволнинг тепа бўлинмасига ҳамда кўриш тепалигининг ядросига, кейин эса бош миё пўстига олиб боради.

Бироқ миё пўстинининг оптимал тонуси ва уйғоқлик (тетиклик) ҳолатини таъминлаш фақат кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активациясига боғлиқ эмас. Балки бу нарса тушувчи ретикуляр формация фаолиятига ҳам алоқадордир. Тушувчи ретикуляр тизимнинг аппарати толалари бош миё пўстидан бошланиб (пешона на чакка, қисмларининг медиал ва медибазал бўлинмаларида), ствол ядроси, томон, сўнг орқа миёнинг ҳаракат ядроси сари йўналишда ҳаракат қилади. Шунинг учун тушувчи ретикуляр формациянинг фаолияти жуда муҳим бўлиб, унинг ёрдамида миё стволли ядросига кўзғалишни танловчи тизимига етказилади, даставвал бу жараён бош миё пўстлоғида юз бериб, мураккаб билиш жараёнлари онтогенезида вужудга келган хатти-ҳаракатларнинг мураккаб программаси тарикасида инсоннинг онгли фаолиятининг юксак шакли маҳсули бўлиб ҳисобланади.

Ҳар иккала ретикуляр формацияларни таркибий қисмларининг ўзаро таъсири миёнинг актив фаолиятини ўз-ўзини бошқарувчи мураккаб шакли билан таъминлайди. Улар элементар, содда биологик ҳамда мураккаб, келиб чиқиш жиҳатдан ижтимоий стимуляция шакли таъсири билан ўрин алмаштириб турадилар.

Активация жараёнини таъминлашдаги бу тизимнинг муҳим аҳамияти кўп сериядан иборат экспериментал далиллар билан нейробиологлар Матун, Джаспер, Линдсли, Анохин кабилар томонидан текширилган.

Бремер тажрибасининг кўрсатишича, стволнинг қуйи бўлинмаларни кесиш тетиклик (уйғоқлик) ҳолатини ўзгаришига олиб келмайди, лекин стволнинг юқори қисмини кесиш электр потенциалларнинг аста-секин пайдо бўлиши билан характерланувчи уйқуни вужудга келтиради.

Линдсли, сенсор қўзғатувчини вужудга кетирувчи мазкур сигналлар мия пўстлогига боришни давом эттиради, лекин пўстнинг бу сигналларга жавоби қисқа муддатли бўлиб, узоқ вақтли турғун ўзгаришни амалга оширмайди. Ушбу далилларнинг кўрсатишича, уйғоқлик (тетиклик) ҳолатини характерловчи қўзғалишнинг мураккаб жараёмлари вужудга келтириш учун сенсор импульслар оқимининг ўзи қифоя қилмайди. Шунинг учун ретикуляр тизими активациясини қўллаб-қувватлаб турувчи таъсир зарур.

Линдслининг психологик тажрибасига қараганда, кўтариловчи ретикуляр формациянинг активацияси натижасида ствол ядросидаги қўзғалиш ҳайвонларда сезги чегарасини пасайтиради, улар учун олдин мумкин бўлмаган ишни амалга ошириш имкони яратилади, нафис фарқлаш (дифференцировка) вужудга келади: конус билан учбурчак тасвирини аниқлаш ва бошқалар.

Доти, Эрнандес Пеон ва бошқаларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, кўтариловчи ретикуляр формация йўллариининг кесилиши олдин мустаҳкамланган шартли рефлексларнинг йўқолишга олиб келади. Бироқ ретикуляр формация ядросини китиклашда, хатто қўзғатиш чегараси атрофида бўлса ҳам шартли рефлексларни юзага келтиради.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, кўтариловчи ретикуляр формациянинг актив таъсири (тетиклик) учун зарур шарт бўлган оптимал ҳолат билан мия пўстини таъминлайди.

Жаҳон психологияси фанида олинган (тўпланган) маълумотларнинг аксарияти, кўтариловчи ретикуляр формациянинг активацияси таъсири ўзига хос танловчанлик хусусиятига эга эканлигини кўрсатди. Ретикуляр формация алоҳида сенсор жараёнларнинг танлаб (саралаб) активдашувини барпо қилмасдан, балки бир қанча биологик тизимларнинг танлаб активлашувини таъминлаш зарур: овқат, ҳимоя, ориентир рефлекси ва ҳоказолар.

П. К. Анохиннинг кўрсатишича, ретикуляр формациянинг алоҳида қисмлари мавжуд бўлиб, улар турли биологик тизимлар фаолиятини активлаштиради, шунингдек, ҳар хил фармакологик таъсирга (агентларга) нисбатан сезгирдирлар. Масалан: а) уротан-тегикликни блокада қилиб, уйқуни келтиради, б) амназин-огрик, химоя қилиш рефлексларини блокада қилиб, тетиюшкка бефарқ қолади.

Демак, юқоридаги маълумотларга асосланиб, ушбу фикр ва мулоҳазаларни билдириш мумкин: кўтарилувчи ретикуляр формацияни активлаштириш таъсири танловчанликка эга бўлиб, бу танловчанлик асосий биологик системалар хусусиятига мос (муносиб) тушиб, организмни вктив фаолият сари ундайди.

Тушувчи регакуляр формацияни активлаштириш муҳим аҳамият касб этиб, активлаштириш импульси толалари бош мия пўстидан (пешона ва чакка медиал қисмларидан) бошланиб, ундан стволнинг юқори бўлинмалари аппарати томон йўналадилар. Олимларнинг фикрича, мазкур тизим диққатни олий шаклининг физиологик механизмларига таъсир этиш нуқтасига жуда яқин жойлашгандир.

Жаҳон фанида анатомик маълумотларга қараганда, тушувчи ретикуляр формациянинг толалари бош мия пўстининг барча участкаларига тарқалган бўлиб, энг хусусиятлиси - бу пешона қисмининг медиал ва медиобазал бўлимларидан бошланиб, то унинг лимбик областигача давом этади. Миянинг лимбик зонаси (гиппокамда) ва базал учларидаги нейронлар бошқа нейронлардан фарқ қилади, натижада кўриш ва эшитиш қўзғатувчиларининг айрим хусусиятларига нисбатан жавоб реакциясини беради. Мазкур нейронлар ҳар қандай қўзғатувчилар кучайишида эмас, балки кучсизланишида ҳам актив ҳаракатни юзага келтиради.

Бу ҳолатни ўрганган канадалик нейрофизиолог Джаспер юқорида таъкидлаб ўтилган хусусиятларни назарда тутиб, бу нейронларни «янгилик нейронлари» ёки «диққат катакчалари» деб номлашни тавсия қилади. Унинг фикрича, хайвонларнинг сигнал кутиш лабиринтдан чиқиш йўлини кидиришда, пўстнинг худди шу областларида нейронларнинг 60 фоизи пайдо бўлиб, актив разрядига айланадилар.

Агарда ҳайвоиларда тайёргарлик ҳолатини бошқаришда лимбик областнинг медиал бўлинмаси ва базал бойламлари муҳим роль ўйнаса, инсонларда эса мураккаб фаолият шаклининг асосий маркази миянинг пешона (манглай) қисмлари ҳисобланади.

Инглиз физиологи Грей Уолтер ўз тадқиқотларида актив кутиш (масалан, синалувчининг 3 ёки 5 сигнални кутиши ва унга жавоб тариқасида кноксани босиши) ҳолатининг ҳар қайсиси миянинг пешона қисмида электр тебранишни пайдо қилишини ва улар «кутиш тўлқинлари» дан иборат эканлигини далиллайди. Кутилаётган сигналнинг намоён бўлиш имкоияти ортганда бу тўлқинлар нисбатан кучаяди, сигналларнинг эҳтимоли пасайганда эса, улар кучсизланади ёки бутунлай йўқолади. Ушбу ҳолат вужудга келса, сигнал пайдо бўлишини кутиш кўрсатмаси (инструкцияси) бекор қилинади.

Мия пўстинн пешона қисмининг активлик ҳолатини бошқаришда (регуляциясида) қандай роль ўйнашини далилловчи тажриба М. Н. Ливанов томонидан ўтказилган. М. Н. Ливановнинг гувоҳлик беришича, ҳар қайси аклий зўр бериш (математик топшириқлари ечиш пайтида) миянинг пешона қисмида кўп микдорда синхрон тарзда ишловчи нукталарни вужудга келтиради, бу ҳолат топшириқ ечиб бўлгунга қадар сақланади, кейин ўз-ўзидан ғойиб бўлади. Мия пўстининг пешона қисмидаги синхрон тарзда ишловчи пунктлар барқарор хусусиятга эгадир.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда шундай хулосага келиш мумкин. Миянинг пешона қисми кўзғовчини вужудга келтиришда муҳим аҳамиятга эга, чунки одамда активлик ҳолатининг ўзгариши унга бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳайвон ёки одам мия пўстининг лимбик областидаги кўзғовчиларнинг кучайиши тушувчи ретикуляр формация тўқималари бўйлаб ҳаракат қилувчи импульслар манбаи ҳисобланади.

Жаҳоннинг йирик нейрофизиологларининг аксарияти, мия пўстининг қисмларини кўзғатиш мия стволи ядросининг электр фаолиятида бир қатор ўзгариш ясайди ва булар, ўз навбатида, ориентир рефлексини жонланишга олиб боради, деган хулосага келишган.

Тадқиқотчи С. П. Нарикашвилининг тажрибасида бош мия пўстининг орқа қисмларини кўзғатиш натижасида кўриш тизимининг ичкари бўлимларининг жавоб реакциясида ҳам кескин ўзгаришлар юзага келиши кузатилган. Мия пўстининг сенсомотор қисмини кўзғатиш билан ҳаракат тизимининг пўстости бўлимлари фаолиятини сусайтириш ёки кучайтириш мумкин. Баъзи бўлимларни кўзғатиш ориентир рефлекси таркибига кирувчи хулқ реакциялари пайдо бўлишига олиб келади.

Юқоридаги фикрни тасдиқловчи тажриба Эрнандес Пеон томонидан ўтказилган. Унинг тадқиқотида мия пўстини кўзғалиш

ўчоғининг кучайиши тушувчи ретикуляр формация орқали ўтиб бутун ствол бўйлаб тарқалган. Тажрибада мушукнинг оёғи остига сичқон ёки балиқ ташланганда, уларни хидлаб кўрса, «шилқ»этга овозга жавоб берувчи эшитиш нерви ядросининг актив электр разрядлари йўқолган. Бу далилнинг кўрсатишича, бош мия пўстида кўзғалиш ўчоғининг вужудга келиши мия стволи фаолиятини тўсиш ёки активлик ҳолатини бошқариш (регуляция қилиш) имкониятига эга.

Шундай қилиб, бош мия катта ярим шарлари пўстини унинг стволи билан иккиёқлама боғлаб турувчи кўтариловчи ва тушувчи ретикуляр тизим танлаб активлаштирувчи таъсирга эга бўлиб, организм активациясининг юксак шакли билан инсоннинг онгли (меҳнат, ўқиш, касбий) фаолиятини таъминлаб туради.

Ҳайвонларда лимбик пўстга озор бериш (экстирнация) мия стволи қисмлари электр фаолиятининг кескин ўзгаришига олиб келади ва уларнинг ҳулқида нуқсонлар ҳосил қилади. Бунинг оқибатида ориентир рефлексда патологик жонланиш намоён бўлади, шунингдек, танловчанлик хусусияти йўқолади. Комплекс методларга асосланган ҳозирги замон биология, физиология, нейрофизиология, психофизиология, психология фанларида ушбу омил мия стволи структурасининг пўстости механизмларини мия пўсти тормозлаш таъсиридан халос қилиш деб баҳоланмоқда.

Демак, диққатнинг нейрофизиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юритилганда, кўтариловчи ретикуляр тизим бош мия пўстига импульсларни етказувчи, активациянинг биологик шартланган шакли эканлигини, тушувчи ретикуляр тизим эса импульсларнинг актив таъсирини вужудга келтириш имкониятини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

4. Жаҳон психология фанида диққат назариялари

Психология фанининг аксарият манбаларида диққат деб психик фаолиятнинг йўналтирилиши ва шахс учун маълум даражада аҳамиятга эга бўлган объектнинг устида тўпланиши тушунилади. Диққат шундай муҳим бир психик жараёнки, у инсоннинг жамики фаолиятларида бевосита иштирок этади ва уларнинг муваффақиятли яқунланишини таъминлайди. И. П. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимоти, А. А. Ухтомский илгари сурган доминантлик принципи ва уларнинг замондошлари тадқиқотлари диққатнинг физи-

ологик асослари ва механизмларини илмий нуқтаи назардан тушунтириш имконини яратди.

Диққат билиш жараёнларини (сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл ва бошқаларни) вужудга келиш, ривожланиш ва такомиллашишнинг зарурий шартидир. Билиш жараёнларининг бирлиги, барқарорлиги, ўзаро уларнинг уйғунлиги, самарадорлиги, мазмундорлиги ва тизимлилиги бевосита диққатга боғлиқдир.

Инсоннинг ҳар бир билиш жараёни фақат диққат ёрдамидагина рўёбга чиқа олади (лекин қизиқиш ва иродавий ақтни эътибордан четда қолдирмаслик шарт). Агарда диққат пассив (фаолсиз) қўзғатувчилар ёрдамида вужудга келса, у тақдирда билиш жараёни маҳсулдорлиги кескин камаяди, ҳатто тормозланиши ҳам мумкин. Диққат кучсиз, беқарор, объектга тўпланиши заиф бўлса, кишининг диққати узоқ вақт муайян вазифани бажаришга онгли равишда йўналтирилган тақдирдагина билиш жараёни мақсадга мувофиқ амалга ошади, холос.

Объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, субъектив руҳий кечинмалар, муайян таассуротлар, инсоннинг хулқи, фаолияти диққатнинг объекти бўлиб ҳисобланади. Диққат жараёнида онгнинг воқеликка нисбатан танлаб муносабатда бўлиши (тўпланиш, қаратилиш, йўналтириш, мустаҳкамланиш)хусусияти намоён бўлади. Одамнинг бирон-бир объектга эътиборини йўналтирар экан, у онгида фақат худди шу объектнинг ўзинигина акс эттириб қолмасдан, балки айни бир даврда қолган нарсалар ва ҳодисаларни онг дойрасидан четда қолдирмайди. Диққатнинг кўлами қанчалик кенг доирага ёйилса, демак, у танланган объектнинг миқдори шунчалик кўп бўлади ва бошқалар.

Собиқ совет психологиясида диққат муаммоси ҳорижий психология фанига нисбатан анча мураккаб, мустақил, илмий манбаларга эга ҳисобланади ва у шу билан ўзаро фарқ қилади. Лекин собиқ совет психологиясида диққатга нисбатан мукаммал, қатъий фикр вужудга келгани йўқ, лекин унинг атрофида жуда кўп тортишувлар, мунозаралар бўлиб ўтган. Диққатнинг психологик табиати тўғрисидаги 20-30 йилларда бошланган илмий бахслар то ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда. Илмий мунозараларнинг замирида асосий фикр-диққатнинг битта объектга қаратилишидир. Бу илмий модель онг-объектда тарзда ифодаланади. Бу ғояни йирик психолог П. П. Блонский илгари сурган ва асослаган. Унинг фикрича, одамнинг онги битта объектга қаратилгандан кейин у атрофдаги нарса ва ҳодисаларни кўрмайди.

Кўпчилик психологлар П. П. Блонскийнинг бу фикрига қўшилмайдилар. Жумладан, атоқли психолог С. Л. Рубинштейн мулоҳазасига кўра, диққат онгга ҳам, объектнинг хусусиятларига ҳам боғлиқ эмас. Бунинг аҳамиятли томони диққатнинг объекта йўналтирилишидадир. Мазкур йўналтиришнинг асосий сабаблари: шахс, эҳтиёж, мақсад. Демак, диққат одамнинг муносабати орқали ифодаланади: диққат-муносабат. Лекин бу ўринда одамнинг шахснинг хусусиятига айланиб қолмасмикин? Иккинчи бир томондан, одамни диққатларининг хусусиятларига қараб, уларни ўзаро бир-биридан фарқ қилиш мумкин.

Психология фанида диққатни ўрганишнинг яна икки хил назарияси мавжуддир (курсив бизники-Э. Ғ.). Биринчи назария негизида онгининг бир нуқтага йўналганлиги ётади. Иккинчи назарияга биноан унинг замирида организмнинг ориентировка фаолияти туради. Ушбу гипотезаларни илгари сурган психологлар диққатли йўнадганлигининг объектга боғлиқлигини ва унда жараёни бошқариш имконияти мавжудлигини тушунтиришга ҳаракат қилади. Н. Ф. Добринин, А. Й. Леонтьев, П. Я. Гальперинларнинг фикрича, организмнинг кидирув ҳаракатлари, ориентировка фаолияти икки қисмдан иборатдир.

1. Диққат қаратилган ташқи ифодага эга бўлган объектни сезиш, идрок қилиш. Шу ерда қарама-қаршилик вужудга келади: чунки объектнинг йўқолиши билан диққат ҳам ўз функциясини тугатади. А. Н. Леонтьев мулоҳазасига кўра, бу ориентир фаолияти эмас. чунки объектнинг пайдо бўлиши билан диққат ҳам намоён бўлади, объект йўқ бўлса, демак диққат ҳам бўлмайдди, деб таъкидлайди. П. Я. Гальперин эса, объектнинг пайдо бўлиши билан диққат юзага келади. Объект йўқолганидан кейин эса психик қисм бўлган текшириш, назорат қилиш жараёни бошланади. Демак, диққат онгининг - бир объектга йўналтирилиши ва онгли ҳолатни назорат қилувчи жараёндан иборатдир.

Психологияда диққатнинг «йўналтирилиши» деганда, психик фаолиятнинг танловчанлиги ва ихтиёрий ҳамда ихтиёрсизлиги тушунилади. Бу тўғрида мулоҳазалар бошқа саҳифаларда давом эттирилади.

20-йилларда бир қанча психологлар диққат муаммосини установка билан боғлаб тушунтирдилар. Бунинг яққол исботи К. Н. Корнилов таҳрири остида 1926 йилда чоп қилинган психология дарслигидаги бир мавзу «Установка ва диққат» деб аталганлигидир. Дарсликда

ёзилишича, қатор объектлардан бир объектни ажратиш диққатнинг субъектив кечинмасидир ва буни объектив ҳодисалар билан таққослаш сезги органларининг установкасидан - ишлаш вазиятидан иборатдир.

Шунга ўхшаш ғоя Л. С. Виготскийнинг дастлабки тадқиқотларида ҳам кўзга ташланади. Л. С. Виготский диққат билан алоқадор бўлган иккита установка турини ажратиб кўрсатади:

Сенсор установка-тайёргарликда идрокиинг устунлиги қобиляти.

Мотор установка-тайёргарликда ҳаракатнинг устунолиги қобиляти.

Сенсор установкада идрок, мотор установкада эса ҳаракат устунлиги сезилиб туради. Л. С. Виготский буларга мисол қилиб жисмоний тарбия машғулотида команда (буйруқ) беришни келтиради. Сафда турганларга қараб «Ўнг» деб айтамыз. Шу захотиёқ сафланганлар буйруқ охирини айтишга сенсор установка кўзгайди «га !» дейиш оёқларни айлантиришга мослашиш билан боғлиқ мотор установка команда охирини эшитишни таъминлайди.

Бу йилларда психологлар установкани кишининг ижтимоий тажрибаси билан боғлиқ равишда тадқиқот қилишга ҳаракат қилганлар. П. П. Блонскийнинг мулоҳазасича, диққатнинг асосида кишининг ижтимоий қизиқишлари ётади. Психологлар орасида диққатни тушунтиришда турли қарашлар, назариялар вужудта келади. Ваҳолаки, П. П. Блонский диққат билан кўркув, ваҳимани бир нарса деб қаради. Кўркув-бу диққатнинг интенсивроқ намоён бўлиши, яъни максимал даражада акс этиши деб тушунтиради. Бу ерда психик фаолиятнинг маъноси бутумлай йўқотиб кўрсатилган туюлади ва диққат биологик нуқтаи назардан қаралганга ўхшаб кетади. Биологик позицияда диққат бош мия ярим шарлари фаолияти билан эмас, балки вегетатив нерв тизими билан боғлиқликда тушунтирилади.

Таниқли психолог Д. Н. Узладзенин диққатни установка билан боғлаш назариясига Н. Ф. Добринин қарши чиқди. Н. Ф. Добринин фикрича, диққатни установка билан боғловчи назария қуйидаги жиҳатларни ҳисобга олмаган. Диққат ҳақиқатдан маълум мослашувчи ҳаракатлар билан бирга бўлади, лекин бу ҳаракатларга бориб етмайди. Агар томошабин сахнадан ўтирилса, кўзини юмади, қулоғини беркитади, у сахнада нима бўлаётганига диққат қилолмайди. Сахнага қараш ва эшитиш учун бошқа ҳамма нарсалардан чалғиш керак ва идрокни сахнада бўлаётган ҳодисаларга қаратиш лозим. Қараб туриб

кўрмаслик, тинглаб туриб эшитмаслик мумкин. Диққат шундан иборатки, у нимага қаратилган бўлса, уни кўриш демакдир. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда Н. Ф. Добринин диққатни киши психик фаолиятини бирон-бир объектга йўналтириш ва тўплаш билан бошқа объектлардан чалғиш орқали тушунтиради.

Диққатнинг психик фаолиятнинг қандайдир объектга йўналиши ва тўпланиши орқали ўрганишни қатор муаллифлар танқид қиладилар. Ана шулардан бири С. Л. Рубинштейндир. С. Л. Рубинштейн диққатни алоҳида мазмунга (маҳсулга) эга эмаслигига қўшилади, лекин унинг гувоҳлик беришича, диққатни бирор объектга танлаб йўналиши унинг феноменологик характерида. Бундай фено-менологик характеристикада ҳам диққатнинг табиати ва хусусиятлари очилмай қолаверар экан.

Мана биз диққат назариялари юзасидан муайян даражада маълумотга эга бўлдик. Ижтимоий турмушда диққат хусусиятларини аҳамиятлилигининг ошиши-унинг экспериментал тарзда ўрнатилишига муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Диққатнинг аҳамиятлилиги қандай муаммоларда намоён бўляпти? Ушбу саволга жаврб беришдан олдин илмий-техника революцияси кишилар олдига қандай масалалар кўяётганлигини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Булар:

- 1) бир вақтнинг ўзида кўпчилик объектларни бошқариш;
- 2) дистанцион бошқариш, яъни информацияни қабул қилиш;
- 3) ҳар хил операцияларнинг тез ва аниқ бажарилишини таъминлаш ва бошқалар. Булар кишининг фаолиятида алоҳида психик жараёнларининг аниқ, равшан ва раво юзага чиқишини таъминлайди.

Диққат таъкидлаб ўтилган вазифаларни амалга оширишда жуда муҳим роль ўйнайди. Диққатнинг хусусиятлари, айниқса унинг кучи ва барқарорлиги танловчанлиги, бўлинувчанлиги, кўчиши, кўлами (ҳажми), тақсимланиши, тўпланиши, мустаҳкамланиши кабиларнинг аҳамияти каттадир. Одамнинг ҳар қандай фаолиятида диққатнинг иш-тирок қилиши (қатнашиши), бу фаолиятнинг самарадорлиги ва муваффақиятли чиқишини таъминлайди. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги бу шундай хусусиятки, бунинг негизида қилинаётган ишнинг натижаси эҳтиёжни қондиришга хизмат қилади. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги ўз одам фаолиятини бирор нарсага ёки ҳодисага муттасил равишда узок вақт давомида қаратиб турилишидир.

Диққатни фаолият устида тўплаш ва ушлаб туриш учун фаолиятни тўғри ташкил қила билиш керак. Масалан, 10-12 ёшли болалар

40 минут давомида танаффузсиз ишлашлари мумкин. Агар фаолият қизиқарли ташкил қилинса, у ҳолда бундан ҳам кўпроқ вақт машғул бўлишлари кузатилади.

Психолог Г. С. Бакрадзе диққатнинг объектда тўпланиши фаолиятнинг роли ҳақида қизиқарли илмий текшириш тажрибасини ўтказган. Агарда диққатни заифлигини текширувчи ўз вақтида пайқаб, унга нисбатан қандайдир мускул ҳаракатини амалга оширса, у яна тикланади. Булардан ташқари, диққат барқарорлигини фаолиятнинг характериға, шахснинг ўзига боғлиқлиги бир қанча психологлар томонидан исботланган.

Жумладан, А. П. Газова диққатнинг бўлинувчанлигини кўп станокда ишловчи тўқувчиларда ўрганиб, жуда қимматли материаллар йиғади. Унинг фикрича, диққат бу касбдаги одамларда ихтиёрсиз ва ихтиёрий мувозанатлашган бўлиши мумкин. Бир нечта станокда ишлаш малакалари ҳосил бўлиши натижасида буларда ихтиёрий мувозанатлашган диққат тури вужудга келади.

Диққатнинг бўлинувчанлиги устида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, иккита ёки учта ишни бирданига бажариш мумкин, бунда И. П. Павлов кўрсатганидек, улардан бири таниш (ишдан олдин бажарилганлигини эслатувчи) ва бош миёна ярим шарлар пўстлоғида «навбатчи пунктлар» мавжуд бўлса. Иккита фаолиятни бир даврнинг ўзида бажариш учун фаолиятнинг бири диққатни талаб қилмайдиган ёки автоматлашган бўлиши талаб қилинади. Кишида бундай имконият фақат машқ қилиш орқалигина юзага келиши мумкин, холос.

Диққатнинг кўчувчанлиги мезони (критерияси) фаолиятимизнинг бир турдаи иккинчи турга айланишидир. Жумладан, телефонистка диққатини тезкорлик билан бир абонентдан иккинчисига кўчириши бунга ёрқин мисолдир. Диққатнинг кўчувчанлик хусусияти секинлашуви унинг сифати пасайишига олиб келади. Диққатнинг онгли равишда кўчиши намоён бўлса-да, лекин айрим ҳолларда онгсиз ҳолатда инсон диққати бир объектдан иккинчисига кўчиши ҳам мумкин. Мисол учун табиат қучоғида сайр қилиш чоғида, кино фильм тамоша қилишда худди шундай кўчиш ҳолати юзага келади.

Диққатнинг хусусиятларидан кенг доирада ва аниқ ўрганилгани унинг кўлами (ҳажми) бўлиб ҳисобланади. Диққат қаратилган нарсалар ва ҳодисалардан қанчаси онгимиз объектидан жой олган бўлса, демак, унинг шу билан кўлами(ҳажми) ўлчанади. Диққат(кулами

(ҳажми) тахистоскоп деган асбоб ёрдамида аниқланади. Тахистоскоп экранда текширилувчиларга бир тўп ҳарфлар кўрсатилади.

Объектдаги нарсаларни идрок қилишда уларни тўла акс эттириш мумкин эмас. 0. 1 секунд оралиғида объект яққол намойиш қилинса, ўртача 5-9 тагача ҳарфлар идрок қилинади. Агарда таниш сўзлар идрок қилинса, унинг кўлами 12 тагача ортиши мумкин. Бу асбоб ёрдамида чет эл психологиясида диққатнинг объектив ва субъектив типлари ўрганилади: а) объектив тип-камроқ идрок қилинсада лекин аниқлиги билан ажралиб туради; б) субъектив тип- кўп идрок қилинса-да, бироқ ноаниқ, шунингдек, ўзидан қўшилган ортиқча элементларга серобдир.

Собиқ совет психологияси фани намояндалари, жумладан Н. Ф. Добринин ўзи ва шогирдлари ўтказган текширишларига асосланиб бундай типология диққатнинг моҳиятини очишга етарли эмас деб ҳисоблайди. Турмушда шундай одамлар учрайдики, улар объектни ҳам кўп, ҳам аниқ идрок қила оладилар. Яна шундай тоифадаги кишилар мавжудки, улар нарсаларни ҳам кам, ҳам ноаниқ идрок қиладилар, ўзларидан кўп нарсаларни кўшиб юборадилар.

Тадқиқотчи Е. Б. Пирогова ўқувчиларда эшитиш ва кўриш диққатини ўрганиб, эшитиш диққатининг кўлами (ҳажми) кўриш диққатидан бир неча бор кичиклигини таъкидлаб ўтади.

П. Я. Гальперин диққати сушт бўлган болалар устидан «ақлий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назарияси» га асосланиб, бир неча сериядан иборат тажриба ишларини олиб борган. «Ақлий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш» тажрибаси 5 сериядан иборат бўлиб, унинг биричи қисмида 23 та синалувчи (3-синф ўқувчилари) қатнашган. Уларга 14 та хатоси бор текст (матн) берилиб, уларни тузатиш вазифаси қўйилади. П. Я. Гальперин назариясига биноан, бу асосда болаларга ориентирлаш шакллантириш керак. Шунинг учун 1 -серия «Ориентирлаш асоси» деб номланади.

Тажрибанинг 2-серияси эса, «Моддийлаштириш» деб аталиб, 9та синалувчидан 20-25 минут давомида ўтказилади. Бу тажриба индивидуал тарзда олиб борилади. Ўқувчилар текстдаги хатоларни топиб, уларни карточкалардан текширишлари (таққослашлари) керак. Тажрибада 5та ўқувчи кўпроқ қийинчиликларга дуч келишади, овоз чиқармасдан ўқиб, тезгина хатоларни тузатишади.

3-серия объектни овоз чиқариб муҳокама қилиш дейилади.

Берилган тоишириқни бажариш жараёни бирмунча қийин кўчади. Чунки ҳали бу ёшда болаларда ўз-ўзини назорат қилиш шакл-

ланмаган бўлади. Шунинг учун тажрибада уй топишриқларини ўқувчилар мустақил тарзда ечадими ёки йўқми назорат қилиш ота-оналардан илтимос қилинади.

Ва нихоят, шунга эришилдики, «диққатсизлик» йўқолиб, ўқишга муносабат ўзгаради. Уларда интилувчанлик ва кунт шаклланиб, ўз-ўзига ишониш, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиш пайдо бўлади.

4-серия шивирлаб ўзи учун мулоқаза юритишдан иборатдир. Бу серияда «диққатсизлик» туфайли қилинаётган хатолар барҳам топади. Болалар ушбу босқичда 0, 2 хатога йўл қўядилар, холос.

5-серия-«Дилга жо қилиш» («в уме») дир. Бу серияда экспериментаторлар ўз олдиларига назорат қилиш хатти-ҳаракатларини умумлаштириш вазифасини қўядилар.

1. «Шахмат доскасига фигура ҳолати тўғрилигини текшир»
2. «Шулар орасидаги ўхшашини топ»
3. «Намунавий карточкадаги рақам билан бунисидаги (карточкадаги) рақам бир хилми, текшир»
4. «Бетартиб жойлашган рақамлар ичндан мана бунақасини топ» ва бошқалар.

Умуман олганда, 3-сериянинг натижалариданоқ кўринадики, топшириқлар кўламини (хажмини) кенгайтириб назорат қилиш хатти-ҳаракатларини шакллантиришга асос бўлади.

Диққат муаммосини ўрганувчи олимлар унинг бошқа психик жараёнлар билан боғлиқлиги ва роли масалаларини ўрганганлар. Жумладан, Н. Н. Ланге, А. Р. Лурия ва бошқалар.

Н. П. Ланге диққатнинг ирода, рефлексив, инстинктив, перцептив ҳолатлар билан боғлиқлигини ўзингиз «Иродавий диққат назарияси» асарида кўрсатиб беради. А. Р. Луриянинг фикрича, кичик ёшдаги болаларда диққатнинг бу ҳолатини кўриш осон. Биринчи босқичда у беқарорлиги ва кўламининг торлиги (бола дастлабки ёки мактабгача ёшида янги пайдо бўлган қўзғатувчини йўқотади, ориентир рефлекс унда жуда тез сўнади ёки бошқа қўзғатувчиларни тормозлайди) учун қўзғатувчилар қуршовидаги диққатни бўлолмайди. Э. Ғ. Ғозиев ўқув фаолиятида диққатни шакллантиришда иродавий диққат билан эмоционал қизиқишнинг бирлашуви, кўз югуртириш, иллюстрацияларни чуқур таҳлил қилиш, мантикий уруга эътибор бериш, текстдан мантикий хатони топиш, текстдаги нуқсонларни пайқаш усулларида фойдаланиб тажриба ўтказиб, диққатни асосланиб берилади. Тажрибаларда топшириқни бажариш учун унга диққат йўналтирилади, уни ечиш фаолиятида эса диққат шакллантирилади.

Жаҳон психологияси фанига ўзининг дурдона асарлари бил танилган олимлардан бири-бу рус психологи Н. Н. Ланге ҳисобланади. У ўзининг «Иродавий диққат назарияси» деган китобида (1893 йилда босилган) диққатнинг назариясига бағишланган жамики ишларнинг хронологик тарзда туркумларга (гуруҳларга) ажратиб хайрли ишни амалга оширган. П. Н, Лангенинг назарий мулоҳазаларини туркумлаштириш муаммоси юзасидан фикрлар П. Я. Гальпериннинг асарида ҳам кенг жой ажратилган (П. Я. Гальперин С. Л. Кабильницкая. Формирование (экспериментальное) внимания М.:МГУ, 1974).

Н. Н. Ланге диққат муаммосини ўрганишнинг қадимги даврдан бошлаб, то XIX асргача бўлган ривожланиш босқичини саккиз туркумга ажратган ҳолда таҳлил қилади ва уларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари атрофлича очиб берилади.

Н. Н. Ланге биринчи туркумга (гуруҳга) диққатнинг мотор назариясини ёклаб чиққан олимларни киритади: Р. Декарт, Я. Фриз. Ф. Бэк, Г. Лотце, Т. Циен, Р. Рибо, Н. Н. Ланге. Таъкидлаб ўтилган назарияларнинг барчасида диққат мотор ҳаракатни мослашиш натижаси сифатида вужудга келиб, шу заҳотиёқ предметни идрок қилишни яхшилайти ёки ғояларни ақлий жиҳатдан оқилона таҳлил қилишни такозо қилади. Н. Н. Лангенинг таъкидлашича, бу ҳол диққатни назарий тадқиқ қилишдагина намоён бўлиб, уч хил ўзаро ўхшамаган ҳолатни ҳисобга олишни такозо қилади: а) ғоя ёки объектни дастлабки босқичи пайқаш, б) уларни идрок қилиш жараёнини такомиллаштириш, в) ғоя ёки предметини аниқ ва равшан идрок қилиш натижасини ҳисобга олиш. Муаллифнинг уқтиришига биноан, диққатни тадқиқ қилиш унинг иккинчи звеносига йўналтирилиши лозим, бунинг шу жараёнга қаратилиши натижасида мазкур жараён механизминини аниқлаш имконини берсин, объект билан дастлабки танишишни такомиллаштириш учун хизмат қилсин. Н.Н.Лангенинг шахсий нуқтаи назари шундан иборатки, ҳар қайси сезги ва ғоя қайсидир, ҳаракат билан боғлиқ бўлиб, ҳаракатни эсга тушириш (тиклаш) давомида сезги ва ғоянинг қўшимча кучайганлиги тўғрисида маълумот берамиз.

Иккинчи туркумга Н. Н. Ланге диққат онг кўламининг чекланиши деган назарияларни киритади: жумладан, И. Гарберг, В. Гамильтон кабилар. Буларнинг тушунтиришларига кўра, диққат бу онг кўламининг чекланишдан иборат бўлиб, «кучлилар» нисбатан кучсизларини сиқиб чиқариш билан характерланади.

Учинчи туркумга англиз ассоцианистик эмпиризм классик назарияси киради

(Д. Хартли, П. Браун, Дж. Милль, А. Бэн кабилар). Мазкур ғуруҳга кирган олимларнинг моҳиятидан иборат бўлиб, у алоҳида жараён сифатида ҳукм сурмайди. Ана шундан келиб чиққан ҳолда ушбу психологик мактабнинг намояндалари, содда ҳис-туйғулар (мамнуният-мамнун бўлмаслик) ва оддий хотира билан тенглаштириб қўяди. Уларнинг фикрича, диққатни ўзига тортадиган нарса бу қизиқиш билан боғлиқдир, маълумки, қизиқиш эмоциянинг айнан ўзидир: эмоция эса объектга идрок ёки тасаввурни жалб қилади, ассоциация ўрнига интенсивлик, аниқлик, равшанлик, барқарорлик кабиларни олиб келади.

Бешинчи туркумни шундай диққат назариялари ташкил қиладики, қайсики диққат операцияларининг бирламчи руҳий қобилият тариқасида намоён бўлиши (Г. Лейбниц, И. Кант, В. Вунт), ички ирода бирламчи руҳий кучнинг автономияси (У. Джемс) дан иборатдир. Бу назарияларда диққатнинг актив хусусиятини тан олишларини таъкидлаб ўтсалар-да, лекин уларчасига, диққат ҳамма нарса-ни тушунтириш учун хизмат қилса-да, бироқ унинг ўзини хаспўшлаш жуда мушкул, шунинг учун уларнинг негизида қандайдир ғайритабиийлик (бинобарин, ноилмийлик) ётади.

Бешинчи туркумни шундай диққат назариялари ташкил қиладики, уларнинг талқинича, диққат бу олий нерв марказларидан келадиган қўшимча нерв қўзғалишларининг фаолиятидан иборат бўлиб, образ ёки тушунчаларнинг кучайишига олиб келади (Р. Декарт, И. Миллер, Ш. Бонне). Бу назариялар диққатни шундай таърифлайдики, ҳиссий органлардан келадиган қўзғовчига марказий нерв участкалари нерв импульсларини юбориб туради, натижада импульс ташқи қўзғатувчининг у ёки бу томонига тўпланади, уларга қўшимча аниқлик ва равшанлик киритади. Бу ўринда Н. Н. Лангенинг ушбу ҳолат физиологик гипотеза (тахмин) эмас эканлигини аниқ пайқаш қобилиятини таъкидлаб ўтиш жоиз. Чунки мазкур физиологик терминлар, омиллар, далиллар замирида диққат жараёни муаллиф томонидан шахсан ўзи кузатганлиги туради.

Олтинчи тукумини ташкил қилишда Н.Н.Ланге тўртинчи гуруҳда қайд қилинган назарияга қайтатдан мурожаат қилади. Агарда тўртинчи туркумда апперцепция ва ироданинг идеалистик талқини юзасидан мулоҳаза юритилган бўлса, олтинчи гуруҳ назарияларида уларнинг руҳий ёки психологик активлиги тўғрисида фикр билдиради.

Н. Н. Ланге еттинчи гуруҳга диққатни бир нарса билан машғул бўлиши фаолияти сифатида талқин қиладиган назарияларни киритади (Г. Ульрици, Г. Лотце). Лекин фаолият тўғрисидаги ғоя бу олимлар томонидан ёритилиб беришга ҳаракат қилинган, лекин бир нарса билан машғул бўлиш руҳий фаолиятини ҳар қандай мазмунли, объектив предметли фаолиятга қарама-қарши қўйиш тўла-тўқис мазмунсиз фаолият ҳақида фикр юритишга олиб келган.

Н. Н. Ланге диққат назарияларини саккизинчи туркумини амалга оширишда нерв жараёнини антогонистик ўзаро таъсирини асос қилиб олади. Бунда онгни муайян объектга тўпланиши нерв жараёнлари билан боғлиқлиги ва улар диққатнинг физиологик асосини ташкил қилиш мезони эканлиги муаллиф томонидан далиллаб берилади. Бу ҳақида диққатнинг ўрганиш методлари саҳифамизда фикрларни яна давом эттирамиз.

Шундай қилиб, Н. Н. Ланге юқоридаги мулоҳаза юритилган аса-рида бир томондан, тарихий, иккинчи томондан, илмий-экспериментал жихатдан диққатни ёритиб бериш имкониятига эга бўлган. Шунинг учун бу асар ўзининг қийматини ҳали йўқотганича йўқ.

5. Диққатнинг педагогик психологияда ўрганилиши

Улуғ рус педагоги К. Д. Ушинский ишларида диққат тўғрисида жуда илиқ фикрлар айтилган. Унинг фикрича, диққат руҳий ҳаётимизнинг шундай ягона эшигидирки, онгимизга кирадиган нарсаларнинг барчаси шу эшик орқали ўтиб киради. Диққат объектни тўла ва аниқ идрок қилиш қобилиятига эга. Зийракликнинг қатор сабабларига олдин идрок қилинган объект изларининг аҳамиятидан ташқари, Ушинский «таъсиротнинг кучи ва тўпланган актларни бошқара олишни кўрсатади. Боланинг ривожланиши унинг диққатини тўғри йўналтира билишдалигини муаллиф таъкидлайди. Диққатнинг тўлаллиги, барқарорлигини таъминловчи тўпланишнинг психологик механизмларини муҳокама қилиш ҳам Ушинскининг асарларида уч-райди. У диққатнинг асосий омили иродавий бошқариш деб ҳисоблайди. Шунинг учун диққатни мақсадга йўналтириб бошқара олиш қийин ва мураккаб жараёндир. К. Д. Ушинскийнинг кўрсатишича, киши ўз ҳиссиётларини диққат орқали бошқаради, бунда у ихтиёрий йўналтирилади. Муаллиф диққат турларини ихтиёрсиз ёки пассив, ихтиёрий ёки актив кабиларга ажратади. Унингча, ихтиёрий диққат бизнинг томонимиздан зўр бериш орқали ўзига предмет танлайди. Ихтиёрий диққатни объективлаштириш актив характеридан биридир.

актив характеридаан биридир. Чунки у кишининг ўзи орқали кўзғатилади ва кўлланилади.

К. Д. Ушинскийнинг айтишича, ихтиёрсиз диққат ташки ва ички сабабларга кўра ҳосил бўлади. Ташқи сабаблар, кўзғатувчининг кучига, организмнинг айна вақтдаги ҳолатига боғлиқ. Пассив диққатнинг ички сабаблари бизнинг сезгиларимиз изларини боғланишидир. Идрок қилинган объектнинг янгиликлар босқичини диққатнинг истовчи омили эканлигини муаллиф фарқлайди. Диққат қаратилаётган объект маълум ўлчовда бўлиши керак.

Диққатнинг психологик тахлилини К. Д. Ушинский тарбия муаммоси билан боғлади. Диққатни бошқара билишни ақлий ривожланиш ва амалий фаолият учун асосий омил деб ҳисоблади. Диққатнинг мақсадга мувофиқ бошқариш-идрок қилиш пайтида ва асосий ишдан ташқаридагиларга чалғимаслик тушунилади. Тарбиячиларининг вазифаси болаларнинг актив диққатини тўғри йўналишда кўриш ва уларнинг диққатини ўзлари бошқаришга ўргатишдан иборатдир.

К. Д. Ушинский томонидан ечилган муаммолар, ўтказилган текширишлар шуни кўрсатиб турибдики, у онгни тўпланиш қобилиятини диққат билан тушунди, у диққатни ўрганишда шахс психологиясидан келиб чиқди. Табиий-илмий тушунтиришда ўз даврининг физиология билимларидаи унумли фойдаланди.

40-йилларда психология фани бир қатор муваффақиятларга эришди. Психология фани назария ва тажрибага асосланган ҳолда, жуда кўп муаммоларни ечишга муваффақ бўлди. Назарий жиҳатдан катта ўрин олган масалалардан бири «олий психик функцияларининг ривожланиши ва структураси» тўғрисидаги Л. С. Виготский илгари сурган концепциялардир. Бунинг асосида иккита гипотеза ётади.

А) психик фаолиятнинг характери ҳақида.

Б) бирламчи ташқи ва ички фаолиятдан ички психик жараёнларининг намоён бўлиши.

Л. С. Виготский психик функциялар ривожланишини ўргана бориб, шулар ичига ихтиёрий диққатни ҳам киритади. Унинг фикрича, бола диққатининг тарихи-бу бола ҳулқининг пайдо бўлиши тарихидир. Л. С. Виготский ишларининг характерли томони киши психикасини тушунишда тарихий ва генетик ёндашишдир. Буни у диққатни ўрганишга ҳам татбиқ қилган ва диққатнинг ривожланишини кўрсата олган. Муаллиф диққат ривожланишининг иккита йўналишини кўрсатади.

1. Диққатнинг натурал (табиий) ривожланиши. Бунда муаллиф умуморганик ривожланиши тушунтиради, яъни марказий нерв тизим-

сининг структуравий ва функционал жиҳатдан ўсишини кўрсатади. Бу ривожланиш бутун ҳаёт давомида бўлади, аммо бунда «секинлашган» ва «бир оз пасайтирилган» кўринишлар мавжуд.

2. Дикқатнинг маданий ривожланиши. Бунда ихтиёрий дикқатни намоён бўлиш хусусияти маданий концепция билан боғлиқ деб тушунтирилади. Катта ёшдаги одамлар дикқатнинг психологик механизми ҳақида гапириб, ташқи операция, организмнинг ҳулкини ички операциясига айланади, дейди. Маданий ривожланиш бола ташқи муҳит билан алоқа қила бошлагандан ўса бошлайди.

Маданий ривожланиш назариясининг бир неча баҳсбоп томонлари мавжуд. Булардан бири-бу бола дикқатини ривожланишнинг «натурал» фазасидир. Л. С. Виготский «интерноризация» фикрини илгари суриб, яъни ички психик фаолиятини ташқи амалий фаолиятдан келиб чиқиши, ташқи ҳаракатларнинг ички ҳаракатларга, нарсаларнинг образларига ва улар ҳақидаги тушунчаларга айланиш жараёни. Бу билан психик ривожланишнинг битта қонуниятини очди, лекин бу тўла характеристика бўла олмайди, яъни бунда бу жараён билан бирга «экстериоризация» жараёни мавжуд эканлиги дикқат марказидан четда қолди.

Л. С. Виготскийнинг илмий ютуғи тундан иборатки, у дикқат муаммосини ўрганишда ижтимоий ва генетик нуқтаи назардан ёндашди. Ихтиёрий дикқатни ташқи стимуллар воситасида нутқ функциясини йўналтириш деб тушунтира олди.

Л. С. Виготский ишларини Л. Н. Леонтьев ижодий давом эттириб, ихтиёрий дикқат ривожланишини ўрганди. У ихтиёрий дикқатни хатти-ҳаракатни бошқаришни олий шакли ва тарихий ривожланиш маҳсули деб тушунди. Болаларда дикқат формаларини таҳлил қилиб, 3 та босқич мавжуд эканлигини кўрсатади:

1. Натурал бевосита, туғридан-туғри актлардан иборат.

Бунда тўпланиш ихтиёрсиз намоён бўлиб, асосан мактабгача бўлган болаларда вужудга келади. Яъни бу болалар ўз ҳулқ-атворларини ўзлари бошқара бошлайдилар.

2. Ташқи белгининг аҳамиятини эгаллаш, тушуна билишлар туради. Бу босқич бошланғич таълимда асосий роль ўйнайди.

3. Ташқи таассуротларнинг ички таъсирларига айланиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, бу асосан катта ёшдаги кишиларда бўлади.

Узоқ вақт А. Н. Леонтьев мактабгача ёшдаги болалар дикқатини текширади. Чунончи идрок билан дикқат алоқасини ўрганди. Дикқат ҳодисаси шундай ҳодисаки, у идрокнинг қандай кечиши билан белги-

ланади, деб тушунтиради. А. Н. Леонтьев кейинги ишларини ўқувчилар диққатини ривожлантириш ва уларда идрокни бошқариш, кўриш, эшитиш, қўйилган топшириқни тушуниш кабиларни эгаллаш муҳим роль ўйнашини кўрсатди.

Н. Ф. Добринин диққатни киши психик фаолиятини бирон бир объектга йўналтириш ва тўплаш билан бошқа объектлардан чалғиш орқали тушунтирди. Агар йўналиш ва тўпланиш ихтиёрсиз бўлса, ихтиёрсиз диққат вужудга келади. Агар онг қўйилган мақсадга мувофиқ бўлса, у ҳолда ихтиёрий диққат намоён бўлади. Булар каторида П. Ф. Добринин диққатнинг учта турини ажрагади. Унинг фикрича, диққатнинг учинчи тури "ихтиёрийдан кейинги диққат"деб аталади. Бу ихтисрий диққат каби мақсадга қаратилган бўлиб, иродавий зўр беришни талаб қилмайди. Булар тўғрисида Н. Ф. Добринин шундай дейди: "Ихтиёрий диққатда қизиқишга интилишга ўрин бор, лекин бу қизиқиш фаолиятнинг натижасига қизиқишдир. Фаолиятнинг ўзи эса қизикарсиздир. Киши психик фаолиятининг ажойиб хусусияти шундан иборатки, яъни натижага қизиқиш, жараёнга қизиқишга айланади. Бу ихтиёрий диққат ихтиёрийдан сўнгги диққатга айланганда бўлади" (Добринин Н. Ф. Внимание и его воспитание. Изд-во "Правда". М.: 1951, с. 22).

Б. Г. Ананьев "Ўқувчиларда диққатни тарбиялаш" (Воспитание внимание у школьников) номли асарида диққатни ҳамма вақт текшириш, тадқиқ қилиш керак, дейди. Бунинг учун мана бундай моментларга эътибор қилишни кўрсатиб ўтади: дарсни тўғри ташкил қилиш, таълимнинг пухталиги, ўқитувчининг педагогик маҳорати, ўқувчиларнинг дарслардаги фаолиятини тўғри ташкил қила билиш кабиларни таъкидлайди. Б. Г. Ананьев бу билан диққатнинг узок вақт бир объект устида тўплай билиш кераклигини ўқтиради.

Диққат муаммосини тадқиқ қилиш И. В. Страхов асарларида ўз аксини топган. Қуйида уларни асосий моҳиятига тўхталиб ўтамиз.

Киши диққати келиб чиқишига ва ишлаш услубига кўра ижтимоий табиатга эга. У кишиларнинг меҳнат фаолиятига сабаб бўлади ва меҳнат жараёнининг асосий психологик компонентлардан бири бўлиб саналади. Диққатнинг муҳим белгиси фаолият жараёнида ва атрофдагилар билан алоқада киши психикасининг тўпланишидир. Психологияда ўрганилган диққатнинг хусусиятлари-тўпланиши хар бир сифатларда ва ривожланишда акс этишидир.

Қатор муносабатларда тўпланиш икки хил характерда бўлади: у предмет ва ҳодисаларга танлаб йўналтирилади, яъни диққат объектини онгли ажратиш, бу вақтда бошқа кўп объектлардан чалғиш восита-

си билан актлар тизимсипни ташкил қилади, тўпланиш меҳнат предметиға йўналтирилади, лекин унинг жараёни ҳам диққат объекти ҳисобланади. Тўпланиш фаолият объектиға ва у билан ҳаракатға йўналтирилади.

Диққат психиканинг алоҳида томони ва шакли ҳисобланмайди ва қандайдир биронта функцияни бажаришға кўчмайди. Мақсадға йўналган, интенсив-психик фаолиятнинг структурали ва функционал асосини ўзгаришға, маҳсулдорлигининг ошишиға ва миянинг барқарор ишлашиға олиб келади.

Киши диққати меҳнат фаолиятиға, фаолият жараёниға, меҳнат куруллариға йўналтирилади. Диққат предметлари бир хил эмас, балки ҳар хил фаолият турларида ҳар хил бажариладиган меҳнат операциялари ва воситалари киши меҳнат предметиға таъсир қилади. Буларға боғлиқ равишда диққатни фаолият турларида ўрганиш ва ҳар хил образли психологик муаммолар вужудға келади. Ўтказилган текширишлар асосида диққат кўп функцияли жараёндир, деган хулосаға И. В. Страхов келади. Бу функцияларни практик бажариш-меҳнат, ўқиш, илмий ва бошқа фаолият турларидан биронтасининг шарт-шароити маҳсулдорлигидир. Фаолиятнинг ҳар бир тури диққатға алоҳида масъулият юклайди. Шунинг учун унинг функцияси фаолиятнинг шу туриға тўғри келиши жуда муҳимдир.

Диққат тафаккур билан биргаликда акс этади. У билиш жараёнининг тиниқ ва асосли бўлишиға сабабчидир. Бу планда, айниқса ижодий илҳомланишнинг ҳисобға олмаганда, диққатнинг қидириш ориентировкаси муҳим аҳамиятға эга.

Диққатнинг назорат қилиш-тузатиш функцияси ҳам кам аҳамиятли эмас. Унинг шакллари меҳнат ва ўқув фаолиятининг ҳар хил даврларида бир хил бўлмайди.

Диққат алоҳида кишиларнинг муносабатларида, коллективда характерли функция бажаради. Кишининг кузатувчанлигида, бошқа одамларнинг психик ҳолатини тушунишда, зийракликнинг актив шакллари (меҳрибонликда, ғамхўрликда, ишдаги ёрдамда) акс этади. Зийракликнинг меҳнатда ва киши билан муносабатда ахлоқий-психологик аҳамиятға эга бўлади. Бунга мувофиқ зийракликнинг мотивацияси ўрганилади. Унинг акс этишининг яққол шакллари ва тарбиялаш ҳақида кўриб чиқилади. Зийракликнинг бундай ўрганилиши унинг тахлилида ва шахс психологиясида янги йўналишдир. Улар ўз ишларида диққатининг ўрганилиши кўрсатилган аспектларини синтез қилишға ҳаракат қилишдир.

Юқорида баён қилинганлардан кўриниб турибдики, И. В. Страхов диққатнинг билиш жараёнидаги аҳамиятига, унинг актив психологик акс этириш имкониятига алоҳида эътибор беради. Шунингдек, диққат билиш фаолиятининг борлиқ билан алоқасида кенг ва чуқур акс этишида муҳим механизмдир.

Диққат шахсниинг йўналишида тўпланган жараён сифатида ишлайди. Кенг маънода бу сўз асосида эҳтиёж, қизиқиш, қараш, идеал каби таркибий қисмлар бор. Диққат психик жараёнлар структурасида кўрсатилган омиллардан ҳосил қилинган, ҳодиса сифатидагина қатнашмай, балки у шахснинг бошқа хусусиятларига муносабатда таянч хусусият сифатида қатнашади. Бунга мисоллардан бири - диққат ва зийракликнинг педагогик такт (одоб)нинг шаклланишида психологик шарт-шароитлигидир.

И. В. Страхов "Диққат ва нутқ" муаммоси бўйича тадқиқот ишларини олиб борган. У нутқ шакллари ва функцияларини ҳамда тасвирий фаолиятни таҳлил қилади. У ўқувчиларда спорт гимнастикаси дарсларини психологик таҳлил қилади ва ўрганади.

Муаллифнинг таъкидлашича, диққатни нутқий бошқариш қуйидаги омилларда кўринади: предметни номлашда ёки мақсадли ҳаракатларга тўплашда, фаолиятни режаларштиришда, диққатни илгарилаб кетиш актларида, қидириш фаолиятида, диққатни кўчиш жараёнининг вербализациясида, диққатни назорат қилиш функциясини активлаштиришда, зийракликнинг акс этишида ва унинг ахлоқий-психологик аҳамиятида.

Диққатни ва бутун фаолият жараёнини бошқариш нутқнинг ички ва ташқи турлари орқали амалга оширилади. Шунингдек, бу бошқаришда муаллиф фикрича, интеграл (юқоридаги икки нутқ тури оралиғидаги) нутқ иштирок этади. Буларни тадқиқ қилиш шунини кўрсатадики, график ҳаракатларни амалга ошириш, ақлий-нутқий жараёнлар уларни англаш ва йўналтириш билан бирга боради.

Шундай қилиб, диққатни бошқариш ва уни тарбиялаш, ўқувчиларда ривожлантириш масаласи И. В. Стахов томонидан атрофлича ўрганилган (Страхов И. В. Воспитание внимание у школьников. М.: Учпедгиз, 1958).

Психолог Н. В. Кузьмина фикрича, ўқитувчиларнинг дарс давомида берилаётган билимини қанчалик ўзлаштира олишини текшириб, бунда асосий ва етакчи роль диққат жараёни ўйнайди. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия жараёнида ҳаммадан аввал тарбиячи ўқувчининг диққатини торта билишлик унинг асосий мақсади бўлиши керак. Бу

эса ўтиладиган материални ўқитувчи пухта билишни талаб қилади Бундан келиб чиқадики, диққатнинг тарбияланиши ва шаклланиши ҳам вужудга келади.

Ф. Н. Гоноболин, М. Р. Рахманова. Д. Т. Элькин, В. В. Репкин ва бошқа қатор тадқиқотчилар таълим ва тарбия жараёнида ўқувчиларда диққатнинг намоён бўлиши, кечиши, ривожланиши, ўзига хос хоссалари, индивидуаллиги каби жиҳатлар ўрганилган. Айниқса, мактабгача ёшдаги болаларга бағишланган ижодий изланишлар миқдори ундан ҳам кўпдир. Биз бу ўринда уларга ўз муносабатимизни билдирмаймиз.

Шундай қилиб, биз юқорида кўпгина адабиётлар билан танишиб, уларда диққат категорияси қай тарзда қўйилганлигини кўздан кечирдик.

Объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, субъектив кечинмалар диққат объекти бўлиб ҳисобланади. Диққат жараёнида онгнинг воқеликка нисбатан танлаб муносабатда бўлиш хусусияти намоён бўлади. Ўқувчи бирор объектга диққат қилар экан, айти бир пайтда қолган нарса ва ҳодисаларни онг доирасидан четда қолдирмайди.

То шу кунга қадар кўпгина психологлар (хоҳ чет эл, хоҳ собиқ совет бўлишидан қатъи назар) диққатни мактаб ўқувчиларида тарбиялаш, ўстириш ва активлаштириш тўғрисида мулоҳаза юритиб келмоқдалар. Бизнингча, диққатни анъанавий услубга таянган ҳолда махсус воситалар ёрдамида дарсдан ташқари қизиқарли материаллар ҳисобига такомиллаштириш юзасидан мулоҳаза юритишдан кўра, балки таълим жараёнида ўқувчилар томонидан фан асосларини ўзлаштириш кезида уни (диққатни) шакллантириб бориш зарур. Бунинг учун диққатни шакллантиришга бевосита таъсир қилувчи куйидаги усуллардан айти муддао бўлар эди (Э. Ғ. Ғозиев): материалларга кўз югуртириш, материалларни тасаввур қилиш, кўргазмали материалларни ўқиш, чуқур таҳлил қилиш, гаплардан хато топиш, мантики» урғуга эътибор бериш, мантикий нуқсонни топиш.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИШ ПСИХОЛОГИК

ХУСУСИЯТЛАРИ.....2

I БОБ ТЕМПЕРАМЕНТ.....3

1. Темпераментнинг психологик тавсифи.....3

2. Нерв системаси типларининг келиб чиқиши.....8

II БОБ ХАРАКТЕР..... 15

1. Характер ҳақида умумий тушунча..... 15

2. Характернинг физиологик асослари.....17

3. Характер тузилиши ва хусусиятлари.....19

4. Характернинг таркиб топиши.....22

III БОБ ҚОБИЛИЯТЛАР.....25

1. Қобилиятлар тўғрисида тушунча.....25

2. Қобилиятларнинг сифат ва микдор тавсифи.....28

3. Қобилиятлар тузилиши.....31

4. Талантнинг пайдо бўлиши ва тузилиши.....34

5. Қобилият ва талантларнинг табиий шартлари.....37

6. Қобилият назариялари талқини.....39

ИККИНЧИ БЎЛИМ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ.....44

IV БОБ СЕЗГИ.....44

1. Сезги тўғрисида умумий тушунча.....44

2. Психология фанида сезги назариялари.....48

3. Сизгиларнинг рецензор ва рефлектор назариялари50

4. Сизгиларнинг умумий қонуниятлари ва сезгирлик.....52

5. Сизгининг нейрофизиологик асослари.....62

6. Сизги турларининг - психологик тавсифи.....69

V БОБ ИДРОК.....77

1. Идрок тўғрисида умумий тушунча.....77

2. Идрокнинг янги қирралари.....84

VI БОБ ХОТИРА.....100

1. Хотира ҳақида умумий тушунча.....100

2. Хотиранинг физиологик ва нейробиологик асослари.....108

3. Хотиранинг физиологик асослари.....110

4. Хотира турлари.....115

5. Эсда олиб қолиш турлари ва уларни тадқиқ қилиш

методикаси.....124

VII БОБТАФАККУР.....	134
1. Тафаккур психологияси предмети.....	134
2. Тафаккур операцияси.....	136
3. Тафаккур шакллари.....	132
4. Тафаккур турлари.....	165
5. Нутқ тўғрисида умумий тушунча.....	181
6. Нутқнинг вужулга келиш назариялари	184
7. Нутқ турларининг психологик тавсифи.....	187
VIII БОБ ХАЁЛ.....	196
1. Хаёл тўғрисида умумий тушунча.....	196
2. Хаёл турлари тўғрисида умумий тушунча.....	199
3. Хаёлнинг хусусиятлари.....	200
4. Хаёлнинг аналитик-синтетик хусусияти.....	200
5. Хаёл жараёнларининг физиологик асослари.....	203
6. Хаёл шакллари тўғрисида тушунча.....	205
IX БОБ ДИҚҚАТ.....	208
1. Диққат тўғрисида умумий тушунча	208
2. Диққатнинг физиологик асослари.....	215
3. Диққатнинг нейрофизиологик механизмлари (ретикуляр тизими активацияси).....	218
4. Жаҳон психология фанида диққат назариялари.....	222
5. Диққатнинг педагогик психологяда ўрганилиши.....	232

Босишга рухсат этилди 29.10.2003. Ҳажми 15 босма тобоқ.
Бичими 60x84 1/16. Адади 500 нусха. Буюртма 446.
М. Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Э.ҒОЗИЕВ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Психология мутахассислиги учун дарслик

II КИТОБ

Тошкент-2002